

[SiC] itur ad
astra

FIATAL TÖRTÉNÉSZEK FOLYÓIRATA

64

2015

**B
E
N
D
A**

**Történeti
Kollégium**

Tíz éve hunyt el Benda Gyula
Sic [Itur Ad Astra](#) 64. sz. (2015)

Bendasor Benda Gyula munkatársainak és diákjainak visszaemlékezései6-16 [200.34 kB - PDF]

Lugosi András : „Sorsközösség”, „de-generáció”, „létező szocializmus” Benda Gyula és Hamburger Mihály 1977-es tanulmánya a marxizmusról17-38 [269.06 kB - PDF]

Kovács András : Marx a negyedik évtizedben (Részletek: Bevezetés, Kérdőív) (1977)39-40 [135.85 kB - PDF]

Benda Gyula , Hamburger Mihály : Marx a negyedik évtizedben (Részlet: Válasz) (1977)41-52 [203.54 kB - PDF]

Benda Gyula pártfegyelmi iratai (1979)53-68 [206.98 kB - PDF]

Tanulmányok a Történeti Kollégiumból

Mátay Mónika : Megjegyzések az európai nyilvánosság történetéhez69-94 [285.29 kB - PDF]

Mihalik Béla Vilmos : „...nemcsak anya, hanem atyai gondunkat is viselvén” Anyák és fiaik egy kora újkori erdélyi nemesi családban95-115 [280.27 kB - PDF]

Gyimesi Emese : „Mama meséit kiadják” A nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey–Horvát család írásgyakorlatában117-136 [283.01 kB - PDF]

Bayer Árpád : Identitás és önállósodás az agglomerációban A Baross Gábor-telep és intézményei a második világháború előtt137-155 [674.62 kB - PDF]

Koloh Gábor : „Megkötötte a kenyér útját” Észrevételek az öngyilkosság-kutatás historiográfiájához öt Békés megyei település példája kapcsán (1895–1980)157-170 [273.05 kB - PDF]

Bezsenyi Tamás : „Nem volt alkalma, oka és módja a szocialista rendszer megszeretésére” A pszichécsonkítás, a „politikai geológia” és a saraskamodell szerepe a Papp Simon elleni koncepció eljárásban171-205 [391.27 kB - PDF]

Szemle

Szekér Barnabás : Életrajzi töredékek a kettős Benda-jubileumra Szijártó M. István (szerk.): A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.207-212 [166.62 kB - PDF]

Bátori Anna : Diszciplínákon innen és túl Gurka Dezső (szerk.): Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák213-218 [164.83 kB - PDF]

Miklós Dániel : A csehszlovák katonai diplomácia második visszatérése Zlatica Zudová-Lešková: Zapomenutá elita. Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945 (Elfelejtett elit. A csehszlovák katonai diplomácia 1938–1945 között)219-224 [162.22 kB - PDF]

Pál Zoltán : Néhány adalék a magyarországi sztálinizmus történetéhez Alex Bandy: A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete225-227 [146.81 kB - PDF]

Harlov Melinda : Az európai zsidó városrészek mint hidak Monika Murzyn-Kupisz – Jacek Purchla (eds.): Reclaiming memory. Urban regeneration in the historic Jewish quarters of Central European cities228-231 [150.79 kB - PDF]

Nagy Kristóf : A rendszerváltás nyertes vesztese Octavian Esanu: Transition in Post-Soviet Art. The Collective Actions Group Before and After 1989232-237 [173.50 kB - PDF]

Absztraktok238-240 [146.44 kB - PDF]

A *wie es eigentlich gewesen* elvét tipografikusan tömörítő, megújult arculattal megjelenő első kötetünkben az ELTE Történeti Kollégiumával együtt emlékezünk a tíz évvel ezelőtt elhunyt Benda Gyulára. A következő oldalakkal a félmúlt magyarországi társadalomtörténet-írásának egyik leginkább meghatározó alakja körül időzünk, aki egyben a Történeti Kollégiumnak alapítója, folyóiratunknak szerzője volt.

Most – az 1994-ben megjelent, *Magyar Társadalomtörténeti Adattár*ról szóló cikke után – ismét szerzőnkké vált: elsőként publikáljuk legálisan Hamburger Mihállyal közösen írt 1977-es marxizmus-dolgozatát, amelyet eddig csak a Kovács András által szerkesztett *Marxizmus a negyedik évtizedben* című szamizdat kötet még fellelhető példányaiban lehetett olvasni. Hiába volt nehezen hozzáférhető, a gépirat – ellenkező előjelekkel – csomóponttá vált mind a késő Kádár-kor alternatív marxizmus-diskurzusában, mind a szerzők világnézetének és életpályájának alakulásában. Ezeket a csomópontokat járja be előtanulmányában Benda egyik tanítványa, Lugosi András, aki felhívta figyelmünket e dolgozat jelentőségére, és akivel közösen adjuk közre most nemcsak a szamizdat szöveget, hanem az emiatt Benda Gyula ellen folytatott pártfegyelmi eljárás iratait is. Az eszme- és kortörténeti szempontból jelentős források közlésének engedélyezéséért hálásak vagyunk Hamburger Mihály és Benda Gyula örököseinek (különösen az egyebekben is önzetlenül segítő Benda Borbálának), Kovács Andrásnak, Budapest Főváros Levéltárának, illetve ötleteiért és intenzív közreműködéséért köszönettel tartozunk Lugosi Andrásnak.

A kötet első, Benda Gyula munkásságáról szóló blokkját a társadalomtörténész volt kollégáinak és tanítványainak lapunk körkérdéseire adott válaszai, értékes adalékai vezetik be. Továbbá a blokk kvázi függeléke recenziórovatunk azon közleménye, amely a Benda-irodalom legrecensebb tételét, a Benda Gyula és édesapja, Benda Kálmán tiszteletére 2013-ban rendezett emlékkonferencia kötetét tárgyalja. A recensens, illetve a kötet (társadalomtörténeti) tanulmányblokkjának szerzői egyaránt a Történeti Kollégium tagjai tanárként, tutorként vagy hallgatóként.

A fentiekből állt össze a kiadvány, amely könnyen lehet, hogy a leghosszabb ideig szerkesztett *Sic Itur ad Astra*-lapszám. Ha munkatársaink, közülük is mindenekelőtt Kovács Janka, Trádler Henrietta, Koloh Gábor és Tarafás Imre nem segítettek volna minket ilyen hűségesen, még most is adósak lennénk vele. Miközben nekik, illetve a szerzőknek és a Történeti Kollégium e kötet megjelenését hathatósan támogató vezetőjének, Halmos Károly tanár úrnak fogalmazzuk a köszönetünket és a késlekedés miatti bocsánatkérésünket, addig azzal nyugtatjuk magunkat, amit a szerkesztés közben Szekeres Andrástól megtudhattunk: a nívó érdekében Benda Dani is „szeretett szöszmötölni”.

A felelős szerkesztők

Bendasor

Benda Gyula munkatársainak és diákjainak visszaemlékezései

BENDA GYULA történetírói látásmódjának, értelmiségi arcélének és tanári ethoszának megidézésében egykori munka- és pályatársai, illetve mindenekelőtt diákjai segítségét kértük. Három körkérdésünkre nyolc kollégától kaptunk válaszokat.

Benda Gyula – másokkal együtt – élénk figyelemmel követte a nemzetközi társadalomtörténet-írás legújabb irányzatait és módszereit. Mi lehetett történelemszemléletének kulcsa, fő jellegzetessége?

SASFI CSABA (társadalomtörténész; Magyar Nemzeti Levéltár, MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport): Talán az a sajátos analitikus mélység, amely nem éri be evidenciák igazolásával vagy kritikájával, avagy hatásos szököpek megalkotásával. Páratlan elméleti tájékozottsága ellenére nem elméleti kérdések verifikációjára törekedett. A társas-társadalmi viszonyok, a társadalmi működés múltbeli alakulása volt elsődlegesen érdeklődése középpontjában. Még akkor is, ha tudta, mert megtapasztalta: hazai forrásadottságaink közt sok esetben nem kapható válasz ezekre a kérdéseire, és esélytelen a vezető tudomány felvetéseinek érdemi vizsgálata. Megélt és saját gondolkodásában is végrehajtott egy paradigmaváltást a makroszintű fejlődésmodellektől a mikroszintű elemzések, a szemléleti és módszerbeli léptékváltás megkerülhetetlenségének felismerése felé. De ez a váltás nála inkább fogalmi volt, semmint a forráshasználat és -kritika, témaválasztás terén bekövetkezett gyökeres fordulat. A társadalomstatisztikusból társadalomtörténésszé alakulás végül is egyenletes folyamat volt az ő esetében. Ennek a folyamatnak számomra a leglényegibb eredménye a történeti fejlődés Benda-féle, mondhatni induktív felfogása. Eszerint a társadalomtörténet véletlen események sora, és a történésznek épp azt kell megvizsgálnia és számba vennie, hogy milyen véletleneken és kompromisszumokon múlt egy-egy település vagy régió fejlődésének menete, milyen korabeli szándékok és motivációk eredőjeként jött létre az, amit a jelenből visszatekintve észlelünk vagy értékelünk célirányos fejlődési folyamatnak. Ezeknek a külön fejlődéseknek egymásra hatásából áll össze aztán a nagyobb, állami vagy nemzeti egységek történeti fejlődése. Ez a fejlődéskoncepció persze a nehezebb út választását jelenti, főleg a helytörténetírás eredményeinek korlátozottsága, a lokális elemzések hagyományának kialakulatlansága esetén, mert ilyenkor szinte előzmények, alap kutatások nélkül kell rekonstruálni adott társadalmi egységek történeti folyamatait.

HALMOS KÁROLY (gazdaság- és társadalomtörténész; ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék): A kérdés a korabeli felfogással összevetve értelmezhető. A kádári pártállami rendszerben a történelem hivatalos szemlélete a marxista volt. E szemléleti lepel alatt azonban különböző felfogások tenyészttek. A marxizmus

egyrészt bizonyos tantételeket jelentett, másrészt történelmi materializmusként a történelem makroszintű felfogását. Benda Gyula részben tanulmányai folytán, részben *von Haus aus* ismerkedett meg az egyéb lehetőségekkel. A hivatalos, makroszintű, osztályharcos történetírás távol volt a nyugati neomarxista irányzatok által követelt szemléleti totalitástól. Másrészt (ezt gyakran emlegette) édesapjának és kollégáinak volt az a véleménye, hogy történetírás nem művelhető széles körű helytörténeti megalapozás nélkül. Ezek a sarokpontok vezették – nem egyenes úton, de végső soron – Benda Gyulát nagy közösségrekonstrukciós vállalkozásához.

KOVÁCS ÉVA (szociológus; MTA Szociológiai Kutatóintézet): A válaszhoz hadd idézzem elsőként, mit mondott egyszer nekünk ő magáról: „Az én nemzedékem – nem tudom meddig, de ez több nemzedékre igaz – autodidakta, én bármennyire is tán azok közé tartozom, akik viszonylag korán sokat tartózkodtak külföldön, és egy sor magatartás-normában – fiatalabb kollégáim számára is meglepően – Franciaországban szocializálódtam, és a mai munkám is ehhez köt. Autodidakta vagyok.”¹

Igazából nem tudnék a kérdésre megalapozottan válaszolni. Benda Dani – hadd hívjam így, mert soha nem szólítottam Gyulának vagy Gyuszinak – számunkra egyetemistaként a nyolcvanas évek dinamikus, a többi diszciplínát, így a szociológiát, a néprajzot, a gazdaságtörténetet is megtermékenyítő magyar társadalomtörténeti gondolkodást testesítette meg. (Erről, épp az ő biztatására, az ő francia kapcsolatain keresztül, s utólag úgy látom, valójában helyette is írtunk Melegh Attila barátommal egy tanulmányt, melynek Dani minden mondatát átbeszélte, megvitatta velünk.²) Ezen belül is a *longue durée* türelmes tanulmányozásával, a társadalom szövetének a mind pontosabb bemutatásával, jobban mondva az erre vonatkozó kérdéseivel lepett meg, s sokszor el is bűvölt bennünket. Az *Annales*-iskola legjelesebb hazai képviselőjét ismertem meg benne.

SZEKERES ANDRÁS (történész): Azt gondolom, Benda Gyula mindig is úgy írt történelmet, ahogy azt elsősorban az *Annales* nagy klasszikusaitól megtanulta. Számolni, kvantifikálni, egyszerűen úgy feltenni a kérdéseket, hogy arra lehessen módszertanilag korrekt, számokkal, táblázatokkal operáló választ adni. Erősen marxista iskolázottsága ellenére soha, semmilyen ideológiai konstrukciónak nem szegődött támogatójává. Szeretett szöszmötölni, családrekonstrukciókat végezni, ezekhez vagyonosodási adatokat kapcsolni, ismerni töviről hegyire (a lehetőségekhez mérten) a forrásaiban felbukkanó embereket. Bármilyen új társadalomtudományi törekvés vagy irányzat került elő később, a nyolcvanas évektől errefelé, azt is ennek a szűrőjén eresztette át. Nem engedett könnyen a divatoknak. Erre posztumusz könyve³ a legjobb példa: sok minden benne van a történeti antropológiából és a mikrotörténelemből, de mindez úgy van benne működésbe hozva, hogy ezek ráülnek a kvantitatív alapra, nem helyette állnak. Amit a legjobban kedveltem benne, hogy volt fantáziája: ez nem annyira kicsit lapidáris stílusán látszott, hanem a kérdésfeltevéseinek minőségén. Jó volt vele dolgozni.

¹ BENDA, 2000. 44.

² KOVÁCS-MELEGH, 1997.

³ BENDA, 2008.

MELEGH ATTILA (társadalomtudós; Budapesti Corvinus Egyetem TK, Szociológia és Társadalompolitika Intézet): Én leginkább a történeti demográfiai munkásságát tudom igazából értékelni, ahogy ezt már megtettem egy korábbi szövegemben.⁴ A történeti demográfiai vizsgálataiban kerülte, sőt, kritizálta a népesedési oldal meghatározó szerepét hirdető és az elmúlt évszázadokban a szellemi élet konzervatív vagy fasisztoid jobboldalán kedvelt malthusianus elméleteket vagy akár a társadalmi kontextust figyelmen kívül hagyó, merev történeti demográfiai összefüggéseket és tipológiákat. Ezekkel szemben szisztematikusan a társadalmi beágyazottság és a történeti struktúrák felől értelmezte a demográfiai viselkedést. Számára nem létezett az adott konkrét történelmi kontextustól független mechanikus túl népesedési válság. Nem tartotta sokra a John Hajnal-féle háztartástipológiát, bár mindig gondosan beépítette ezen kategóriákat is az elemzéseibe, miközben jelezte azok korlátait. Tehát a népesedési kérdésekben Malthusszal szemben Benda egyértelműen Condorcet oldalán állt, és a demográfiai viselkedés társadalmi meghatározottságát hangsúlyozta minduntalan. Sőt, ezen túlmenően minden vizsgálatában a társadalom alsóbb és „hallgatagabb” csoportjaival foglalkozott a legszívesebben (többek között a szolgálkkal vagy a cselédekkel), és ennyiben módosítani próbált a történeti forrásokban rejlő hierarchiakon, egyensúlytalanságokon. És ez bizony azt is jelenti, hogy – bárhogy kanyarodott érdeklődése – mindvégig megmaradt a történész szakma, illetve a szellemi közélet plebejus és kritikai oldalán.

ŐRI PÉTER (történeti demográfus; KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): Mindekelőtt plebejus volt és demokrata – ez a két jelző jut eszembe róla először. Így tudományos kutatásai, irányválasztásai, -váltásai sem véletlenül történtek. Meggyőződésem szerint az agrártörténet vagy a történeti demográfia, illetve később a mikrotörténelem iránti érdeklődése is ennek volt köszönhető. Tudatosan fordult az egyszerű emberek története felé, miközben a múlt minden oldala iránt érdeklődött. A másik fontos elem az elkötelezettsége volt, egyfajta szolgálatként, értelmiségi hivatásként élte meg azt, hogy történész. Ez megnyilvánul közéleti szerepvállalásaiban (és ezektől való visszavonulásában), szenvedélyes tudásvágyában, minden új iránti érdeklődésében, ami egyszerre fakadt a személyiségéből és ebből a hivatástudatból. Az új ismeretek megszerzése nemcsak a kutatói pályáján hasznosítható tudást jelentett számára, hanem továbbadható, továbbadandó tudást, amellyel a környezetét gazdagíthatja, és amellyel gazdagítani kell a környezetét. Sokakkal szemben számára a történészi munka folyamatos tanulást, továbbképzést jelentett, néha úgy tűnt, hogy ez az oldal, az új ismeretek megszerzése, az új dolgok felfedezésének izgalma többet jelentett neki, mint a konkrét tudományos eredmények, amelyeket ezek révén elérhet.

A következő lényeges vonás, hogy részben otthonról, részben iskoláiból hozta magával a történész – jó értelemben vett – hagyományos mesterségbeli tudását, a források tisztelétét, a levéltári kutatás, a forráskiadás sokszor kevésbé látványos és kevésbé elismert munkájának vállalását. Ugyanakkor az új keresése, érdeklődése fordította a hatvanas-hetvenes években a kvantitatív történetírás felé, amelynek valószínűleg egyik legjobb hazai ismerője volt. Később, mikor az ELTE-n a

⁴ MELEGH, 2015.

mikrotörténelem egyik apostolaként működött, akkor sem tagadta a kvantifikáció, a statisztikai elemzés iránti tiszteletét és érdeklődését. Ennek eredője volt többek között a történeti demográfia terén végzett kutatómunkája. Keszthelyi kutatásai, különösen a házassodásra és háztartásszerkezetre vonatkozó részek mutatják a legvilágosabban mindazt, amire gondolok. A kvantitatív és kvantifikálható források (anyakönyvek, háztartás-összeírások), valamint a kvalitatív elemzésre alkalmas források (hagyatéki leltárak, végrendeletek) összegyűjtése, kritikai elemzése, a statisztikai és a kvalitatív elemzés eredményeinek egymásra vetítése olyan új szempontokat hozott, melyeknek a jelentősége ma már egyre világosabban látszik.

TÓTH ÁRPÁD (társadalomtörténész; Miskolci Egyetem BTK, Új- és Jelenkor-történeti és Hadtörténeti Tanszék): Az első emlékem Benda Gyuláról ahhoz az 1989. őszi, interdiszciplináris konferenciához kapcsolódik, amelynek témáját a polgárosodás-fogalom adta. Kezdő egyetemistaként – a történelem mellé akkoriban vettem fel a szociológia szakot – lenyűgözött Benda ott elhangzott előadásának intellektuális és szellemi bátorsága, ahogy teoretikus igénnyel és magabiztosan helyezte el a kérdéses fogalmat a tudományos nyelvezetben, miközben látható módon otthonosan érezte magát a több tudományterület képviselőivel folytatott vitában. A tudományok közti párbeszéd addig csupán a szakirodalomból ismert eszmény volt számomra, ott azonban testközelből tapasztaltam meg, amint valaki egyenrangú félként és szakavatottan vitatkozik más diszciplínák képviselőivel.

Az ezt a képességét megalapozó széles körű olvasottság és elméletérzékenység ugyanakkor kiterjedt forrásismerettel párosult. A kettő viszonyára nézve igen kifejező egy sűrűn használt mondata, mely ma is fülemben cseng: *„a forrást meg kell szólaltatni”*. Bevallom, akkoriban kissé modorosnak tartottam ezt az alapelvet, ám azóta, saját egyetemi oktatói tapasztalatom nyomán magam is úgy gondolom, hogy a történelemtanításban nehezen túlbecsülhető a jelentősége.

Szemléletének egy további jellegzetessége volt az eltérő megközelítési módok felvállalt sokfélesége. Máig élénken él bennem a jelenet egy beszélgetésről Bácskai Vera tanszékén, amikor valaki kritikusan jegyezte meg az előtte elhangzott gondolatokról, hogy azok *„elméleti értelemben eklektikusak”*, amire Benda mosolyogva kérdezett vissza: *„És az miért baj?”* Kiemelkedőnek és mintaszerűnek tartom, hogy egy kvantitatív szemlélet és módszertan felől érkező tudós annyira invenciózusan tudott órát tartani a 19. század regényeinek társadalomábrázolásáról, mint ahogy azt ő tette nekünk az akkor épp csak tesztelés alatt álló doktori képzés keretei között. Úgy látom, hogy manapság sokan látják természetlennek és ezért feleslegesnek a kvantitatív módszertanú, társadalomtudományos megközelítést, és egyedül üdvözlőnek a személyes forrásokon alapuló kutatást. Benda Gyula életműve azonban arra tanít, hogy az eltérő léptékű megközelítések hasznosan egészítik ki egymást, integrálhatók egy kutatási kérdés köré.

TAKÁCS ÁDÁM (filozófus, történész; ELTE BTK, Atelier): Benda Gyula a kilencvenes évek elején a pesti bölcsészkaron a tanárom volt, ám csak később, 1998-tól alakult ki szorosabb tudományos kapcsolat közöttünk. Az irántam való szimpátiájában nem kis szerepet játszhatott az, hogy Benda kifejezetten méltányolta az olyan filozófiai megközelítéseket, amelyek a konkrét történetési gyakorlat által felvetett kérdéseket

tekintették mérvadónak a történelem elméletének kidolgozásában. Megismerkedésünkkor még nem volt világos számomra, azóta azonban úgy látom, hogy ez az irányultság meghatározó volt a marxizmushoz fűződő egyszerre kritikus és elfogadó viszonyának kialakulásában is (úgy, ahogyan ez jelentkezik például az 1977-es *Marx a negyedik évtizedben* körkérdésre Hamburger Mihállyal közösen adott válaszában). Hasonlóképpen lehet azt állítani, hogy Benda számára a történelemelmélettel való foglalkozás arra szolgált, hogy túllépjen a sajátosan magyar, illetve kelet-európai történészi szemléletmód bizonyos rögzített szemléleti adottságain. Azt gondolom, hogy ennyiben paradox módon számára a történelemelmélettel való foglalkozás nyitotta meg az utat a történetírás interdiszciplináris, illetve a francia *Annales*-iskola által fémjelzett – egyébként általában filozófiaellenesnek mondott – irányzatai felé. Ebből a szempontból szintén mérvadó, hogy noha a kilencvenes években Benda már messze nem táplált semmiféle reményt a marxizmus elméleti hatékonyságát illetően – s ennyiben bevallottan osztozott a francia társadalomtudománnyal annak poszt-baloldali generációs élményében, amit Gérard Noiriel ábrázolt *A történetírás „válsága”* című munkában (melynek lefordítását ő maga szorgalmazta)⁵ –, mégsem tudta elfogadni Noiriel pozícióját egy tisztán pragmatikus történészi gyakorlat propagálásában. Szorossá váló kapcsolatunk is annak volt köszönhető, hogy ekkori, Foucault és a történettudomány kapcsolatát vizsgáló kutatásaimban Benda egy olyan viszony lehetőségét látta, amely képes volt megőrizni a filozófiai kérdésfelvetések és válaszok jogosultságát a történetírás kutatási problémáinak és módszereinek kidolgozásában.

Benda Gyula 2000-től kifejezetten szorgalmazta, hogy filozófusként – azaz filozófiai elemzési eszközökkel és filozófiai szövegek értelmezésével – rendszeresen közreműködjem az általa az Atelier-ben vezetett doktori szemináriumokon. Ebben a törekvésben Benda pedagógiai kvalitásainak legjelentősebb, legnagyobb mértékű aspektusát látom. Egyrészt azt, hogy szisztematikusan törekedett a doktorátussal még nem rendelkező fiatalok mihamarabbi beépítésére a doktori képzés oktatási munkájába, megteremtve ezzel a tanítás, önképzés és tudományos tapasztalatszerzés autentikus lehetőségeit (ebben az időben rajtam kívül még K. Horváth Zsolt és Szekeres András részesült ebben a lehetőségben). Másrészt határozottan támogatta, hogy a történészi doktori képzés szerves részévé váljon egyes rokon- és társtudományok (filozófia, szociológia, antropológia) ismereteinek és módszereinek elsajátítása. Jól emlékszem, hogy tőlem többször kifejezetten kérte, ne csak a történetfilozófiai elméleteket (Dilthey, Heidegger, Aron, Ricœur, Foucault stb.), de a konkrét filozófiai (hermeneutikai) fogalom- és szövegelemzési módszereket is ismertessem meg a hallgatókkal (akik közé ekkoriban én magam is tartoztam).

Ennek alapján Benda társadalomtörténeti szemléletmódjának fő jellemzőjét úgy foglalnám össze, mint amelyet egyrésztől komoly elméleti és módszertani igényesség, másrésztől egyfajta intézményes tudatosság jellemez. A történészi megszólalás pozíciójának és az abból fakadó kényszereknek, illetve intézményes lehetőségeknek a tudatosítása szerves részét képezte nála a társadalom többléptékű történeti megközelítésének. Talán ennek is köszönhető, hogy munkáit, írásait a meg sokszorozott reflexió és az elnyújtott kiérlelés jellemezte.

⁵ NOIRIEL, 2001.

Benda 1989 előtt részben a rendszer sajátos kényszereinek, részben saját tudományos érdeklődésének köszönhetően változatos munkakörökben dolgozott. Az első pillantásra (tematikai és hivatásbeli értelemben is) töredezettnak tűnő életút csavarjait azonban szinte minden alkalommal a saját javára tudta fordítani. Nem volt teljes mértékben üldözött, az elismerést csak hírből ismerő ellenzéki értelmiségi, a rendszer dogmatikussága viszont még távolabb állt tőle. Mit gondol Benda Gyula pályája kapcsán a szocialista kori tudományos elit lehetőségeiről és megalkuvási kényszereiről?

ŐRI PÉTER: Akkor „nem volt teljes mértékben üldözött”, ha ezt a fizikai lét veszélyeztetésével vagy a személyes szabadság csorbitásával mérjük. Ha viszont arra gondolunk, hogy egy, a hivatását szenvedélyesen szerető ember, akinek szakmai tudása élvonalbeli volt (úgy értem, nemzetközi mércével mérve is), aki született és elkötelezett pedagógus is volt, mégis csak 1990 után kapta meg a lehetőséget az egyetemi oktatásra, illetve addig a történelmi szakma periferiáin mozogva gyakorolhatta a hivatását, akkor – ma már – nem a „megalkuvási kényszerek” jutnak eszembe róla. Nem ismerem részletesen az 1990 előtti pályáját, nem tudom, mikor milyen kompromisszumokat kellett kötnie, és kötött-e egyáltalán – jóval később, 1995-ben találkoztam vele először –, de ha (utólag sem titkolt egykori) marxista világnézetét, szerepvállalásait, állásvesztését nézzük, megfogalmazható a válasz a fenti kérdésre. A szocialista kori tudományos és nem tudományos elitnek (és nem elitnek) is voltak megalkuvási kényszerei, de a határ a karrierambícióknak, illetve a személyes tisztességnek, bátorságnak megfelelően máshol és máshol húzódott. A történelmi pályán a kutatási témának és talán a pusztán szerencsének is volt némi szerepe. Állást veszíteni, a periferián mozogni, bár a szakmán belül maradni és újszerű, de roppant munkaigényes és kevés rövid távon kamatoztatható eredménnyel járó kutatómunkát végezni, valószínűleg nem jelentett túl sok kompromisszumot, ellenben minden bizonnyal sok csalódással és megpróbáltatással járt. Benda Gyula szakmai téren tette, amit lehetett, azzal foglalkozott, ami érdekelt, amire az adott keretek között lehetősége volt, és ezt jól csinálta. Ha úgy tetszik, helytálló az, ami a kérdésben áll, vagyis életútja „csavarjait szinte minden alkalommal [?] a saját javára tudta fordítani”.

HALMOS KÁROLY: Benda Gyula valóban nem tartozott a szocialista kor tudományos elitjébe. Lehet, hogy nem volt „teljes mértékben üldözött”, de mégis ő volt az, aki politikai lázadása miatt sorstársai közül talán a legnagyobbat bukta. Ami a tudományos elit lehetőségeit és megalkuvásait illeti, ez nagyobb téma annál, hogy egy körkérdés keretében ki lehetne fejteni. A rendszer romlottságát jellemző érdemes megörökíteni egy Danitól származó anekdotát. Benda Gyulát nem nagyon izgatta a formális tudományos előmenetel – egy (több) évtizedes kutatási program végső összefoglalásával, a kész művel kívánt csak előállni. Amikor számon kérték, miért nem ad be értekezést és szerez fokozatot, azt mondta, hogy senki sem kötelezhető egynél több kandidátusi disszertáció elkészítésére, ő pedig egyet már megírt – a volt hivatali főnöke sikerrel meg is védte.

SASFI CSABA: Benda Gyula számottevő ellenzéki tevékenységet végzett, és ez nyilván nem segítette egy eredményes hivatalos intézményi karrier befutását. Szakmai

kompromisszumokat lényegében nem tudott hozni, de alkatilag sem volt „intézményi” ember, képességeinek kifejtését nehezen rendelte alá formális, hivatali szempontoknak. Ebben a tekintetben változatos pályáján – amennyire meg tudom ítélni – az egyetemi oktatói, tanári szerep volt bensőleg a leginkább harmonikus számára. Az általa képviselt tudományos eredmény realizálását talán ezzel a cselekvésformával tudta leghatékonyabban előmozdítani.

MELEGH ATTILA: Szemben a szocialista időszak szellemi életének közvetlen politikai meghatározottságára vonatkozó hiedelmekkel az államszocializmus idején élt tudományos elit igen nagyfokú autonómiával rendelkezett, és mind intézményi szinten, mind pedig a nemzetközi tudományos életbe való beágyazottságában igen komplex és ettől is autonóm viszonyrendszerben működött. Mint minden valódi értelmiségi, Benda Gyula is természetesen beleütközött politikai korlátokba, és ezek a korlátok nagyon fontos szerepet játszottak életükben. Az esetek legnagyobb részében gyors megalkuvások születtek, az esetek kisebb részében valódi ellenállás bontakozott ki. Benda Gyula a bátor kevesek közé tartozott, civil plebejus tudata erős volt, és miután a hatvanas években megtapasztalt franciaországi élményei is a nyílt és tudatos konfrontáció mintáját hordozták, nyílt szívvel vállalta az ütközéseket. Ebben még két dolog segítette. Egyrészt nem volt a rendszer gyűlölője, azaz nem voltak benne olyan sérelmek, és nem képviselt olyan szellemi perspektívákat, amelyek totálisan a rendszeren „kívülre” helyezték volna. Sőt, a hatvanas években ő még el tudta képzelni, hogy a demokratikus elemek erősítésével a rendszer jó irányba haladhat. Tehát ő nem a szülői és nagyszülői sérelmek felől közelítette meg az akkori társadalmi valóságot (megjegyzem, megtehetette volna, ma pedig ez már teljes iparág). Plebejus, nemzeti érzelmű, baloldali gondolkodóként kezdte a pályáját és ezt követte nagyon hosszú ideig, még ha annak bizonyos elemei meg is változtak vagy új kontextusba kerültek. Szakmai munkássága is tudatosan az adott történeti területek kritikai elméleteire épült.

Pályája persze nem volt törésmentes, sőt, kifejezetten nehéz volt bizonyos időszakokban. Ezeket a nehézségeket ő jó szívvel vállalta, és utólag is így emlékezett rá. És az is igaz, hogy a szükségből sokszor erényt kovácsolt. De mindeközben gazdag nemzetközi és hazai hálózattal rendelkezett, és intézményi kötődései is sokrétűek voltak. Talán túlságosan is sűrű hálóban dolgozott, ami gyakran megakadályozta a hatékony munkavégzésben. Persze, ez fordítva is igaz lehetett, és esetleg a részbeni marginalizáltsága miatt kereste az elismerést, és ez negatív következményekkel is járhatott, amennyiben a felhalmozódó munka és intellektuális viszonyok leterhelték. Összefoglalóan nagyon komplex, gazdag szellemi életet élt, amelyben a kritikai lelkiület, az ironia és a szakmai éleslátásból fakadó provokációk állandó pezsgést biztosítottak. Személyesen szólva pedig mind a mai napig fellelkesülök, amikor felvillannak gondolataimban Dani éles sziporkái és oldalvágásai az éppen „nagyok” irányába, és máig érzem elkötelezettségét az alávetettek irányába, lett légyen szó elnyomott nemzetről vagy éppen cselédekről.

KOVÁCS ÉVA: A tudományos elit mindig is hatalmi hierarchiákban működött, egy rendies szerkezetű hivatásrendként termelte újra magát, és számos útfüggőség befolyásolta az egyéni karrierutakat. Georg Simmel vagy Maurice Halbwachs pályája

is meglehetősen göröngyös volt, és tucatjával sorolhatnánk az akadémiai elismerést csak igen későn vagy életükben már nem is kapott, ma már klasszikusnak számító társadalomtudósokat. Benda és kortársai a szovjet típusú akadémiai rendszer ellenére meglehetősen nagy szakmai autonómiával, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek, és (legalábbis a nyolcvanas években) élénk szakmai vitákat folytattak. Szabó Miklóst, Litván Györgyöt vagy Lackó Mihályt mindig meg lehetett találni az Országgyűlési, Kovács Andrást az Akadémiai Könyvtárban, Pető Ivánt az Új Magyar Központi Levéltárban – Danit pedig a Néprajzi Múzeumban. Teljesen világos volt, hogy mindannyian ellenzékiek, fel sem merült bennünk, hogy megalakulási kényszer vezette volna közülük azokat, akik épp állásban voltak. Nem vitás, hogy a politikai elnyomás és a szakmai cenzúra néha elviselhetetlen feszültségeket okozott, és az elismerés hiánya is sebeket ütött ezeken a személyiségeken, mindazonáltal az elmélyült kutatás és a rendszeres, intenzív eszmecsere olyan tudást hozott létre ezekben a körökben, amelynek máig sem érünk a közelébe.

TÓTH ÁRPÁD: Ehhez a kérdéshez kevésbé tudok hozzászólni életkorom miatt, és mert nem tartozik a kutatási területeim közé a Kádár-kor tudományos viszonyrendszere. Ám a Bácskai Vera által átvett és átszervezett ELTE-tanszéken szerzett szakmai szocializációm egyik alapvető eleme volt az az ismeret, amelyet a történettudomány hetvenes–nyolcvanas évekbeli „*establishmentjének*” működéséről hallottam tanáraitól; ebben a tekintetben nehezen tudom elválasztani egymástól a tanszéket alapító tanárok hatását.

Én otthonról örökségként a pártállami rendszerrel szembeni kritikusságot hoztam, és korábban is hallottam egyes meghatározó történészekről, hogy mennyire számítottak a Kádár-rendszerrel együttműködőnek vagy éppen ellenzékinek. Az az összefüggés azonban a Benda Gyulától és kollégáitól hallottak alapján fogalmazódott meg bennem, hogy viszonylag erős együttjárás mutatkozott a Kádár-kor legitimálását is teljesítő közéleti szerep, a marxizmus „klasszikusainak” gondolataira hivatkozó frázisok és a szakmai szempontból intellektuálisan kevésbé újító, szűk horizontú megközelítést alkalmazó történészi életművek között. Másként: akik fogékonyak voltak az újszerű kérdésekre, szemléletre, például mert keresték a lehetőséget az *Annales*-kör eredményeinek megismerésére, azok kevesebb lehetőséghez jutottak a publikálás, az oktatás vagy a szakmai közélet terén. Aligha az én feladatom annak leírása, hogy a hetvenes években éledező és a nyolcvanas évek közepén szervezkedni kezdő társadalomtörténet-írás miatt nem lelhetett otthonra a Magyar Történelmi Társulat keretei közt, ám ez az utalás talán kifejezi azt, hogy a politikatörténeti dominancia és marxista elmélet megkérdőjelezhetetlen tekintélye által jellemzett korabeli történészi intézményrendszer szemében *egyszerre* keltett gyanakvást a szakmailag kísérletező, a szűken értett diszciplináris terület határain túlra is néző és a politikai értelemben kritikus csoportosulás. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy elég élesen elkülöníthetők voltak az utóbbiak, és ennek háttérében az (is) állhatott, hogy – például – a polgár történeti fogalma iránt érdeklődő historikusok a fennálló rendszerrel kevésbé összeegyeztethető értékrendű társadalmi csoport múltját kutatva, akarva-akaratlan ezek történeti jelentőségét domborították ki.

Benda Gyulával kapcsolatban kollégái és tanítványai rendre megemlékeznek pedagógiai kvalitásairól. Miben látja tanári sikerességének kulcsát?

TÓTH ÁRPÁD: Legfontosabbnak azt tartom, hogy önzetlenül alárendelte egyéni kutatói ambícióit (és saját karrieresélyeit) a szakmai közösség támogatásának. Ebben a tekintetben a graduális diák és a vidéki közgyűjteményi kolléga is támogatást érdemlő partner volt a szemében. Tanszéki íróasztalán mindig nagy számban hevertek kéziratok, amelyeket tudtommal mindig szívesen és odaadón véleményezett. Többektől hallottam azt az értelmezést, hogy a Hajnal István Kör első másfél évtizedének sikere nagyrészt azon múltott, hogy a rangközpontú akadémiái világhoz képest egészen meglepően közvetlen, intenzív viszonyt ápolt megyei levéltárak, múzeumok és könyvtárak alkalmazottaival. Néhányszor magam is megtapasztaltam ezt, nem csak a kör konferenciáin vagy disszertációszövegek munkahelyi vitáin, hanem azon alkalmakkor, amikor engem, fiatal doktoranduszt magával vitt vidéki levéltárakba (Mosonmagyaróvárra, Vádra), hogy az ottani gyűjteményekben árvaszéki forrásokat keressünk. Úgy képzelem, hogy a levéltárosoknak imponálhatott a kíváncsi, szakértelmüket tisztelő pesti tudós, aki maga is kompetensnek mutatkozott az általuk kezelt forrásokkal kapcsolatban.

Egy másik, ritka és tiszteletre méltó pedagógiai kvalitásának azt tartom, hogy a körülötte összegyűlő fiatalokat nem kényszerítette a lehetséges „tanítómesterek” közötti választásra. Mi, fiatalok, olykor csalódottan éltük meg, hogy még az általunk szeretett és becsült nagy történészgyéniségek között is látszanak a szakmai féltékenység nyomai, Bendán viszont nem éreztem, hogy kizárólagos lojalitást várna el. Jól tudott együttműködni egymással némiképp rivalizáló szakmai műhelyekkel (például oktatási tematikák kidolgozásában vagy a tanításban).

SASFI CSABA: Az én Gyulához való személyes viszonyom más helyzetben alakult ki: 1984 és 1992 között részfoglalkoztatású tudományos segédmunkatársként a Néprajzi Múzeum azon kutatócsoportjában dolgoztam, amelyik inventáriumokkal foglalkozott. Itt Gyula formailag a főnököm volt: feladatot adott és kért számon, de nem egy munkahelyi főnök vagy egy tanár szigorúságával. Meglehetősen hosszú gyeplőn voltunk mindannyian, úgy hárman-négyen munkatársak. Valójában ez inkább egy kísérleti műhely volt, számomra mindenképpen: itt Gyula révén ismertem meg a társadalomtörténetet és találtam meg azóta is művelt kutatási területemet a keszthelyi monografikus kutatás keretén belül.

Szóval ez a kérdés az, amire nem tudok igazán válaszolni, ugyanis én nem voltam Gyula tanítványa a hagyományos oktatási viszonylatban. Amikor pedig megkezdte az egyetemen oktatói pályáját, kapcsolatunk lazábbá vált. Persze láttam a bölcsészkaron az úgynevezett bendasort, sőt ennek korábbi változatát is ismertem a múzeumból: az ötletekre, eligazításra váró kollégákat, akik szakmai problémáira mindig volt ideje. A Benda-féle egyetemi órák, szemináriumok menetét és hangulatát azonban már nem ismertem. Ha mégis választ keresek a kérdésre, Gyula nagyon kiegyensúlyozott tudását vélem oktatói sikerességének hátterében: mind elméleti, mind historiográfiai, mind forrásismeretének rendkívüliségében, ami által szinte minden témához, kérdésfelvetéshez konstruktívan tudott viszonyulni. És mindehhez járul az odafigyelés. Erről a tanári, nevelői szerep mikéntjéről szépen írt búcsúztatójában Csíste András.⁶

⁶ CSITE, 2005.

MELEGH ATTILA: Benda Gyula úgy tanított, hogy sose tanított. A diákjait, minden hierarchia mellőzésével, beszélgetések közben csendben, néha igen finom humorral intette és instruálta. Mindig a rendelkezésünkre állt. Ott ült a papírhalmazai között, örült nekünk, és fél perc alatt már ránk hangolódott. Figyelt ránk, de közben el-elpanaszolta, hogy a magyar szellemi vagy politikai közélet milyen otrombaságokat produkált, és hogy az ostoba és feleslegesen generált ellentétek és álproblémák meghaladhatóak, kijavíthatóak. Ezeket a megjegyzéseket gyakran kiselőadás követte, amelyekből rengeteget lehetett tanulni. Mindeközben belénk építette a szakmai elvárásokat, és ezeket utána már számon is kérte csendben. Látszott az arcán a csalódás, ha ezeknek nem feleltünk meg. Szóval mind a mai napig megintem magam, ha a történeti elemzésekben észreveszem, hogy nem dolgozom úgy, ahogyan ő mutatta. Ez is nagyon sokra sarkall mind a mai napig.

ŐRI PÉTER: Érdekelték az emberek, és szerette az embereket. A tanítványai számára nem zavaró tényezőt jelentettek, a velük való foglalkozást mindig az első helyre tette. Mindenki életében van egy-két (de nem sok) olyan tanáregyéniség, aki igazán számít. Ő biztosan ezek egyike mindannyiunk számára, akik tanárként is találkozhattunk vele. Noha a szakmaiság mindig a legfontosabb volt számára, véleményét sohasem bántó formában mondta el. Tudott „rosszat mondani” másokról, de ezt mindig nagyon emberi módon, szeretettel tette, sohasem hiányzott belőle az ön-íronia.

Példaként álljon itt első találkozásunk története 1995-ből, amikor az Atelier-be jelentkeztem, és első kötelező kurzusként Benda Gyula óráját kellett volna hallgatnom a kvantitatív történetírásról. Mikor kiderült, hogy az órát hétfőn délelőttre hirdették meg, amikor nekem egy középiskolában kellett tanítanom, megkerestem az egyetemen. Elmondtam, hogy nem tudok járni az órájára, és megkérdeztem, hogy nincs-e mód az anyaghoz hozzájutni, és úgy levizsgázni. Elnézett a távolba (akkor látott először), majd nagyon csendesesen, egyszerűen annyit mondott, hogy van még két másik dolgozó ember is, akiknek nem jó a hétfő délelőtt, úgyhogy, ha nekem is megfelelő, akkor hétfő délután is [sic] elmondja nekünk ugyanazt.

HALMOS KÁROLY: Túl azon, hogy vonzani tudta a hallgatókat, az érdeklődő hallgatókat a végsőig segítette kutatásukban, és nem sajnálta tőlük az időt, volt mondanivalója. Egy volt tanítványom mesélte el a következő történetet: Volt olyan tanára (talán nem is egy), akinek az óráin sorjázta a szellemi petárdák, a hallgatók végig jól szórakoztak. Ezzel szemben Benda Gyula monoton hangon beszélt az óráin, miként a hallgató mesélte, szinte félálomban jegyzetelt. Amikor viszont – ez még egy nagyon régi képzési rendszerben történt – eljött a szigorlat ideje, és a hallgató a jegyzeteiből is készülni kívánt a szigorlatra, a vidám órák jegyzetei szinte használhatatlannak bizonyultak. Benda jegyzetei viszont kivirágzottak, és számtalan támpontot adtak a tananyag megértéséhez. Kétségtelen, ez utólagos okoskodás, hiszen ez a kifejelet csak utólag derülhetett ki. Szóval marad magyarázatként a lelkesedés és a törődés, az a módszer, amit ma tutorálásnak nevezünk, csak nem egy-két hallgatóval félévente, hanem sokkal többel. S tette mindezt egy olyan valaki, aki soha nem lett az egyetem oktatótársaival és hallgatóival egyenrangú polgára – munkatársi (nem tudományos munkatársi!) beosztásban *pro forma* csak a személyzethez

tartozott, miként akkoriban a tanszéki előadók vagy a tanulmányi osztály, illetve a gazdasági hivatal dolgozói.

KOVÁCS ÉVA: Elképesztő műveltsége és e műveltség spontán átadására való rendkívüli adottsága mellett Benda Dani még plebejus is volt – nem tartott távolságot, nem követelt magának tekintélyt. Azóta sem találkoztam olyan „mesterrel”, aki ennyire őszinte kíváncsisággal fordult tanítványainak, ifjabb kollégáinak kutatási témája felé, és ennyire nem érezte esendőségünket, műveletlenségünket vagy éppen ügyetlenségünket. Ezekre a beszélgetések során, magunktól jöttünk rá. Gyakran történt meg, hogy szinte megfordította a helyzetet, s mintha ő volna a fiatalabb, úgy „szemtelenkedett”, „gúnyolódott”, és ebben a szubverzív helyzetben könnyebb volt elviselni kritikus csipkelődését is. Egy csapásra ki tudta alakítani azt a miliőt, amelyben elfeledtette, hogy csak egy mezsei szociológus vagyok – vele mindig egy kicsit társadalomtörténésznek is érezhette magát az ember. Ugyanilyen nyíltan volt mérges is: órákat tudott veszekedni, hogy megértsen egy számára megmagyarázhatatlan döntést, álláspontot. Ő nyugodtan mondhatta volna: „érted haragszom, nem ellened”. Manír, mesterkéeltség, önteltség nélkül fordult a fiatalok felé, soha nem jutott eszembe, hogy szinte az apám lehetne. Nem volt kora, csak ideje.

Hiányzik nagyon.

Hivatkozott irodalom és rövidítések

BENDA

- 2000 Millennium és társadalomtörténet. Benda Gyula társadalomtörténésszel beszélget Kovács Éva és Melegh Attila. *Regio*, 11. (2000) 2. sz. 35–54.
- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

CSITE

- 2005 CSITE András: Benda Gyula (1943–2005). *Magyar Nemzet Online* (2005. augusztus 18.) [<http://mno.hu/kulturpult/benda-gyula-19432005-558583>] 2015. december 1.

KOVÁCS–MELEGH

- 1997 KOVÁCS Éva – MELEGH Attila: L'histoire sociale, par qui? Pour qui? Des tendances nouvelles de l'histoire sociale hongroise. *Sources – Travaux Historiques* [Paris], 13. (1997) 40. sz. 29–46.

MELEGH

- 2015 MELEGH Attila: Történeti demográfiától a mikrotörténelem felé. Benda Gyula és a történeti népesedési vizsgálatok. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai, 2013. november 27*. Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015. (*A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai*, 11.) 146–179.

NOIRIEL

- 2001 NOIRIEL, Gérard: *A történetírás „válsága”: elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Ford.: Czoch Gábor. Budapest, Napvilág, 2001. (*Critica*)

Lugosi András

**„Sorsközösség”, „de-generáció”,
„létező szocializmus”**

**Benda Gyula és Hamburger Mihály 1977-es tanulmánya
a marxizmusról**

IMMÁRON EGY ÉVTIZEDE, hogy 2005. augusztus 17-én reggel Budapesten, a Gyáli úti Szent László Kórházban a betegségével folytatott egy évi küzdelem után elhunyt Benda Gyula, az 1990–2000-es évek magyar társadalomtörténet-írásának kimagasló alakja. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület alapítójaként, az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, valamint az Atelier Francia–Magyar Társadalomtudományi Műhely¹ oktatójaként, a *Korall* című folyóirat tanácsadó testületének tagjaként, de könyv- és sorozatszerkesztőként² is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtörténet Magyarországon elismert, saját intézményekkel, folyóiratokkal rendelkező, önálló szakterületté váljon. Diákjai körében élvezett óriási népszerűségét elsősorban kísérletező hajlamának, új utakat kereső, a történetírás átalakulásainak, változásainak jegyében alkotó, mindig korszerűsége törekvő történészként, valamint a hallgatók szakmai fejlődését mindenekelőtt szolgálni kívánó, amerikai típusú tanárszerep gyakorlása révén vívta ki magának, amely a magyar egyetemek világában mind a mai napig felettébb ritka jelenség. A Hajnal István Kör 2005. évi lendvai konferenciáján, amelyre éppen a halála utáni napokban került sor, az egyesület akkori elnöke, Gyáni Gábor megemlékezésében kiemelte, hogy Bendának már életében egyfajta kultusza alakult ki az ifjúság körében. Mint egykori tanítványa ehhez csak annyit tehetek hozzá, hogy a társadalomtörténet-írás megújításáért és a hallgatók szakmai szocializációjának támogatásáért a rendszerváltás eufóriájának lecsengése utáni időszakban is sokat fáradozó Benda tanár úr a bölcsészkaron maga a csoda volt a hallgatók szemében.

Felsőoktatási tanulmányaikat a rendszerváltás éveiben megkezdő egyetemisták ugyanis nemcsak a távolabbi jövőbe tekintettek nagy várakozással, de a bölcsészkarra is azzal a hittel érkeztek, hogy az oktatás forradalmi jellegű felzabálásának és korszerűsödésének lehetnek részesei. Ezt a reményt alapvetően három tényező támasztotta alá. A tananyagnak mindenféle politikai és ideológiai felhangoktól való megtisztítása; az egyetem vezetőinek az a határozott törekvése,

¹ Az Atelier hosszú előkészületek után végül csak Benda halálát követően, 2007-ben alakult át tanszékké. Mai neve: Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Tanszék.

² Szerkesztője volt az Osiris Kiadó *Történelem*, *Mikrotörténelem* és *Millenniumi magyar történelem*. Források sorozatainak, a Századvég *Metamorphosis Historiae* című sorozatának, a fent említett két kiadó közös *Történelem* című könyvszériájának, a debreceni Csokonai Kiadónál pedig az *Új História* sorozatot gondozta.

hogy a hallgatóknak a nyugati világban is versenyképes szaktudást próbáljanak közvetíteni. Harmadrészt pedig katedrához juthattak korábban „az ifjúság megromtóinak” számító marginális értelmiségiek is. Bár a nagy várakozások korának elmúltával – itt nem részletezhető körülmények folytán – a rendszerváltás nemzedékének lendülete megtört, de az egykori Politikai Gazdaságtan Tanszék megszüntetése, illetve Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékké való átalakítása és az új tanszék főmunkatársa, Benda Gyula oktatói tevékenysége mindenképpen a rendszerváltás utáni bölcsészkar reformok sikertörténetei közé tartozik. A tanár úr a nehéz idők beköszöntével is meg tudta őrizni élet- és tudományszeretetét, a diákokkal szembeni nyitottságát és őszinte érdeklődését. A nagy csalódások persze őt sem kerülhették el, sőt, az előjeleket szélesebb körű tapasztalatainak köszönhetően nálunk valószínűleg jóval hamarabb észlelhette. De a szövegek és a források tanulmányozása iránti elkötelezettségét és a felfedezés örömét a harmadik Magyar Köztársaság és az egyetemi élet egyre szürkébbé váló hétköznapijai sem tudták kikezdeni. Személye és – rezignáltam írom, hogy az emlékezetben mára vele teljesen összenőtt, könyvekkel és xerox-másolatokkal teletömött – legendás táskája mindig biztos pontot jelentett az időnként egyre bizonytalanabbá váló világban. Mi pedig megszoktuk, hiszen a jót könnyű megszokni, hogy van az egyetemen valaki, akit ott meg is lehet találni, akinek van ideje foglalkozni velünk, aki szívesen meghallgatja, véleményezi újabb és újabb terveinket, együtt lelkesedik velünk, ha azokat maga is ígéretesnek találja, elolvassa, bírálja és/vagy megdicséri kéziratainkat, akinek szavai mércét, eligazodási pontot jelentenek számunkra. Tíz év elteltével is nehéz felfognunk, hogy ő, aki hosszú évekig a levéltári iratokban található nyomok értelmezésének módszertanára és a személyes emlékezésnek a 20. század végi nyugati történetírásban felértékelődött szerepére tanított minket, már maga is csak a róla életében keletkezett vagy egyenesen általa hátrahagyott nyomokban és személyes emlékeinkben él.

Bár Benda Gyula neve nem ismeretlen azon hallgatók számára sem, akik személyesen már nem találkozhattak vele, mégis megkerülhetetlen, hogy ha röviden is, de bemutassuk a személyt, a pályát és az életutat. Benda Gyula Márton 1943. augusztus 24-én Budán, a Győri úti klinikán látta meg a napvilágot Szabó Mária, matematika-fizika szakos tanárnő és marczinfalvai Benda Kálmán történész – aki ekkor a Teleki Intézet munkatársa és a *Revue d'histoire comparée: études hongroises* szerkesztője volt – második gyermekeként.³ Apja református, anyja az evangélikus felekezet tagja volt. A Benda család első fővárosi születésű generációjához tartozó Benda Gyula, akit feltehetőleg azonos nevű nagyapjától megkülönböztetendő nevezték a családtagok és a közeli barátok Daninak, előbb az Erzsébetvárosban nevelkedett, majd a világháború vége után költöztek a Molnár utcába. A belvárosi gyermek számára a magyar protestáns középosztályi kultúra (vagy Benda gyakran használt megfogalmazásában: a „kultúrkálvinizmus”) és a család deklasszálódásának tapasztalata egyaránt meghatározó élmények voltak. Az idegen nyelvek tanulása,

³ BFL XXXIII.1.a XII. kerületi születési anyakönyvek 2295/1943. fsz. Az adatközlés Benda Gyula örökösének hozzájárulásán alapul. A „marczinfalvai” előnevet I. Ferenc József adományozta a Benda családnak 1905. február 25-én „régi magyar nemességük épségbentartása mellett”. Vö. GERŐ, 1940. 20. Hálásan köszönöm Halmos Károlynak, kéziratomból egyik bírálójának, hogy az itt hivatkozott forráshelyre felhívta a figyelmemet.

az otthonuk közelében, a Károlyi-kert mellett működő Francia Intézet és a Váci utcai idegen nyelvű könyvesbolt az egyéntől elvehetetlen tudás forrásait jelentették ezekben a nehéz időkben.

Nyilvánvalóan édesapja hatásának tulajdonítható, hogy mire megkezdte gimnáziumi tanulmányait, szinte már eldöntötte, hogy a történeti pályát választja. *„Otthonról hozott hivatástudattal már ekkor történésznek készültem.”*⁴ A vele készült életútinterjúból ezzel az apai indíttatással kapcsolatban két dolgot nevezett meg konkrétan. Az egyik az, hogy a történelem a nemzeti identitás formálóját, és a történeti munkájával, tudásával ezt a nemzeti közösséget szolgálja. A másik a történeti életformájával függ össze, aki a forrásfeltárás, valamint a filológia és a szövegkritika, azaz szaktudományos tevékenység révén teljesíti ezt a szolgálatot.⁵

Erre az otthonról hozott felfogásra épült rá az a történelemszemlélet, amit az Apáczai Csere János Gimnáziumban történelem tanárától, Gyapay Gábortól kapott. Mi, egyebek mellett, Bendától azt is megtanulhattuk, hogy az emlékezet nem a megtörtént események pusztá lenyomata, hanem a múlt élményeink által befolyásolt konstrukciója. Éppen ezért nem tarthatjuk véletlennek, hogy középiskolai tanárának hatásával kapcsolatban olyan elemeket emelt ki, amelyek a társadalomtörténet irányába mutatnak: a szakköri munkát, ahol Tinnye község történetét kutatták. Bár említést tesz arról, hogy a választás a Kossuthnak adományozott birtok miatt esett erre a falura, de visszaemlékezésében a Pest Megyei Levéltár ünnepélyes és komoly légkörére, az urbáriális iratokkal való megismerkedésre és a tinnye kirándulásra esik a hangsúly.⁶ Történeti szocializálódásának igen meglepő eleme viszont, hogy ő, aki élete utolsó, egyetemi oktatóként eltöltött tizenéves évében rengeteg tanítványt gyűjtött maga köré a bölcsészkaron, harminc évvel korábban (1961–1966) ugyanitt nem talált magának tanítómestert, senkinek sem lett a tanítványa. Élete végén is mindösszesen három történetit említett, aki komolyabb hatással volt rá, Szabad Györgyöt, Perjés Gézát és Fügedi Eriket.⁷ Utóbbi kettővel azonban nem az egyetemen, hanem később a KSH történeti statisztikai kutatócsoportjában került közelebbi ismeretségbe. Annál fontosabb szerepet játszott az egyetemi évek alatt az a hallgatói közösség, amelynek Benda mellett Bence György, Bertalan László, Erdélyi Ágnes, Hamburger Mihály, Kis János és Schlett István is tagjai voltak. A társaság tevékenységeinek spektruma az önképzőköri foglalkozásoktól a közös Dilthey-olvasáson és Márkus György Marx-szemináriumainak látogatásán át egészen a kemsei falukutatásig terjedt. A filozófia szakosok által dominált társasággal első éves korában került kapcsolatba, amikor azok elhatározták, hogy Kemse község történetét fogják kutatni. A kemsei falukutató tábornak aztán már a népi írók munkásságát igen csak jól ismerő, magyar-történelem szakon tanuló Benda is egyik szervezője lett. S bár a tábor nem volt beilleszkedési és kirekesztési konfliktusoktól mentes, a csoporthoz tartozás élménye olyannyira meghatározó volt számára, hogy még a filozófia szak felvételére is kísérletet tett, amelyet azonban G. Havas Katalin végül megfűrt.⁸

⁴ BENDA, 2004. 9.

⁵ BENDA–BÓDY–CIEGER, 2004. 173.

⁶ BENDA, 2004. 10.

⁷ BENDA–BÓDY–CIEGER, 2004. 194.

⁸ BENDA–BÓDY–CIEGER, 2004. 179–180.

1966. június 6-án lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba, pontosabban az ELTE Pártvégrehajtó Bizottsága ekkor hagyta jóvá tagfelvételét.⁹ Az egyetem elvégzése után egy évig Strasbourg-ban folytatott tanulmányokat, majd egy évet a KSH-ban töltött, ahol a később *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867* címen megjelent könyvén kezdett el dolgozni. Az 1968-as csehszlovákiai események megítélése miatt súlyos konfliktusba került a KSH pártszervezetével, de ekkor ennek még nem volt következménye. Sőt, újabb három évre Strasbourg-ba került, ahol lektor lett az egyetem magyar lektorátusán. Az időközben neki felajánlott kultúrdiplomáciai karriert azonban elutasította, és 1971-ben visszatért Magyarországra. A KSH-ban tovább dolgozott fentebb említett könyvén, mellette pedig óraadóként tudományos szocializmust oktatott az ELTE jogi karán. 1975-ben főosztályvezető lett a Társadalomstatisztikai Főosztályon.

Statisztikai hivatali pályakezdése rávilágít a szüleitől kapott indíttatás egy másik elemére is. Benda Gyula ugyanis középiskolás korában nemcsak történelemből ért el harmadik helyezést az országos tanulmányi versenyen, de matematikából is döntőbe jutott. Abban tehát, hogy főként, de nem kizárólag a népi irodalom tanulmányozásával töltött középiskolás és egyetemi évek (kutatás Kemsén, szakdolgozat Féja Gézáról) után a történeti statisztika irányába fordult érdeklődése, apja és anyja együttes hatása érezhető. A strasbourg-i évek másik döntő hatása a francia nyelvű marxista, vagy inkább trockista művek beszerzése mellett, hogy ekkor kezdte behatódobban tanulmányozni az *Annales*-hoz tartozó szerzők műveit. Ekkor olvasta először Marc Bloch *Apologie*-jét, Lucien Febvre *La Terre et l'évolution humaine*-jét, de Braudelt, Labrousse-t és Le Roy Ladurie-t is. Mint az közismert, az *Annales*-nak ez a felfedezése egy életre szólóan meghatározta nemcsak historiográfiai érdeklődését, de történész pályafutásának egészét is. A következő három évtizedben lényegében végigolvasta az *Annales* négy különböző nemzedékéhez tartozó szerzők fontosabb műveit. Ennek köszönhetette, hogy neve Magyarországon nemcsak az *Annales* második nemzedékéhez köthető braudeli–labrousse-i, alapvetően makroszemléletű, kvantitatív paradigmával forrott össze, hanem ennek kifulladásá után a történetírás válságából kivezető utakat kereső, a társadalomtörténet megújítására többféle javaslatot is megfogalmazó harmadik és negyedik nemzedék felfogásának hazai adaptációjával is. Nála azonban már a kvantitatív módszerek használata is a történetírás megújításának szándékával kapcsolódott össze. Ezt támasztják alá végül 1973-ban megjelent könyvének nyitómondatai is: „A gyorsan fejlődő társadalomtudományok hatására a gazdaság- és társadalomtörténet átalakulóban van. A mérésre való törekedés, a kvantifikáció igénye ennek a megújulásnak az egyik jellemvonása. A mennyiségek, a számadatok korábban sem hiányoztak a gazdaságtörténeti feldolgozásokból, szerepük azonban a leírás, az illusztráció volt, jelenleg pedig a kutatás vázát, gerincét képezik. A módszer és a szemlélet megváltozása új források felfedezését vagy régi források újszerű feldolgozását teszi szükségessé.”¹⁰ Az itt olvashatók a kvantifikáció válsága után is megmaradtak Benda Gyula *ars historicája* alapvető jellemzőinek. Bár egyetemi oktatóként mindig toleráns tudott maradni túlzottan „világmegváltó” hajlamú diákjaival szemben is, történészként valójában mérsékelt reformer volt. Nem az abszolút újrakezdésben,

⁹ BFL XXXV.10.c 1966/46. ő. e. PB 1966/492 Az ELTE Pártvégrehajtó Bizottsági ülésének 1966. június 6-i jegyzőkönyve.

¹⁰ BENDA, 1973. 29.

hanem inkább a periférián korábban is meglévő dilemmák középpontba emelésében, a forrásbázis bővítésében és a forráshasználatnak a kutatások során felmerülő megújítási igényeiben gondolkodott.

Közben, 1977-ben Kovács András körlevelére reagálva Hamburger Mihály barátjával közösen megírták a marxizmushoz fűződő személyes viszonyukat tárgyaló, alább közölt tanulmányukat a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat antológia számára.¹¹ A Szabad Európa Rádió ismertette Schöpflin Györgynek a kötet egészéről írott és a londoni *Times*-ban megjelent cikkét, aminek itthon komoly következménye lett.¹² Először feloszlatták az általa vezetett főosztályt, de újra osztályvezetői kinevezést kapott, ezúttal a Népeségtudományi Kutatóintézetbe. Hamarosan azonban itt is leváltották, majd kizárták a pártból, végül elveszítette az állását.¹³ Maga mesélte körülbelül negyedszázaddal később, amikor szóba került a pártból és a hivatalból történő eltávolítása, hogy a fegyelmi bizottságnak az volt ellene a fő kifogása, hogy bár munkaköréből kifolyólag jól ismeri, mégis tagadja a szocialista vívmányok létét. Ideérve az elbeszélésben hetykén megvonta a vállát, s csak annyit mondott: „*Pedig nem is mindet.*” Ezután soha életében nem töltött be többé vezetői pozíciót. Talán erre utalt a temetésén gyászbeszédet mondó Kövér György is, amikor úgy fogalmazott: nem tudjuk, hogy osztályvezetői kinevezése vagy az abból való kirúgása volt-e a meghatározóbb élmény számára.

A statisztikai hivatalból való távozása után Budapest Főváros Levéltárában szeretett volna elhelyezkedni, de – ahogy saját maga oly sokszor elmesélte tanítványainak – három fontos elvtársnő, a KSH és a BFL akkori vezetői, valamint a II. kerületi pártbizottság első titkára miután egy egész délelőttöt annak a kérdésnek a megtárgyalásával töltött, hogy „*hol álljon a Benda íróasztala, végül úgy döntött, hogy ne álljon sehol*”. Megisméltódott vele az, ami apjával is megtörtént a kommunista hatalomátvétel után. Állástalanná vált három gyerekkel. Szorult helyzetében Wellmann Imre segítette ki, akinek ajánlására a Néprajzi Múzeumban kapott állást. Hosszú távon ez a munkahelyváltás komoly szemléletváltást eredményezett. A statisztikus, demográfus és gazdaságtörténész¹⁴ Benda Gyula érdeklődése a néprajz hatására ekkor fordult a történeti antropológia és a mentalitástörténet, majd feltehetőleg

¹¹ KOVÁCS, 1977a.

¹² A kötet utóéletéhez lásd: CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 113.

¹³ A KSH könyvtára tavaly kiadott statisztikus életrajzi lexikonjában közzétett *Benda Gyula* szócikkkel a rehabilitáció után a kanonizáció is megkezdődött. Benda mára már nemcsak a magyar társadalomtörténet-írás, de a magyar statisztika és népeségtudomány kánonjának is részévé vált. VÖ. FARKAS–KOVÁCS, 2014.

¹⁴ „*Talán nem mindenki tudja, ezért érdemes előjáróban leszögezni, hogy Benda Gyula eredetileg politika- és ideológiatörténészként indult, majd végül társadalomtörténészként fejezte be pályáját. Am e két pont, vagy inkább szakasz között volt egy nem is rövid időszak, amikor úgy nézett ki, hogy gazdaságtörténész lesz belőle.*” KÖVÉR, 2015. 117. 2013-ban a Ráday Gyűjteményben megrendezett Benda-émlékkonferencián – amelyen az akkor 100 éve született Kálmánról és fiáról, a 70 éve született Gyuláról is megemlékeztek – tartott előadásában Kövér György arra hívta fel a figyelmet, hogy Benda Gyula a KSH-ban töltött évei alatt – talán éppen a *new economic history* (vö. BENDA, 1975.) hatására – maga is gazdaságtörténészként kívánta folytatni pályáját. Állítását saját naplójából és a birtokában lévő, Benda Gyulától az 1990-es években kapott, egyebek mellett magánleveleket is tartalmazó, mintegy öt dosszié terjedelmű gazdaságtörténeti feljegyzésekből kiválogatott, meggyőző erejű részletek bemutatásával is alátámasztotta. VÖ. KÖVÉR, 2015. (A konferenciakötetről recenziót közlünk a jelen lapszámban: SEKÉR, 2015. – a szerk.)

már 1991, az ELTE-re való visszatérés után a mikrotörténelem, főként pedig annak a francia társadalomtörténetben végbement adaptációja felé. Különösen párizsi kollégájának, Bernard Lepetit-nek a történeti kutatás során alkalmazandó léptékváltásról vallott felfogása állt hozzá közel. Ennek lényege abban áll, hogy miként a térképész is különböző léptékű térképeket tud készíteni (majdnem) ugyanarról a valóságról, úgy a történésznek is a vizsgálódás különböző lehetséges szintjein egyaránt végre kell hajtania az elemzést. Ebben az esetben a szintek közötti váltás, a léptékekkel való játék a történeti leírás központi szervező elemévé válik. A különböző léptékekben vizsgált, pontosabban fogalmazva megkonstruált (nem egészen ugyanazon) tárgyak egymás mellé helyezése vagy egyenesen ütköztetése révén megvalósított dinamikus kartográfiával nemcsak sokkal színesebb és komplexebb képet kaphatunk a társadalomról, hanem gyakran egymásnak ellentmondó valóságokat is feltárhatunk. A multiszkopikus vizsgálódásnak köszönhetően tehát a társadalmi valóság összetettebb, finomabb és árnyaltabb leírásához juthatunk el, ugyanakkor együtt kell élnünk azzal a kellemetlen tapasztalattal, hogy a léptékek sokaságán keresztül megismerhető történeti valóságok közötti feszültségek valószínűleg sohasem oldhatóak már fel semmiféle egységben. Diszkontinuitásuk, töredezettségük, morzsákra való széthullottságuk meghaladhatatlan.¹⁵ Benda életének főművét, Keszthelyről írott doktori disszertációját¹⁶ a léptékváltás szemlélete és módszere vagy másképpen fogalmazva a multiszkopikus vizsgálat hazai adaptációjára irányuló kísérletnek is tekinthetjük.¹⁷

A Marx-tanulmányt vele együtt jegyző Hamburger Mihály Bendához hasonlóan 1961–1966 között tanult az ELTE bölcsészkarán, történelem–filozófia szakon. A diploma megszerzése után pártmunkásként kezdte pályáját, és egy év elteltével tanársegédként visszatért az egyetem filozófia tanszékére. 1968-ban azonban néhány tanár kollégájával együtt elítélte Csehszlovákia megszállását, és ezért hamarosan el is távolították az egyetemről. Egy darabig nem is tudott elhelyezkedni, de végül sikerült állást kapnia egy félreeső helyen, a SZEKI-ben, azaz a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézetében. Az itt töltött évek alatt szerkesztett egy Rosa Luxemburg-kötetet,¹⁸ és társszerzőként jegyzett egy hosszabb tanulmányt a szociáldemokrácia és a szakszervezetek viszonyáról.¹⁹ Bence György szerint azonban az egykor kommunista funkcionáriusnak készülő Hamburger a csehszlovákiai bevonulás elleni tiltakozással megindult az ellenzékiesség felé vezető úton, és a SZEKI-ben már inkább ellenzéki tevékenységgel, mint kutatómunkával foglalkozott.²⁰ Szerepe már a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kiadvánnyal kapcsolatban sem merült ki abban, hogy Bendával közösen megírta az alább olvasható tanulmányt.²¹ A kötet készítésekor a Kossuth Könyvkiadó lektoraként dolgozó Kovács András és a SZEKI-munkatárs Hamburger szervezte meg a tanulmánykötet anyagának több sorozatban való legéltetését, és a szerzői példányok célba juttatása után annak terjesztését is a szélesebb

¹⁵ LEPETIT, [2000].; ROSENAL, [2000]. A Lepetit-féle dinamikus kartográfiához lásd: LUGOSI, 2001.

¹⁶ BENDA, 2008.

¹⁷ SZIJÁRTÓ, 2008. 497.

¹⁸ LUXEMBURG, 1976.

¹⁹ HAMBURGER–STEMLER, 1976.

²⁰ BENCE, 2007. 316.

²¹ Kovács Andrásnak, a kötet szerkesztőjének személyes közlése alapján.

felvevő piac számára. A kiadványnak ára is volt, s a gépírók munkabérét a vevők non-profit alapon, vásárlás útján finanszírozták. Hamburger Mihály és munkahelye, a SZEKI, csakúgy, mint Kovács András és a Kossuth Könyvkiadó tehát – természetesen mások mellett – alapvető szerepet játszottak a hazai szamizdatmozgalom beindításában, még akkor is, ha Hamburger és Kovács elbocsátása után a fent nevezett szocialista munkahelyek hozzájárulása a mozgalomhoz azonnal véget is ért.

A szamizdat kifejezés a Szovjetunióban keletkezett az 1940-es években. Nyikolaj Glazkov orosz költő alkotta a „saját/ön” és a „kiadás” szavak orosz megfelelőiből. A szerzői kiadástól az különbözteti meg a szamizdatot, hogy utóbbinak egyrészt van a szerzőtől független kiadója, másrészt kifejezetten a politikai okokból tiltott témájú és tartalmú könyvek megjelölésére szolgál. A szamizdat kiadók – Magyarországon az 1970-es évektől kezdve – kifejezetten azért jöttek létre, hogy megteremtsék a tiltott szerzők és/vagy művek kiadásának szervezeti hátterét a politikai represszió körülményei között is. Meg kell említenünk, hogy éppen a Kenedi János által összeállított *Profil* és a Kovács András szerkesztette *Marx a negyedik évtizedben* című tanulmánykötetek megjelenítésével vette kezdetét a magyar szamizdat könyvkiadás története.²²

Hamburger újabb elbocsátása után sokféle munkát elvállalt, hogy eltartsa gyerekeit. Volt segédmunkás, nevelőtanár, de benzinkutas is. A nyolcvanas évek végén országszerte az a legenda terjedt róla – s tette őt legfőképpen a Soros Alapítvány által finanszírozott vidéki szakkollégiumok fiatal közönségének köreiben a magyar demokratikus ellenzék fontos személyiségévé²³ –, hogy a Kádár-rendszer hatalmi elitjének szemében gyűlöletes figura, akit még a benzinkútól is kirúgattak. Azonban, mint minden legenda, ez is csak félig volt igaz. Benzinkutas állásából nem rúgatták ki, de ott is ki volt téve a rendszer jól fizetett fenntartói állandó zaklatásainak és kellemetlenkedéseinek. Ráadásul, amikor ez a történet összefonódott a nevével, már külföldön élt, s jó barátja, Bence György szerint nem a kommunista rendszer miatt emigrált, hanem azt nem tudta lelkileg feldolgozni, hogy nem kapott meghívást a monori találkozóra.²⁴ A rendszerváltásig a Szabad Európa Rádió magyar adásánál, majd hazatérése után az *Esti Hírlap*nál dolgozott újságíróként. Az újságtól való távozása után a szabad demokraták delegáltjaként a Duna Televíziót működtető közalapítvány kurátora lett.²⁵ 2005 nyarán még meglátogatta a kórházban az akkor már régóta betegeskedő egykori szerzőtársát, aki be is számolt neki arról, hogy fénymásolatban megkapta az alább közölt 1979-es pártfegyelmijének a fővárosi levéltárban őrzött iratait. Régóta nem találkoztak már előtte, s Benda beszámolójának tanúsága szerint a viszontlátás nagyon jó hangulatban telt. A sors úgy hozta, hogy ezután a találkozó után nem sokkal, 2005 augusztusában csupán néhány nap különbséggel mindketten örökre eltávoztak.

*

²² A szamizdathoz lásd még CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 103–107., 179–182.

²³ Jelen sorok írója a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolán működött Németh László Szakkollégium tagjaként hallotta először ezt a történetet.

²⁴ A monori ellenzéki találkozót 1985-ben tartották, amelyen részt vett a magyar ellenzék színe-java. A rendszerváltást megelőző időszakban egyike volt ez azoknak a nagykoalíciós jellegű ellenzéki megmozdulásoknak, amelyekben a népi-nemzeti irányzathoz (az MDF későbbi alapítói) és az úgynevezett demokratikus ellenzékhez tartozók (az SZDSZ majdani létrehozói) egyaránt részt vettek.

²⁵ BENCE, 2007. 316–319.

A szerzők bemutatása után meg kell kísérelnünk annak a szituációnak a hazai marxizmus történeti kontextusába ágyazott rekonstruálását, amelyben ez az 1977-es szamizdat marxizmus-kötet megszületett. Benda és Hamburger közös szövege önmagában a mai olvasók, különösen a kelet-európai marxizmus végső összeomlása után szocializálódott fiatal értelmiségi generációk tagjai számára feltehetően nehezen befogadható. Talán még a mások mellett David Harvey marxista földrajzára támaszkodó kritikai városkutatás azon – Budapesten örvendetesen növekvő számú – művelői számára sem érthető igazán,²⁶ akik pedig radikálisan szakítani kívánnak azzal a marxizmus legkülönbözőbb hagyományaival szemben egyaránt uralkodó közönnyel, amely az Elbától keletre az elmúlt huszonöt évben megingathatatlanul látszott. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy a Harvey-féle kritikai marxista földrajz a nyugati társadalomtudomány és a nyugati marxizmus történetének szerves része, és aligha rokonítható a szovjet típusú marxizmus-leninizmussal, amelyet az 1930-as évek óta leggyakrabban a dialektikus és történelmi materializmus néven szoktak emlegetni. Benda és Hamburger, ahogy az 1977-es kötet többi szerzőjének a viszonyát a marxizmushoz viszont ez utóbbi határozta meg, hiszen ezt tanulták, ebből kellett szigorlatozniuk az egykor létezett szocializmus fennállása alatt nemcsak ezeknek a szerzőknek, hanem minden főiskolai és egyetemi hallgatónak függetlenül attól, hogy orvosnak, jogásznak, bölcsésznek, mérnöknek vagy éppen agrárszakembernek tanultak. S persze a marxizmus reneszánsza is, amely Benda, Hamburger és nemzedékük szocializációjára alapvető befolyást gyakorolt – noha egyáltalán nem egyedüli forrása volt intellektuális fejlődésüknek –, ezzel a dialmattal²⁷ szemben próbálta meghatározni önmagát.

Az 1930-as évek Szovjetuniójában Sztálin *Dialektikus és történelmi materializmusról* című tanulmánya kodifikálta, s tette mintegy negyedszázadra egyeduralgódóvá a marxizmusnak azt a *standard* koncepcióját,²⁸ amelyhez az 1933–1945 között Moszkvában élő, a *Lityerturnij Kritjyk* köréhez tartozó és a szovjet állambiztonsági szervek szemében mindvégig gyanús elemnek számító, kominternált Lukács Györgynek²⁹ is – már csak saját túlélési esélyeinek növelése érdekében – meg kellett térnie.³⁰ Ahogy azonban azt a marxista filozófia irányzatairól 1968-ban publikált tanulmányában az 1950-es években Moszkvában filozófia szakos egyetemi tanulmányokat folytató Márkus György is hangsúlyozta, Sztálin nevéhez csak a koncepció dogmává merevítése fűződik, magának a koncepciónak a tartalmi részletei az 1920-as években és az 1930-as évek elején a Szovjetunióban lezajlott és politikai leszámolásoktól sem mentes „filozófiai” vitákban kristályosodtak ki. Ezt a koncepciót, (egyébként taktikai megfontolásokból) megkülönböztetve azt annak sztálinista, dogmatikus formájától, Márkus a marxista filozófia terjedelmi meghatározásának nevezte, mert

²⁶ A kritikai városkutatás szellemi horizontjához lásd: JELINEK–BODNÁR–CZIRFUSZ–GYIMESI, 2013.

²⁷ Az 1980-as években a diabetikus materializmus elnevezés is meglehetősen elterjedt volt az egyetemi-főiskolai ifjúság által beszélt értelmiségi argóban.

²⁸ Idézi MÁRKUS, 1968. 1112.

²⁹ Lukács szovjet korszakához lásd SZEREDA–SZTIKALIN, 2002.; SZIKLAI, 2004.

³⁰ RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 236. A hivatkozott szöveg a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kötetben jelent meg először, de a szerzők újraközölték azt a nyugati magyar emigráció *Magyar Füzetek könyvei* sorozatában, Párizsban megjelent könyvükben. Azért hivatkozom ez utóbbi kiadásnak az oldalszámaira, mert úgy vélem, hogy olvasóim többsége számára ez a párizsi kiadvány sokkal könnyebben hozzáférhető, mint az 1977-es budapesti gépirat.

az a marxizmust annak tárgyán keresztül próbálta meg definiálni.³¹ Ha feltesszük azt az egyszerű kérdést, hogy mi a marxizmus tárgya a terjedelmi felfogás szerint, akkor azt nagyon röviden meg tudjuk válaszolni: minden, ami csak létezik. Az ennél valamivel részletesebb válasz Márkus György összefoglalásában így hangzik: *„a marxista filozófia – szemben az egyes anyagi jelenségek, rendszerek szinte különös^[32] törvényszerűségeit tanulmányozó szaktudományokkal – a valóság, azaz a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb törvényeinek tudománya. A filozófia általánosítja s ezáltal egy egységes világnézetbe és világnézetbe szintetizálja a szaktudományok eredményeit s így egyben módszertani útmutatóul is szolgál ezek számára. E meghatározás kiegészül azzal, hogy az így felfogott dialektikus materializmus mellett a marxista filozófiának, mint egységes világnézetnek szerves alkotórészét s másik alapidisziplínáját alkotja a társadalom sajátos, legáltalánosabb fejlődéstörvényeinek tudománya, a történelmi materializmus.”*³³ Ezt a terjedelmi felfogást tehát egyfajta tudományelméleti monizmus és determinisztikus szemlélet jellemezte, azaz a természeti és a társadalmi valóság működését egyaránt absztrakt-általános törvényszerűségekből és szükségszerűségekből levezetve kívánta magyarázni. Ez a kanonizált szovjet dial- és törtmat teljesen háttérbe szorította azt az Antonio Gramsci, Karl Korsch és Lukács György nevéhez fűződő, az 1920-as években kibontakozott megközelítést, amely a marxizmust a gyakorlat filozófiájaként fogta fel. A három szerzőt csak az 1960-as évektől kezdve emlegetik együtt, ahogy a praxisfilozófia elnevezés is csak a marxista reneszánsz évtizedének terméke. Bár egyáltalán nem alkottak egységes irányzatot a marxizmuson belül – Gramsci, Korsch és Lukács nem a cselekvő embertől független törvényszerűségeket, hanem az emberi praxist állították érdeklődésük középpontjába. Abból indultak ki, hogy az ember saját tevékenysége során hozza létre és termeli újra önmagát és a történelmet is. Ennek a történelemnek minden egyes fordulópontja a megelőző korszak emberi tevékenysége által létrehozott társadalmi feltételek talaján kialakult társadalmi erők összeütközésétől, az osztályok gyakorlati-forradalmi harcának számtalan tényező által befolyásolt kimenetelétől függ. Az egyedül lehetségesként kanonizált terjedelmi felfogás alapján még azt is nehéz volt megmagyarázni, hogy miért van szükség a forradalmi munkásosztályra és annak élcsapatára, a kommunista pártra a kommunizmus megvalósítása érdekében. Ha a történelmi folyamatok szükségszerűen és az objektív törvényszerűséseknek megfelelően mennek végbe, akkor feltehetőleg ennek a történelmi szükségszerűségnek rájuk sincs igazán szüksége. A sztálinista politikai gyakorlat számára persze ideális

³¹ A marxizmus úgynevezett terjedelmi felfogásáról Márkus György lényeges kiegészítéseket tett 1992-ben Csizmadia Ervinnek adott interjújában: *„Szorosan idetartozik, hogy 1968 nyarán jelent meg a Kortársban [Csizmadia Ervin kiemelése – L. A.] a marxizmuson belüli irányzatokról írt cikkem. Ez azért íródott, hogy világossá tegyem, a Lukács-iskola nem kíván semmiféle monopóliumot. Mi ekkor már azt akartuk, hogy pluralista filozófia legyen. Azzal érveltem: a marxizmuson belül mindig is voltak irányzatok, az egész történetén keresztül irányzatokban és vitákban élt. [...] Ezért fogadtam el ebben a cikkben – amit nagyon szépen terjedelmi marxizmusnak neveztem – lényegében véve a szovjet típusú dial- és törtmatot – filozófiának. Ebben a tekintetben ez az írás életem egyetlen igazán őszintétlen cikke. Hiszen akkor is tudtuk, hogy ez a hivatalos dialmat nem filozófia, ez a legjobb esetben badarság, hihetetlenül káros politikai célokat szolgáló badarság.”* CSIZMADIA, 1995. 19–20.

³² A marxizmusban a különös fogalmán, kissé leegyszerűsítve a dolgot, általában az egyedi és az általános szintézisét, dialektikus egységét értették.

³³ MÁRKUS, 1968. 1110. Kiemelések az eredetiben.

volt egy ilyen ideológia, mert segítségével minden politikai döntést, mint az egyedül lehetséges, helyes döntést lehetett értelmezni, amely szükségszerűen kerekedett felül a többi lehetséges alternatívával szemben. Ugyanakkor viszont arra a kézenfekvőnek tűnő kérdésre sem lehetett igazán megnyugtató választ adni, hogy mi szükség van egyáltalán filozófusokra, ha a szovjet pártfőtitkáron kívül mindenki más csak propagandista lehet.³⁴ Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után aztán a marxista filozófusok azonnal nekiláttak a terjedelmi felfogás revíziójához. Tág értelemben ezt nevezték a marxizmus reneszánszának. Ez a reneszánsz, amely mindig inkább ígéret volt és remény, mint megvalósított célkitűzés, azonban nemcsak a terjedelmi felfogást, hanem magát a marxizmust is aláasta. Így történt ez Kelet-Közép-Európában is, ahol nemcsak a marxizmus újjászületéséhez fűzött remények hiúsultak meg, hanem egyenesen annak lassú kimúlása is bekövetkezett már szűk másfél évtizeddel a térség szovjet típusú politikai rezsimjeinek a bukása előtt. S amint reményeim szerint majd látni fogjuk, Magyarországon ebben a folyamatban a rendszer nagyhatalmú kultúrpolitikusa, Aczél György is aktív szerepet játszott.

Bence György és Kis János éppen a *Marx a negyedik évtizedben* című kötetben megjelent írásuk elején fogalmazták meg azt az állítást, hogy a marxizmus általában teleologikus, üdvtörténeti keretben reflektált önmaga történetére. Többnyire nem ismerték el egyenrangú irányzatok létét a marxizmuson belül. Az egymással versengő, s gyakran oly ellentétes értelmezések közül kiválasztottak egyet, s csak azt tekintették valóban marxistának. „A marxizmus története egységes folyamat; ellentét csak a valódi marxizmus és a marxizmus meghamisítása, megtagadása között lehet. Képtelen, de logikus következményként Marx életművén belül is megkülönböztetnek marxista és nem-marxista részeket.”³⁵ A hatvanas évek magyar marxizmusában is színre lépő megújulási kísérletek is elsősorban arra törekedtek, hogy kilépjenek a marxizmusnak ebből az üdvtörténeti jellegű felfogásából. Ezért a marxizmus reneszánszának szellemében dolgozó teoretikusok legfőképpen a marxizmuson belüli különböző, egymással versengő irányzatok békés egymás mellett éléséért, s a közöttük folyó viták lehetőségéért szálltak síkra. Lukács György egy 1968 májusában megjelent interjúban a következőképpen fogalmazott: „A jelen esetben a marxizmus igazi megértésének igénye merült föl, mint társadalmi szükséglet. És Amerikától Szibériáig mindenfelé akadnak emberek, akik ezt a szükségletet szeretnék kielégíteni. S hogy melyik teória fog a valóságban beválni és melyik nem, senki közülünk más kritériumot erre nem tud, mint a kölcsönös bírálat eszköztét. De végeredményben olyan instancia, amely kimondaná, hogy X-nek van igaza és nem Y-nak, nem létezik, nem is létezhetik.”³⁶ Még saját filozófiája érvényesülésének lehetőségeit is egy ilyen demokratizált keretben képzelte el: „lehetetlen valóságos mozgalmat csinálni úgy, hogy minden kérdésben előre megmondjuk, mit hogyan kell csinálni. Előre mi csak azt mondhatjuk meg, hogy vissza kell térni a marxizmus alapjaihoz és most következik az az időszak, amelyben az emberek experimentálnak és megvitatják a problémákat. Én tiltakoznék a legjobban az ellen, ha nézeteimből most hivatalos felfogást csinálnának, noha meg vagyok róla győződve, hogy igazam van. De a fejlődés számára veszélyesnek tartanám. [...] Én, amennyiben módomban volt kompetens elotársakkal beszélni, mindig azt a véleményt képviseltem, adjanak szólásszabadságot ennek a marxista álláspontnak, ismerjék el az én álláspontomat is, mint az

³⁴ MÁRKUS, 1968. 1111–1113.

³⁵ RAKOVSKI [BENCE–KIS], 1983. 201.

³⁶ LUKÁCS–GYERTYÁN–SIMON, 1968. 751.

egyik véleményét a marxizmuson belül és tekintsük a lehetőségeket úgy, mint a most megindult, épp a marxizmus becsületének teljes helyreállításáért vívott teoretikus harc fontos periódusát, amelyben minden jó szándékúknak szólásszabadságot kell adni és bízunk a történelmi tényekre, mely nézetek fognak, mint igazi marxista nézetek, végül megszilárdulni. Mellesleg, ha ezt megcsinálnánk, e pusztá tény is már emelné a tekintélyünket a nyugatiak előtt. Ne felejtjük el, ha mi bizonyos áramlatokat elnyomunk, ez természetesen egyrészt csökkenti a tekintélyünket külföldön általában, másrészt pedig túlzott jelentőséget ad az eltiltott dolgoknak, amelyekkel – őszintén szólva – sokszor a kutya se törődne, ha nem volnának tilosak.”³⁷ Ehhez az állásponthoz csatlakozott tanítványa, Márkus György is egy két hónappal később megjelent tanulmányában, amikor annak a véleményének adott hangot, hogy egyrészt a különböző marxista irányzatok azonnali „összebékítése”, másrészt „ezek közül egyiknek, vagy másiknak az adminisztratív felszámolása súlyos károkat okozhatna, gátolná ideológiánk normális fejlődését”.³⁸

A marxista filozófiai kultúra demokratizálása iránti igényt a Kádár-rendszer 1973-ig akceptálta is, annak ellenére, hogy 1968 augusztusában Lukács Budapesti Iskolájának két tagja, Heller Ágnes és Márkus György, akik éppen egy nemzetközi konferencián vettek részt a jugoszláviai Korčulán, amikor a szovjet hadsereg és a vele szövetséges haderők megszállták Csehszlovákiát, aláírták az intervenciót elítélő úgynevezett *korčulai nyilatkozatot*.³⁹ Ennél az 1973-ig többé-kevésbé sikeresen működő demokratizálási kísérletnél azonban sokkal összetettebb kérdés a magyar marxista reneszánsz tartalmi teljesítményének problémája.

Márkus Györgynek a fiatal Marx antropológiájáról írott kismonográfiája mindeképpen azok közé a művek közé tartozik, amelyet a Lukács-iskola és -óvoda⁴⁰ szinte minden tagja máig is ennek a megújulási kísérletnek az eredményei közé sorol. A szerző a fiatal Marx 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című munkájának⁴¹ elemzéséből kiindulva próbálta meg rekonstruálni Marxnak az ember lényegéről, az embernek a történelemhez való viszonyáról alkotott filozófiai-antropológiai koncepcióját, és ezt össze akarta egyeztetni Marxnak a történelmi változásról alkotott determinisztikus felfogásával. Két kevésbé termékenynek tűnő alternatíva között kereste a kivezető utat. Egyrészt a kommunizmus marxi elméletét nem az ember „igazi” természetéből fakadó antropológiai-morális követelményekből kívánta levezetni, hanem továbbra is a kapitalista fejlődés által teremtett ellentmondásokra adott történelmi válaszként, egy szükségszerűségek mentén előrehaladó történelmi

³⁷ LUKÁCS–GYERTYÁN–SIMON, 1968. 748.

³⁸ MÁRKUS, 1968. 1109.

³⁹ HELLER–KÖBÁNYAI, (1998). 278–285. A nyilatkozatot a magyar résztvevők közül Hellen és Márkuson kívül utóbbi felesége, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor is aláírta. A Márkus-házaspárt, Sós Vilmost és Tordai Zádort az aláírás miatt kizárták a pártból, de az MTA II. osztálya által indított fegyelmi eljárás feltűnően csekély mértékű büntetéssel zárult: az aláírókat egy évre eltiltották a külföldi utazások lehetőségétől. HELLER–KÖBÁNYAI, (1998). 285.

⁴⁰ Nehéz pontos listát összeállítani azokról a személyekről, akik a Lukács-óvoda tagjai, azaz a Budapesti Iskolát alkotó filozófusok tanítványai voltak. De a teljesség igénye nélkül a következőket sorolhatjuk ide: Bence György, Erdélyi Ágnes, Fodor Géza, Kis János, Ludassy Mária és Radnóti Sándor. Radnóti kivételével ott találjuk őket a *Marx a negyedik évtizedben* és Márkus 1993-as magyar *Festschriftjének* szerzői között. Ez utóbbi kötetben már Radnóti Sándor is szerepelt egy tanulmánnyal. Vö. HÁY, 1993.

⁴¹ MARX, 1981.

folyamat termékeként akarta azt értelmezni. Ugyanakkor azt is el akarta kerülni, hogy az ember teljesen feloldódjon egy gazdasági-társadalmi formációk egymást szükségszerűen követő láncolataként felfogott történelemben, amelyben az emberi cselekvőknek mint morális lényeknek nem jut igazán lényeges szerep. Márkus végül erősen a dialektikus egység hegeli eredetű felfogására támaszkodva próbálta megoldani az emberi praxis és a történelmi szükségszerűség közötti – véleményem szerint nem csak látszólagos – ellentmondást, azaz a két momentumot mint a marxi történetfilozófia szerves egységet alkotó, szorosan összetartozó elemeit interpretálta.⁴² Az a körülmény, hogy mai igényeket aligha tudna kielégíteni egy ilyen megoldás – persze anakronizmus is volna ilyen elvárással közeledni hozzá –, nem változtat azon, hogy Márkusnak ezt az elemzését és a benne kifejtett dialektikus koncepcióját széles konszenzus övezte a mű publikálását követő évtizedben.⁴³ Ez még a kései Lukács által kidolgozott, Márkus által a marxizmus társadalom-ontológiáinak nevezett irányzatáról sem mondható el.

Márkus már többször idézett 1968-as cikkében a következőképpen jellemezte az idős Lukács hozzájárulását a marxizmus újjászületéséhez. Marx szerint az embernek a társadalmi valósághoz való alapvető viszonya a munka, amely fogalom alatt azt a tevékenységet érti, amely objektív-tárgyi, azaz mások által is elsajátítható alakot ad a szubjektív emberi képességeknek, szükségleteknek és céloknak. *„Az embernek, mint munkát végző gyakorlati lénynek ez az egyre szélesedő, bonyolultabbá és közvetettebbé váló tevékenysége a történelem maga, amelynek az ember egyszerre szubjektuma és objektuma, amelyben egyszerre és együtt változik az ember külső környezete és az emberi természet maga. A történelemnek e folyamata nem más, mint a »természeti korlátok visszaszorításának« (Marx) folyamata, amelynek során az emberi képességek, szükségletek, stb. mind inkább társadalmivá, azaz az ember által történelmileg megalkotottá válnak. Minden nemzedék »meghatározott feltételek között«, a múlt nemzedékektől átörököltet s általa elsajátított termelőerők, érintkezési viszonyok, eszmék stb. talaján tevékenykedik, de saját tevékenységével e feltételeket módosítja és megváltoztatja. Ez azt jelenti, hogy éppúgy az egyes ember, mint az emberi nemzedékek számára mindig adva van egy készen talált feltételek által körülhatárolt objektív mozgástér, a fejlődési lehetőségek, alternatívák egy (az adott kortól függően szűkebb vagy tágabb) köre, s az ember maga »választ« gyakorlatilag e lehetőségek között, ezek egyikének vagy másikának megvalósulását a tudatosan vagy nem-tudatosan integrálódó emberi tevékenységek [...] összessége dönti el. Az ember – Lukács szavait használva – »válaszoló lény«, aki mindig a társadalmi fejlődés által teremtett alternatívákra reagál, s aki képes arra, hogy e spontán-ellentmondásos fejlődéstendenciákat kérdésekké változtassa, amelyre tudatos választ keres.»⁴⁴ Az idős Lukács elképzelésének ebben a márkusi interpretációjában a dialmatos metafizikai nyelvezet dominanciája alól mégiscsak előbukkannak egy olyan marxista történelemfelfogás körvonalai, amely alternatívákat lát a történelemben, és a kérdező-válaszoló ember cselekvéseit megpróbálja visszahelyezni a maga jogaiba a területi felfogás szélsőségesen objektivista-determinista történelemlképével szemben. Az azonban, hogy ez a lukácsi-márkusi reszponzív marxizmus fontos elemeiben akár mai igényeket is kielégíthet, mit sem változtat azon, hogy keletkezésének idején még a tanítványok szűkebb körében sem élvezett konszenzust.*

⁴² MÁRKUS, (1966). 6–7.

⁴³ VAJDA, 1969. 289.; HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 249.; RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 236.

⁴⁴ MÁRKUS, 1968. 1117–1118. Kiemelés az eredetiben.

Heller Ágnes visszaemlékezéseiben egyenesen úgy nyilatkozott az *Ontológiáról*, hogy az első, a munkáról szóló fejezetben még volt ugyan néhány érdekes gondolat – s talán éppen ezeket foglalta össze Márkus a fenti idézetben olvasható módon –, „de a folytatás egyre zavarosabb lett”.⁴⁵ A tanítványok közös feljegyzésben foglalták össze Lukács számára kritikai megjegyzéseiket, amelynek hatására Lukács újabb jegyzeteket kezdett el írni a már addig is két kötetre rúgó műhöz. Heller szerint azonban az még rosszabb lett, mint amit megkritizáltak. „Az hajtottá, hogy miután minden rossz, amit a marxizmusról eddig írtak, most visszamegy Marx eredeti gondolataihoz, és megírja a marxizmus igazi ontológiáját. Ír egy marxista filozófiát, ami teljesen más lesz, mint a többi, s amelyben filozófiailag alapozza meg a marxizmus társadalomelméletét és etikáját. Egy teljesen új filozófiába 80 éves korban belefogni: biológiai és fiziológiai lehetetlenség. S még mindig azt hitte, hogy a marxizmus a filozófia csúcsa, ezért a marxizmusnak kell ontológiát alkotni – úgy akart egy teljesen új filozófiát fölépíteni 80 éves korában, hogy a marxizmus minden ballasztját magával hurcolta. Nem csoda, hogy a munkája nem sikerült és romhalmazzá vált.”⁴⁶ A figyelmes olvasó számára, azon túlmenően, hogy milyen éles kritikát fogalmaz meg a tanítómesteréről általában a mély tisztelet hangján beszélő tanítvány, talán az is szembetűnő, hogy Heller emlékezeti reprezentációjában mindkettejükénél, nála és Lukácsnál is felismerhető a marxizmus üdvtörténeti felfogásának tovább élése. Az egész eddigi marxizmus hibás Lukács szerint, létre kell hozni végre az igazit. Heller szerint pedig Lukács törekvése ennek az igazi marxizmusnak a létrehozására, egészében volt elhibázott. Az emlékező nyíltan meg is vallja, hogy mind az ő, mind Márkus korabeli törekvéseit egyfajta messianizmus vezérelte. „Az újbóloldal fedezte fel Marxot, különösen a Gazdasági-filozófiai kéziratokat. Engem is akkor kezdett érdekelni a történetfilozófia és utópia: a marxi gondolkodás utópikus vonulata. Elutasítottam Althusser Marx-interpretációját, amely szerint Marxban a kapitalizmus kritikája s így a Tőke című műve a legfontosabb. Számomra Marx utópikus dimenziója a meghatározóbb: ahol a kommunizmus víziójában megszűnik az ellentét az individuum és az emberi nem között. Ahol megszűnik az elidegenedés. Ez maga a messianizmus. A marxizmus zsidó, messianisztikus, talmudista üzenete közel állt hozzám. A Budapesti Iskolához is. Márkus Gyuri ebben az időben írta a Marxizmus és antropológia című könyvét, amelynek középpontjában a Gazdasági-filozófiai kéziratok, tehát az utópikus Marx elemzése állt. Az iskolában a fiatal Marxra tettünk. Az újbóloldal számomra nem volt más, mint egy utópikus mozgalom: permanens happening. Az életformát kell forradalmasítani, nem a politikát. Élünk másképp! Akkoriban írtam egy cikket, amelyben elítéltem a politikai forradalmat. Fejemre is olvasták a pártdokumentumban, amely eltávolított az állásomból. Persze a bolsevik forradalomra utaltam, ami nem kell nekünk. Vajda Misuval megírtuk a Családforma és kommunizmus című cikkünket. [47] Közösség kell! Közösségi életforma és még egyszer az életforma forradalma. Egész másképpen kell élnünk, mint korábban, s ezt a más életet valahogy hozzá lehetett rendelni az utópikus marxi dimenzióhoz. Az újbóloldali marxizmus nagyon patetikus, szenvedélyes és naiv volt. Mélyen vallásos. Sem a gazdaságtannak, sem a politikának nem volt hozzá köze. Közelebb állt a happeninghez, mert azt vallotta: csak a közvetlen emberi kapcsolatok számítanak, ellentétben az intézményekkel és az állammal. A korai Marx messianisztikus látomása a párizsi barikádok vagy az amerikai események hatására vált irányítóié.”⁴⁸

⁴⁵ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 286.

⁴⁶ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 287. Kiemelés tőlem.

⁴⁷ HELLER-VAJDA, 1970.

⁴⁸ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 250.

Tehát az 1960–1970-es évek fordulóján a magyar marxista filozófia elitjében, Lukács, az ő Budapesti Iskolája és annak intellektuális-értelmiségi hatókörében legalább kétfajta megközelítés alakult ki. Az egyik Lukács társadalom-ontológiai irányzata, amely, mint azt fentebb láthattuk, alternatívákat látott a történelemben, és az ember mint kérdező-válaszoló lény koncepciójával egyfajta relatív szabadságot tudott biztosítani az emberi cselekvés számára. A másik a fiatal Marx antropológiájára építő utópikus-messianisztikus megközelítés, amely az ember nembeli lényegének elemzéséből indult ki, és ebből próbált eljutni az emberi természetnek legjobban megfelelő társadalmi berendezkedés doktrínájához. Láthattuk azt is, hogy Márkus György tevékenysége mindkettőhöz kapcsolódott, hiszen egyrészt a fiatal Marx antropológiájáról írt egy könyvet 1966-ban, de ugyanakkor sokszor idézett 1968-as cikkében Lukács társadalom-ontológiai marxizmusát a saját álláspontjának nevezte, igaz, hogy egy lábjegyzetben Heller Ágnes és Vajda Mihály egy-egy írását is ebből az ontológiai perspektívából kinőtt elemzésként jellemzi.⁴⁹ A hetvenes évek elején aztán megjelent egy harmadik megközelítés is a Budapesti Iskolán belül, és Márkus Györgynek természetesen ebben is kulcsszerepe volt. Két tanítványával, Bence Györggyel és Kis Jánossal közösen írt könyvükben Marx közgazdaságtani elképzeléseit vették górcső alá.⁵⁰ Elemzésük legfőbb célja a marxi munkaérték-elmélet kritikája volt, amellyel a gazdasági reform híveit próbálták támogatni az elmélet eszközeivel, hiszen a munkaérték-elmélet az 1968-ban beindított gazdasági reformok konzervatív ellenzőinek ideológiai fegyvertárába tartozott.⁵¹

1973-ban azonban véget ért a honi marxizmusban érvényesülő demokratizálási kísérlet, és a Budapesti Iskola tagjai közül kizártak a pártból mindenkit, akik még egyáltalán tagjai voltak az MSZMP-nek, továbbá a pártból régebben vagy frissen kizártakat egyaránt elbocsátották a munkahelyükről.⁵² Az adminisztratív beavatkozás tehát egyszerre helyezte partvonalon kívülre a reneszánsz marxizmus mindhárom változatát. Aczél György persze nem készült végső lezárással, az elbocsátásokat inkább átmeneti intézkedésnek, figyelmeztetésnek szánta. Azt tervezte, hogy a filozófusok nézeteiről vitát tartanak, ahol azok majd elhatárolódnak vitatott nézeteiktől, vagy legalább azok egy részétől, s lassan visszaszivároghatnak újra a magyar akadémiai élet keretei közé néhány állástalanságban töltött év után.⁵³ Az iskola tagjai azonban elutasították egy ilyen, a pártbürokrácia által irányított álvitán való részvételt, és így az ideológiai konfliktusok mederben tartásának régi, jól bevált eszköze a létező szocializmus negyedik évtizedéhez közeledve csődöt mondott.⁵⁴ Ami azonban a honi marxizmus szempontjából még nagyobb csapás volt, hogy – mint az hamarosan kiderült – a hivatalos marxizmus, a maga egyetemi és főiskolai tanszékeivel, az országszerte kiépült marxista-leninista esti egyetemek szervezetrendszerével és személyi állományával együtt a filozófus elit hozzájárulása nélkül nem képes egy megfelelő színvonalú marxizmust életben tartani, vagy, ha úgy tetszik, újratermelni Magyarországon. Ezt támasztotta alá annak a hibrid

⁴⁹ MÁRKUS, 1968. 1117.

⁵⁰ BENCE-KIS-MÁRKUS, 1992.

⁵¹ RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 239–240.

⁵² CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 59–67.; 2. köt. 36–59.

⁵³ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 348.

⁵⁴ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 456–457.

marxizmusnak a megjelenése is, amely az 1973-ban ellenzékbe kényszerített és a hivatalos marxizmus furcsa keverékéből állt elő. Aczél és az MSZMP kultúrpolitikai vezetői komoly stratégiai hibát követtek el a Budapesti Iskola magyar kulturális életben játszott szerepének és szimbolikus pozícióinak megítélésében. Nem vették figyelembe, hogy Lukács komoly iskolát hozott létre, tanítványai munkássága itthon és Kelet-Európában viszonylag széles körökben ismert volt, de nyugaton sem számított teljesen ismeretlennek. Kancsalul látták az alapvetően kölcsönös függőségen alapuló viszonyt a párt és az elméleti élcsapat között, és abban az illúzióban ringatták magukat, hogy miután 1967-ben engedtek Lukácsnak, és kompromisszumot kötöttek vele, úgy 1973-ban a gazdasági reformok leállításának idején már megtehetik, hogy keményen lépnek fel tanítványaival szemben. Úgy képzelték, hogy a filozófusok egyoldalúan függnek a párttól, és ezért saját megfontolásaik szerint irányíthatják a húzd meg-ereszd meg típusú játszmát. Hamis helyzetértékelésüknek relatíve súlyos következményei lettek. Meggyengült a szocialistának nevezett rendszer ideológiai támasztéka egyfelől, de a végképp ellenzékbe szorult marxista filozófusok is elvesztették munkásságuk gyakorlati funkciójának illúzióját másfelől. A marxizmus ugyanis nemcsak a világot valamiképpen magyarázó elmélet kíván lenni, hanem egy a világ megváltoztatásáért, a társadalmi berendezkedés jobbá tételéért küzdő politikai mozgalomnak is része. Éppen ezért nevezhető a gyakorlati filozófiájának. Ha a filozófus elveszíti valamely gyakorlati-politikai mozgalommal való élő kapcsolatát, akkor megszűnhet marxistának lenni. Ez a lehető legrosszabb következmény a marxizmus szempontjából. Ha pedig a filozófusok a kommunista párt helyett egy másik politikai mozgalommal keresnek kapcsolatot, akkor az a lehető legrosszabb hír a létező, szocialistának nevezett rendszer szempontjából. Ma már tudjuk, hogy végül mindkét veszély valósággá vált.⁵⁵

Az 1973-as filozófus-per idején azonban már felerősödtek a Lukács-iskola és -óvoda közötti ellentétek is. A szakítás történetét kétféle változatban is ismerjük. Bence és Kis éppen a *Marx a negyedik évtizedben* publikált írásukban foglalkoztak

⁵⁵ Mivel Lukács Györgynek a Budapesti Iskolához tartozó követői mellett számos olyan tanítványa is volt, aki állás- és pozícióvesztés nélkül élte túl az 1973-as úgynevezett filozófus-per, továbbá miután eléggé impozáns névsort lehet összeállítani azokból a Lukács-iskolától függetlenül tevékenykedő korabeli marxista szerzőkből, akik továbbra is egyetemi oktatói és akadémiai kutatói állásokat töltöttek be – a teljesség igénye nélkül és függetlenül attól, hogy kötődtek-e valaha tanítványként Lukácshoz Almási Miklós, Ancsel Éva, Hermann István, Lendvai Ferenc, Lukács József, Poszler György, Tőkei Ferenc, Sziklai László és Zoltai Dénes nevét lehetne itt említeni –, ezért úgy tűnhet, hogy meglehetősen könnyen lehet érvelni azzal a fent kifejtett tézissel szemben, hogy a Budapesti Iskola tagjainak margóra szorításával éppen attól a szellemi elitjétől fosztották meg a marxizmusnak az egész országra kiterjedő, marxista-leninista esti egyetemekből és a felsőoktatásban az ideológiai tárgyakat oktató tanszékekből álló intézményrendszerét, amely ezt az országos hálózatot időről időre megújíthatta, s így életben tarthatta volna. S valóban, ha ennek az elemzésnek nem Benda Gyula és Hamburger Mihály közös szövege lenne a kiindulópontja, amelynek szellemi horizontját dominánsan éppen a Lukács-iskolához és -óvodához tartozó szerzők egy köre határozta meg, akkor aligha kerülhetnének meg a fenti szerzők munkásságával való számvetést az 1970-es évekbeli magyarországi marxizmus hermeneutikai szituációjának jellemzésekor. Ugyanakkor arra is figyelemmel kell lenni, hogy ezek a Budapesti Iskolához nem vagy kevésbé kötődő szerzők is előbb vagy utóbb általában követték az iskola tagjait a marxizmustól való rugalmas elszakadás rögzös útján. Úgy vélem tehát, hogy az az állítás, miszerint a Budapesti Iskolától elszakított hivatalos magyar marxizmus rendkívül ingatlaggá vált, egy ilyen típusú érveléssel szemben is relatíve jól védhető álláspont maradhat.

sokat a kérdéssel, míg Heller Ágnes az események után két évtizeddel jelentette meg a maga verzióját. A történet Bence és Kis-féle verzióját azonban egyáltalán nem tekinthetjük hitelesebbnek azért, mert annak papírra vetése szinte közvetlenül az események után történt. A két emlékezeti reprezentáció között nem az a különbség, hogy az egyik valami koncepció nélküli észlelésen alapult, míg a másik pusztán utólagos konstrukció, mert az észlelés és az emlékezés egyaránt konstrukciókat létrehozó folyamat.⁵⁶ A különbség inkább abban áll, hogy míg Bencének és Kisnek a korabeli állásfoglalását ismerhetjük meg, addig Heller értelmezése egy olyan konstrukció, amely óhatatlanul számos átalakuláson ment keresztül a közben eltelt húsz év során. Kis és Bence értelmezésükben arra helyezték a hangsúlyt, hogy az ő Márkussal közösen kidolgozott filozófiájuk nem volt összeegyeztethető Heller Ágnesnek *A mindennapi élet*⁵⁷ című könyvében olvasható, ahogy ők fogalmazznak, erkölcsprédikációjával. Nézetük szerint Heller ebben a művében normatív jelleggel állítja szembe az ember nembeli lényegéből levezetett értékeket a mindennapi élet partikuláris világával, míg ők inkább a mindennapi élet általános szociológiai elméletét tartották volna kíváncsinak kidolgozni az újból divatos, társadalomtudományi elképzeléseinek felhasználásával. Kétségkívül a két fiatal Márkus-tanítvány munkásságában jóval erősebben volt jelen a társadalomtudományokra való építkezés igénye, mint a Budapesti Iskola idősebb tagjainál, de az újból divatos mint közös eszmei forrásvidék mégiscsak összekapcsolta őket, és ebben aligha lehetne vegytisztán különválasztani, hogy mi a társadalomtudomány és mi a messianizmussal vegyült politikai szenvedély. Egyfajta messianizmus, illetve valamiféle evilági megváltás igénye pedig attól a Márkustól és Vajdától sem állt távol ekkoriban, akiknek munkásságát jóval pozitívabban ítélték meg, mint Hellerét.⁵⁸ A magam részéről ezért hajlok arra, hogy elfogadjam Heller véleményét, miszerint az óhatatlanul meglévő teoretikus különbségeknél jóval meghatározóbb volt a konfliktusban az ifjúság lázadásának szociálpszichológiai mechanizmusa.⁵⁹

Ami a hazai marxizmus bukásának történetében a fenti nemzedéki konfliktusnál jóval nagyobb szerepet játszott, bár a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kötet szerzői számára tanulmányaik írásakor valószínűleg nem volt még ismert, az Vajda Mihálynak a marxizmussal való és véglegesnek bizonyuló, 1975–1977 között bekövetkezett szakítása volt. A Budapesti Iskola mély válságba került, és lényegében az emigrációban végbement felbomlást vetítette előre. Vajda 1977 elején Fehér Ferenchez, Heller Ágneshez és Márkus Györgyhöz írott levelében így fogalmazott: „Sokszor mondtam [...] hogy a polgári társadalom transzcendálhatatlan. Ebben a transzcendálhatatlanságban nem valamifajta történelmi szükségszerűséget látok, és még kevésbé hiszem azt, hogy ezt az állítást bármiféle logika alapján igazolni lehetne. A transzcendálhatatlanság korunk gyakorlati ténye, és abban nyilvánul meg, hogy századunk minden

⁵⁶ Az emlékezés problémájához, a naplónak és a memoároknak a történetírásban való felhasználásához lásd: K. HORVÁTH, (2000). 24–25.

⁵⁷ HELLER, 1970.

⁵⁸ RAKOVSKI [BENCE-KIS], 1983. 235–239.

⁵⁹ HELLER-KÖBÁNYAI, (1998). 316–338. Ezt az értelmezést erősítette meg 1992-ben Csizmadia Ervinnek Márkus György is, ami nem különösebben meglepő, hiszen Fehér, Heller és Márkus a konfliktus kirobbanásától az interjúig eltelt két évtizedben végig szoros barátságban és szakmai együttműködésben maradt, és ami az iskola történetét illeti, egyfajta szoros értelmezői közösséget alkottak. Vö. CSIZMADIA, 1995. 1. köt. 22–25.

többé-kevésbé sikeres tömegmozgalma, amely létjogosultságát nemcsak a kapitalizmus által teremtett vagy az általa ki nem küszöbölt társadalmi ellentmondások szociológiai bírálataira kívánta alapozni, hanem az emberi érintkezési viszonyok filozófiai bírálatára is, a gyakorlatban nem a polgári társadalom – a szó filozófiai, nem pedig szociológiai értelmében – embertelen vonásait semmisítette meg, hanem annak pozitív vívmányait.”⁶⁰ Tehát négy évvel azután, hogy kérdéssé vált a filozófia és a politikai mozgalom viszonya, Vajda Mihály lényegében megkérdőjelezte a polgári társadalom, a kapitalizmus meghaladását célul kitűző bármilyen politikai mozgalom létjogosultságát. Ebben a helyzetben küldte körbe Kovács András nemzedéktársainak, akik közül 1977-ben a legfiatalabbak is beléptek már életük negyedik évtizedébe, a marxizmushoz fűződő viszonyukat, illetve a marxizmus időszerűségét firtató kérdőívét.

Fontos leszögezni, hogy a szerkesztő és a szerzők eleve nem kívánták írásaikat a legális nyilvánosságban megjelentetni. A kötet, amelyben az alább olvasható Benda–Hamburger-tanulmány is eredetileg megjelent, eleve szamizdatnak készült. Megszületése tehát újabb jelzése volt annak, hogy az 1973 utáni aczéli kultúrpolitika, amely adminisztratív beavatkozásokkal kívánta irányítása alatt tartani a magyar kulturális életet, egyáltalán nem ura a helyzetnek. Ha a szamizdat kiadványok szubkulturális világa elszigetelt maradt is egészen a rendszerváltásig, ha az általa elérhető olvasói piac mindig behatárolt volt is, maga az a körülmény, hogy a hivatalos orgánumból kiszorított gondolatoknak, véleményeknek, írásoknak – részben a Szabad Európa Rádió magyar adásainak lap- és könyvszemléin keresztül is – megteremthető volt a maga sajátos, autonóm közege, hozzájárult a Kádár-rendszer legitimációs bázisának fokozatos felmorzsolódásához.

*

A tanulmányt és a pártfegyelmi iratait végigolvasva, aligha maradhat kétség az olvasóban, hogy a magyarországi marxizmus négy évtizeddel ezelőtt bekövetkezett összeomlásának utolsó fejezeit követhetjük nyomon az itt közölt dokumentumokban. Ha ezeket a szövegeket a *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdat kötetben található írások összességének kontextusába ágyazva elemezhetnénk, amelyre terjedelmi korlátaink miatt itt és most nincs lehetőségünk, akkor az még inkább megerősíthetné ezt a benyomásunkat. Ebben az értelemben lehetne alátámasztani a kilencvenes évek vége Benda Gyulájának azt a K. Horváth Zsolt átörökítő tevékenysége nyomán fennmaradt szóbeli megjegyzését, hogy ő valójában egy kései marxista.⁶¹ Kései, mert az a kor, amikor élnie és alkotnia adatott, az a marxizmus halálának kora volt. Nemzedéktársai közül Bence és Kis a szamizdat kötetben megjelent írásukban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ugyan ők továbbra is marxistának tartják magukat, de miután újonnan választott politikai elköteleződésük, a korabeli lengyel ellenzék tevékenységi formáiból kikristályosodó radikális reformizmus semmilyen sajátosan marxista politikai tartalommal nem rendelkezik, így

⁶⁰ VAJDA, 1990. 31. Kiemelés az eredetiben. A Marxtól és Lukács Györgytől induló Vajda Mihály által bejárt gondolkodói úthoz lásd: SÜMEGI, 2015. 15–43.

⁶¹ K. HORVÁTH, 2015. 167.

álláspontjuk már csak leszármazási értelemben tekinthető marxistának.⁶² A kötet szerkesztője, Kovács András tanulmányában pedig a következőképpen fogalmaz: *„Úgy gondolom, hogy a marxista tradíció törzsét a hetvenes évek véglegesen szétkorhasztották. A lehullott ágakban még emlékeztet valami – a fa neve – a közös eredetre, de ezen kívül legfeljebb csak annyi közös, hogy mindegyik darab többé-kevésbé alkalmas ipari felhasználásra.”*⁶³ Ha a marxista hagyomány széthullásából annak értelmezését bonthatjuk ki, hogy Benda Gyula marxistaként, már ha tényleg az volt bármikor és bármilyen értelemben is egyáltalán, miért volt kései, akkor az ipari felhasználás motívumát végig követve a Benda életműben választ kaphatunk arra is, hogy mi az a historiográfiai szál, amely akármilyen, legalább leszármazási értelemben marxistának nevezhető. Bence és Kis sokszor idézett tanulmányuk végén E. P. Thompsonnak egy Leszek Kofakowskihoz intézett nyílt levelére támaszkodva a marxizmus négy változatát különböztetik meg. A marxizmust mint tanrendszert, mint módszert, mint örökséget és mint hagyományt. Hangsúlyozzák, hogy az egyébként Benda Gyula által is nagyra becsült E. P. Thompsonnak nincs túl jó véleménye a fenti felsorolásban harmadikként szereplő örökség típusú marxizmusról, ahová Bence és Kis önmagukat sorolják, de amelyik típusba nézetem szerint Benda Gyula is tartozik. *„Mintha az egész emberi kultúra egy nagy szupermarket volna, ahol minden szerző kedvére válogat a kirakott árúk között; kinek ez, kinek az tetszik, fizetni csak egy lábjegyzettel kell...”*⁶⁴ Attól tartok, hogy ha Benda Gyula útját nyomon akarjuk követni attól az egykori bölcsészkar sorsközösségtől kezdve, amelynek közös nyelve legalábbis egy ideig a marxista praxisfilozófia volt, azon a de-generáción keresztül, amely nem feltétlenül csak elkorcsosulásként értelmezhető,⁶⁵ hanem olyan folyamatként is, amelynek során az ifjúkor védelmet nyújtó közösségből kilépve elindult egy úton, amely őt nemcsak jelentős társadalomtörténésszé, de legelsősorban is Benda Gyulává tette, akkor munkánkat nem mindig fogják lábjegyzetek segíteni, hanem szükség lesz arra is, hogy a Benda-szövegeknek a lábjegyzeteknél jóval nehezebben kiismerhető mélyrétegeibe is behatoljunk. Ez azonban már egy másik tanulmány feladata lesz.

*

Végül szólnunk kell az alább olvasható források közlésének legfontosabb elveiről. Mivel Kovács András bevezetője röviden és hatékonyan foglalja össze a szamizdat kötet összeállítását meghatározó egykori szándékot, ezért úgy döntöttem, Hamburger Mihály és Benda Gyula közös írását ezzel az előszóval és a szerzőknek elküldött kérdőívvel együtt tesszük közzé. Miután a szerzők, hasonlóan a kötetben szereplők döntő többségéhez, nem adtak címet tanulmányuknak, két lehetőségem maradt. Vagy magam kreálok egyet utólag, vagy a *Marx a negyedik évtizedben – Részletek megoldást választom*. A címadást azonban korunk irodalomelméleti irányzatai komoly beavatkozásnak tekintik a szöveg világába, amitől mindenképpen tartózkodni

⁶² RAKOVSKI (BENCE–KIS), 1983. 244.

⁶³ KOVÁCS, 1977b. 161.

⁶⁴ RAKOVSKI (BENCE–KIS), 1983. 245.

⁶⁵ K. HORVÁTH, 2015. 169.

kívántam, ezért az utóbbit választottam. A szövegközlés így sem maradt mentes azonban a beavatkozásoktól. Úgy éreztem, hogy a szövegben lábjegyzetek, és így pontosabb bibliográfiai adatok megadása nélkül hivatkozott marxista klasszikusok és műveik ma már olyannyira nem tekinthetők közismertnek, hogy a sikeres befo-gadás érdekében a tanulmányt jegyzetekkel kell ellátni, és ezt előbbre helyeztem a beavatkozás-mentesség teljes mértékben úgysis megvalósíthatatlan elvénél. Miután Benda és Hamburger egyetlen lábjegyzetet sem fűzött a szöveghez, így értelemsze-rűen minden jegyzet tőlem származik, ezt a körülményt külön nem jelöltem.⁶⁶

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára

- XXXIII.1.a A budapesti és az 1950-ben Budapesthez csatolt települések álla-mi anyakönyveinek levéltári másodpéldányai.
XXXV.10.c A Magyar Szocialista Munkáspárt V. kerületi Bizottsága Alap-szervezeteinek iratai.

BENCE

- 2007 BENCE György: Egy régi ellenzéki élete. Hamburger Mihály (1941–2005). In: BENCE György: *Válogatott politikai-filozófiai tanulmányok 1990–2006*. Budapest, L'Harmattan, 2007. (*Politikai filozófia*) 316–319.

BENCE-KIS-MÁRKUS

- 1992 BENCE György – KIS János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins-Lukács Archivum, 1992. (*Alternatívák*)

BENDA

- 1973 BENDA Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Bu-dapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1973. (*Számok és történelem*, 1.)
1975 BENDA Gyula: New Economic History. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok 1*. Szerk.: DÁNYI Dezső. Budapest, KSH, 1975. 261–275. Újraközl: BENDA Gyula: *Társas-dalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVER György. Budapest, Osiris, 2006. 33–46.
2004 BENDA Gyula: Egy kutató emlékei és gondolatai a történelem oktatásáról. In: „*az élet tanítómestere*”. Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára. Szerk.: NAGY Balázs – SZÁLKA Zsuzsanna – SZENDE Katalin. Budapest, Fazekas Öregdiákok Társa-sága, 2004. 33–46.

⁶⁶ Befejezésül szeretnék köszönetet mondani Sebők Magdolnának, Kovács Andrásnak, Halmos Károlynak és Tolmár Bálintnak, hogy beszélgettek velem a szamizdat ketről, a marxizmusról, a pártfegyelmről, a korszakról és a szöveg, illetve az iratok közlésre való előkészítése során felme-rült kérdésekről és problémákról. Szeretném továbbá megköszönni K. Horváth Zsolt barátomnak és kollégámnak azokat a beszélgetéseket, amelyeket Benda Gyulának a marxizmusához fűződő viszonyáról folytattunk, és egykori közzei és szombathelyi diáktársamnak, Sümegi Istvánnak a Vajda-filológia útvesztőiben való tájékozódásomhoz tőle kapott pontos és gyors segítséget. Nem mindenben fogadtam meg a tanácsaikat, de a segítségük nélkül nem tudtam volna megoldani a feladatot. Az esetleges félreértésekért, tárgyi tévedésekért pedig természetesen csakis engem terhel a felelősség. Hálásan köszönöm a kézirat bírálóinak, Halmos Károlynak és Takács Ádámnak kri-tikájukat, pontosításait és kiegészítő megjegyzéseiket.

BENDA

- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

BENDA–BÓDY–CIEGER

- 2004 „Élni a talentumokkal”. Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával. *Századvég*, [II. folyam] 9. (2004) 34. sz. 171–207.

CSIZMADIA

- 1995 CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. 1–3. köt. Budapest, T-Twins, 1995.

FARKAS–KOVÁCS

- 2014 FARKAS Balázs – KOVÁCS Csaba: Benda Gyula. In: *Portrék a magyar statisztika és népeségstudomány történetéből. Életrajzi lexikon a XVI. századtól napjainkig*. Főszerk.: RÓZSA Dávid. Szerk.: KOVÁCS Csaba – NÁDUDVARI Zoltán – NEMES Erzsébet – PÁSZTOR Angelika. Budapest, KSH Könyvtár, 2014. (*A statisztika története*, 1.) 95–96.

GERŐ

- 1940 *A Királyi Könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke*. Szerk.: Dr. GERŐ József. Budapest, k. n., 1940.

HAMBURGER–STEMLER

- 1976 HAMBURGER Mihály – STEMLER Gyula: *Szociáldemokrácia és szakszervezetek*. Budapest, SZEKI, 1976.

HÁY

- 1993 *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek tanítványai*. Szerk.: HÁY János. Budapest, Atlantisz, 1993. (*Kísértések*)

HELLER

- 1970 HELLER Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, Akadémiai, 1970.

HELLER–KÓBÁNYAI

- (1998) HELLER Ágnes – KÓBÁNYAI János: *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő, 2004. (*Múlt és Jövő Könyvek*)

HELLER–VAJDA

- 1970 HELLER Ágnes – VAJDA Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs*, 14. (1970) 10. sz. 1655–1665.

JELINEK–BODNÁR–CZIRFUSZ–GYIMESI

- 2013 *Kritikai városkutatás*. Szerk.: JELINEK Csaba – BODNÁR Judit – CZIRFUSZ Márton – GYIMESI Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2013. (*Társadalomelméleti Könyvtár*)

K. HORVÁTH

- (2000) K. HORVÁTH Zsolt: Naplók és memoárok mint lehetséges történelmek. Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In: K. HORVÁTH Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Budapest, Kijarat, 2015. 21–43.
- 2015 K. HORVÁTH Zsolt: A Benda–Hamburger a negyedik évtizedben. Töprengések egy régi vitán (1977). In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai, 2013. november 27*. Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015. (*A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai*, 11.) 166–173.

KOVÁCS

- 1977a *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: KOVÁCS András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977.
 1977b KOVÁCS András: Tizenöt év Marx-szal. In: *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: KOVÁCS András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977. 154–164.

KÖVÉR

- 2015 KÖVÉR György: Benda Gyula mint gazdaságtörténész. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-emlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.* Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, Balassi-Ráday Gyűjtemény, 2015. (A *Ráday Gyűjtemény tanulmányai*, 11.). 117–133.

LEPETIT

- [2000] LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem: a lépték használatai. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (Csokonai új história könyvek) 33–50.

LUGOSI

- 2001 LUGOSI András: A tünetektől az interpretációig. Esszé egy homeopata jellegű történetírói gyakorlatról: a mikrotörténelemtől. *Szociológiai Figyelő*, [II. folyam] 5. (2001. szeptember) 1–2. sz. 24–42.

LUKÁCS–GYERTYÁN–SIMON

- 1968 A békés egymás mellett élés néhány problémája. [Gyertyán Ervin és Simon István interjúja Lukács Györggyel.] *Kortárs*, 12. (1968. május) 5. sz. 745–754.

LUXEMBURG

- 1921 LUXEMBURG, Rosa: *Tömegsztrájk*. Ford.: N. N. Az előszót írta: LUKÁCS György. Wien, Arbeiter-Buchhandlung, 1921.
 1976 LUXEMBURG, Rosa: A szakszervezetek és a tömegsztrájk. Ford.: Nyilas Vera – Petri György – Rózsa István. Vál., szerk., az utószót írta és a jegyzeteket összeállította: HAMBURGER Mihály. Budapest, Táncsics, 1976.

MÁRKUS

- 1968 MÁRKUS György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*, 12. (1968. július) 7. sz. 1109–1128.
 (1966) MÁRKUS György: *Marxizmus és „antropológia”. Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában*. Budapest, Akadémiai, 1971. (Szociológiai tanulmányok, 2.)

MARX

- 1981 MARX, Karl: [Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.] Ford.: N. N. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei, 1842–1848*. Budapest, Kossuth, 1981. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 42.) 41–155.

RAKOVSKI [BENCE–KIS]

- 1983 RAKOVSKI, Marc [BENCE György – Kis János]: Marxistának lenni. In: RAKOVSKI, Marc: *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs, Magyar Füzetek, 1983. (*Magyar Füzetek könyvei*, 5.) 197–246.

ROSENAL

- [2000] ROSENAL, Paul-André: A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredrik Barth és a microstoria. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (Csokonai új história könyvek) 71–87.

SÜMEGI

- 2015 SÜMEGI István: *Talpalatnyi remény. Portrék Vajda Mihályról.* [Veszprém], Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2015.

SZEKÉR

- 2015 SZEKÉR Barnabás: Életrajzi töredékek a kettős Benda-jubileumra. (Recenzió: Szijártó M. István [szerk.]: A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai.) *Sic Itur ad Astra*, 29. (2015) 64. sz. 207–212.

SZEREDA-SZTIKALIN

- 2002 *Vallatás a Lubjankán. Lukács György vizsgálati ügyiratai – Életrajzi dokumentumok.* Ford.: Illés László. Összeállította, szerk. és a jegyzeteket írta: SZEREDA, V. T. – SZTIKALIN, A. Sz. Budapest, Argumentum–Lukács Archívum, 2002. (*Archívumi füzetek*, 13.)

SZIJÁRTÓ

- 2008 SZIJÁRTÓ M. István: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig. In: BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849.* Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.) 497–515.

SZIKLAI

- 2004 SZIKLAI László: *Proletárforradalom után. A kominternált Lukács György, 1930–1945.* Budapest, Argumentum, 2004.

VAJDA

- 1969 VAJDA Mihály: *A mítosz és a ráció határán. Edmund Husserl fenomenológiája.* Budapest, Gondolat, 1969.
- 1990 VAJDA Mihály: A marxizmus és Kelet-Európa. Levélfele barátaimnak. In: VAJDA Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Budapest, Gondolat, 1990. 29–62.

Kovács András

Marx a negyedik évtizedben*
[Részletek]

[Bevezetés]

1977 februárjában levélben fordultam ismerőseim és barátaim egy részéhez. Azt szerettem volna megtudni, hogy mi a viszonyuk ma a marxizmushoz, hogy ítélik meg a marxista gondolkodás lehetőségeit Kelet-Európában.

Úgy gondoltam, hogy ez a kérdés nemcsak számomra fontos, hanem többek számára azok közül – és ezt értettem generáció alatt –, akiknek gondolkodását a hatvanas évekkel kezdődő korszak eseményei határozták meg. A hatvanas években jó néhányan a marxizmust választottuk a társadalomról való gondolkodásunk keretének, mások tudatosan elutasították. Ma a „helyzet megváltozásának” egyik legjellemzőbb tünete a marxizmussal kapcsolatos állásfoglalás külső és belső kényszerének eltűnése. Az a „generáció” azonban, amelyhez a kérdéseket intéztem, nem térhet ki az elől, hogy számot vessen ezzel a gondolkodásának és állásfoglalásainak lényegét érintő változással, ha tudatosítani akarja, hol tart ma.

A „végső kérdésekről” az utóbbi időben nagyon kevés szó esett. De nem hinném, hogy azért, mert a válaszok mindenki számára tisztázottak. Sőt sokszor tűnt úgy, hogy maga a kérdés is egyre ritkábban fogalmazódik meg. Nincs semmi indok azonban arra, hogy tovább halogassuk a kérdezést. Nietzsche mondta: „Azt a fajta szkepszist szeretem, amelyre azt válaszolhatom: próbáljuk hát meg!”

Budapest, 1977. szeptember

Kovács András

* A szövegrészletek eredeti megjelenési helye: *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: Kovács András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977. II–III. Köszönjük Kovács András hozzájárulását a szerzői jogdíjas szövegek közléséhez.

[Kérdőív]

Generációnk legtöbb tagjának gondolkodását valamilyen formában a marxizmus határozta meg. Akik marxistának tekintették magukat, vagy akik álláspontjukat tudatosan a marxizmussal szemben alakították ki, mind úgy vélték, hogy pontosan tudják, miben hisznek, mit vetnek el, és azt is, miért.

Mára a helyzet megváltozott. Ez indított arra, hogy feltegyem a kérdést: szerinted mi a marxizmus és mi ma a viszonyod hozzá? Ezen belül a következő kérdéseket tartom fontosnak:

1. Hogyan definiálnád ma a marxizmust?
 - a) Vannak-e olyan minimális kritériumok, amelyeket egy elméletnek feltétlenül teljesítenie kell ahhoz, hogy marxista legyen?
 - b) Radikálisan elvlasztják-e ezek a kritériumok a marxizmust a társadalomra vonatkozó többi elmélettől?
2.
 - a) Létezik-e (lehetséges-e) egy specifikusan marxista tudományos elmélet, és alkalmas-e mint ilyen arra, hogy adekvát magyarázatot adjon a történelem és a társadalom jelenségeire, fejlődési tendenciáira?
 - b) Van-e olyan politikai mozgalom, amely csak a marxizmusban találhatja meg adekvát ideológiáját?
3. Milyen szerepet játszik ma a marxizmus
 - a) Nyugat-Európában
 - b) Kelet-Európában
 - c) a „harmadik világ”-ban?
4. Vannak-e olyan tényezők, amelyek ma Kelet-Európában különösen időszerűvé, ill. időszerűtlenné teszik a marxizmust?

Azt hiszem, e kérdésekkel különböző összefüggésekben sokan szembekerültünk már, amikor történelmi, művészeti vagy politikai kérdésekről beszélgettünk, gondolkodtunk. Ideje lenne azonban, hogy összefoglaljuk, mire jutottunk. Azt szeretném, ha most megpróbálnánk. Ha jónak látod, hogy felelj a kérdésekre, vagy akár ezektől függetlenül elmondd, hogy mit gondolsz ma a marxizmusról, arra kérlek, válaszodat (max. 20 oldalon) március 31-ig juttasd el hozzám.

Budapest, 1977. február 20.

Kovács András

Benda Gyula – Hamburger Mihály

Marx a negyedik évtizedben*

[Részletek]

[Válasz]

Bevezetés

Vállalva a közösséget „generációkkal”, a kérdőívben pontatlanul megfogalmazott kérdések aktualitását és fontosságát a magunk számára is elismerjük. De-generációnk közösségét elsődlegesen nem abban látjuk, hogy tagjainak gondolkodását valamilyen formában a marxizmus határozta meg – akár vállalva, akár elutasítva azt –, hanem egyfajta „sorsközösségben”, amelyet Magyarország társadalom- és politikatörténetének válságai és hétköznapijai, valamint a nemzetközi politika „újraélése” alakított ki. Alapvetőnek tehát a „létező szocializmus”-hoz való morális és politikai viszony nagyon általános közösségét tartjuk; ez határozza meg annak a viszonylag szűk értelmiségi „generációnak” összetartozását – legyen bár marxista, vallásos, egzisztencialista vagy más izmus híve –, amely látszólag a lehetetlenre vállalkozik: egy atomizált társadalomban szövetséges, de sokszínű morális, politikai, értelmiségi közösségként kíván fellépni.

Generációnknak 1956 volt az első politikai élménye, amelyet életkorunk, szellemi éretlenségünk, különböző származásunk és neveltetésünk miatt a legkülönbözőbb – politikailag gyakran ellentétes – módokon éltünk át. Az 1960-as évek voltak a felkészülés, a szellemi érlelődés, a művelődés éve: ki a marxizmusban, ki más szellemi áramlatban vélte felfedezni az „igaz” válaszokat korunk nagy kérdéseire. 1968¹ válsága számunkra 1956 újraértékelését, a nagy társadalmi problémák kissé euforikus átfogalmazását jelentették. Látszatközösségek, látszategyezségek sora jött létre: a „haladás” táborában egyesült a XX. kongresszus szelleme, a gazdasági mechanizmus reformja, a prágai tavasz, a párizsi május – és a marxizmus reneszánsza, a gyakorlat filozófiája, Marx, Luxemburg, Lenin, Lukács, Korsch, Gramsci

* A szövegrészlet eredeti megjelenési helye: *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: Kovács András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977. 46–59. Köszönjük Benda Gyula és Hamburger Mihály örökösei, valamint Kovács András hozzájárulását a szerzői jogdíjas szöveg közléséhez. A gépiratot csak a mai helyesíráshoz igazítottuk és némileg egységesítettük, egyébként nem változtattunk a szövegén. A tanulmányt Lugosi András jegyzeteivel adjuk közre.

¹ A kéziratban e helyütt 1965 szerepel, de a kortárs szemtanúk véleményét is megkérdezve, arra a következtetésre jutottam, hogy feltehetőleg 56 megfordításából eredő gépelési hibáról lehet szó, hiszen a szöveg is megerősíti, hogy a szerzőket valószínűleg 1968 és nem 1965 válsága szembesítette 1956 újraértékelésének problémájával. Ezt az értelmezést erősíti Benda Gyula pártfegyelmi-jének alább közölt iratai is, amelyben 1968-ra átváltva idézik ezt a szövegrészt.

és az akkori jelenkor „haladó” értelmisége. De e közösség euforikus és pillanatnyi átélése egyben a magánytudat, elszigeteltség-érzés kezdetét is jelentette. Késérő szájjal vettük tudomásul, hogy vágyaink és a valóság nem egyezik, a magyar társadalmat nem lehet konszolidációjából kilendíteni felülről jövő látszatreformokkal, absztrakt internacionalizmusunkkal magunkra maradtunk. A magyar értelmiség többségének mit sem mondtak a német–zsidó filozófia kategóriái, nem tudott mit kezdeni az elidegenedéssel, a szabadsággal, az emberi lényeggel, a nembeliséggel, az elvont és jó, igazságos szocializmussal; örült annak, hogy életszínvonala valamelyest emelkedik, hagyják dolgozni és kutatni, publikálhat, megjelenhetnek jó könyvek. A marxizmus, amely a tudomány és politikai mozgalom szövetségére tart igényt, „magára maradt”. Ártott a tudománynak, hiszen a kérdések kiélezésével korlátozásokhoz vezetett a tudományos kutatásokban és publikációkban, és ártott a magyar politikai kérdések megoldásának is. A magyar értelmiség egy jelentős részének szemében utópikus és káros dolog szabadságról beszélni akkor, amikor több mint egymillió ember a hivatalosan megállapított szegénységküszöb alatt él; akkor, amikor több százezer cigány számára az elemi élet- és létfeltételek sem biztosítottak; akkor, amikor a magyar értelmiséget, legalábbis látszólag, még mindig szembeállítja az urbánus–népies, a magyar–zsidó ellentét; akkor, amikor a magyar parasztság szövetkezetekbe kényszerült, és megoldatlan maradt a kisüzemi és nagyüzemi termelés egymásra épülése; akkor, amikor jelentős tömegek elmaradtok – tanyasi és aprófalvas – vidékeken stagnáló viszonyok között élnek; akkor, amikor kevés a lakás, a bölcsőde, az óvoda és az iskola, zsúfolt a tömegközlekedés és egyre kevesebb munkás- és parasztyerek jut be az egyetemekre. Helytelen politikának ítélték ellenzéki marxizmussal ingerelni a hatóságokat, kockáztatva az apró lépések sikeresnek látszó politikáját.

„Generációnk” magára maradt, és azt is érezni kellett, hogy ideológiailag, világnézetileg korántsem egységes. Egy pillanatig ugyan úgy tűnt, mintha a kikristályosodott és megkövesedett hivatalos marxizmussal szemben egy ugyancsak kikristályosodott, bár kevésbé kimunkált ellenzéki marxizmus jött volna létre, amely képes egyesíteni „generációnkat”. Olyanok is kiálltak és hitet tettek a marxizmus mellett, akiknek ez ellenkezett legmélyebb meggyőződésükkel, indíttatásukkal, emberi és kulturális szokásaikkal és hagyományaikkal.

Napjainkra nemcsak a hivatalos ideológia, a dialektikus és történeti materializmus, a determinista történelemfilozófia bomlott fel és vált kaotikus egyveleggé, hanem az ellenzéki marxizmus is, s kialakult a kettő valamiféle szimbiózisa. Megkezdődött a menekülés a süllyedő hajóról. A társadalomtudományokkal foglalkozók jelentős része – nyelvészek, történészek, régészek, néprajzosok stb. – szakmájukban mit sem tudtak kezdeni a marxizmussal, és nem vigasztalhatták magukat azzal, hogy egy majdan kidolgozandó tudományelmélet és módszertan elvben jobb megoldásokat kínál majd tudományáguk problémáira. Még rosszabb helyzetben voltak a nem-tudományos érdeklődésűek – a marxizmusnak nem volt olyan programja, amelyik megoldotta volna életproblémaikat, boldoggá tette volna őket, válaszolt volna az értelmiségieket érdeklő kérdésekre. „Generációnk disszidensei” szent borzadállyal tekintettek arra a néhány, mindenre elszánt marxistára, akik – elsősorban a társadalomtudományok kérdéseihöz kapcsolódva – újra és újra kísérletet tettek a marxizmus megújítására. Drukkoltak nekik, bár nem hittek a vállalkozás sikerében.

A kétségektől és problémáktól mi sem vagyunk mentesek. Minden bizonnyal nem tudunk átgondolt, precíz, és végképp nem tudunk „igaz” választ adni arra, hogy mi a marxizmus, milyen szerepet játszik és játszhat a világ különböző égtájain, és egyértelműen nemmel válaszolunk arra a kérdésre, hogy létezne olyan politikai mozgalom, „amely csak a marxizmusban találhatja meg adekvát ideológiáját”. Ennél kevesebbre vállalkozhatunk csak: egyfajta önigazolásra, mentegőzésre a már régen felvetett kérdések újragondolására.

Tudjuk, de mégis...?

1961-ben kerültünk az ELTE bölcsészkarára magyar-történelem szakra, igencsak eltérő környezetből, eltérő életcélokkal. Itt kezdődött barátságunk, ekkor ismerkedtünk meg a marxizmussal, s ettől kezdve életpályánk és gondolkodásmódunk némileg hasonló. Viszonylag rendszeresen kicseréljük gondolatainkat, ismertetjük egymással eltérő szakterületünk problémáit és eredményeit, de közös munkára mindeddig nem gondoltunk; a kérdőív kínálta az első lehetőséget erre.

1961-ben magyar-történelem szakon a marxizmus nagyjából a következőket jelentette az átlagos hallgató számára: irodalomszemléletben a primitív realizmus (Engels meghatározása az irodalmi típusról),² történelemszemléletben a gazdasági meghatározottság és a termelési módok egyenes vonalú fejlődése egészen a kommunizmusig, kiegészítve a megfelelő idézetgyűjteménnyel. Az oktatáson belül csak a politikai gazdaságtan teremtett lehetőséget a marxi gazdaságelmélet, *A tőke*³ megismerésére. Ily módon a marxizmus és szakágazataink között semmiféle szerves kapcsolat nem jött létre, a marxizmus alaposabb megismerésére az impulzus és lehetőség nem az egyetemi oktatásból fakadt.

Bármilyen komikus is, a marxizmussal való megismerkedésre az alapvető impulzust a nem tudatosan felfogott, kissé anarchisztikus színezetű kisközösségesdi, KISZ-esdi adta, amely politikai érdeklődésünket és tevékenységvágyunkat kapcsolta egybe. Ehhez kötődött a felügyelet melletti, kötelező és komolyan vett szellemi önképzés, amely az orosz munkásmozgalomhoz hasonló körök sokaságát hozta létre az irodalmi körtől *A német ideológia*-szemináriumig.⁴ Később ezek valószínűs szellemi, önképzőkori műhelyekké váltak, amelyek bázisául szolgáltak az „igazi”, színvonalas, majd ellenzéki marxizmus elsajátításához.

Kezdetben nem volt tényleges bajunk a hivatalos marxizmussal. Oktatását színvonalatlannak tartottuk, s azt gondoltuk, hogy Marxot és Engelst olvasván, megtalálva a megfelelő passzust, minden kérdésre felleljük a helyes, marxista választ. Ezt éreztük mindenestre östörténeti tanulmányainkban – úgy gondoltuk, Engels

² Lukács György röviden így foglalta össze a fogalom jelentését moszkvai barátjának és kollégájának, Mihail Lifsicnek filológiai munkásságára támaszkodva, aki egy kb. 800 oldal terjedelmű kötetben gyűjtötte össze és adta ki Marx és Engels összes irodalmi tanulmányait: „A típust az jellemzi, hogy benne annak a mozgó egységnek, amelyet az igazi irodalom életműködése ábrázol, összes kiemelkedő vonásai a maguk ellentmondásos egységében összefutnak, hogy ezek az ellentétek, valamely kor legfontosabb társadalmi, erkölcsi és lelki ellentmondásai, benne eleven egységbe fonódnak össze.” Vö. LUKÁCS, 1946. 19.

A témához lásd még: LUKÁCS, 1949.

³ MARX, 1967–74.

⁴ MARX–ENGELS, 1960.

írásai nem vesztek időszerűségükből,⁵ s ezt igazolták számunkra az akkoriban hozzáférhetővé váló angol marxista őstörténeti iskola írásai is (Gordon Childe).⁶ Középkori történeti tanulmányainkat *A német ideológia* segítségével kíséreltük meg beépíteni az általános rendszerbe. Az ókor ugyan kimaradt, az ehhez szolgáló „kulcsot” csak később, az ázsiai termelési mód felfedezésével véltük megtalálni (1964–1965).⁷ A történeti vizsgák ijesztő, de szürke tényanyaga nem is mondhatott ellent a mindenre könnyen alkalmazható „tudományos-marxista” sémáknak.

Szürke szellemi életünkben szinte bombaként hatott Molnár Erik mai szemmel vulgáris és primitív, de akkoriban igen logikusnak és marxistának látszó írása, amelyben leszögezi, hogy ha a jobbágy szegény és elnyomott, akkor mégsem szeretheti annyira a hazáját, mint az a nemes, akinek ez a föld mindent megadott.⁸

Az esztétikában kicsit más volt a helyzet: itt Lukács 1930-as évekbeli és későbbi művei jelentették a nagy szellemi élményt és a színvonalat, de ez azáltal, hogy akkoriban még tiltott volt, enyhe ellenzéki politikai színezetet kapott, amely bennünk összekapcsolódott a XX. kongresszus szellemével.⁹

Miután rendszerünk így szépen kialakult, a felhalmozás évei következtek. Gyors egymásutánban ismerkedtünk meg Lukács totalitás-fogalmával, a különösséggel, a filozófia történetével, valamint a fiatal Marxszal, s ekkor már végképp úgy éreztük, hogy kezünkben az igazi kulcs, amelyet csak használnunk kell. A csúcst a már említett ázsiai termelési mód, valamint Márkus antropológiainterpretációja jelentette: az ember nembeli tulajdonságaival létrejött a világtörténelem egysége, egészen a kommunizmusig, a tudományelmélet egységbe foglalta a természet- és társadalomtudományokat, az ismeretelmélettel és a lélektannal behatolhattunk az emberi lélek rejtelseibe, és a szociológia segített bennünket a mai valóság, a magyar társadalom problémáinak feltárásában.

A marxizmus új rendszere volt kiépülőben anélkül, hogy ennek kezdetben tudatában lettünk volna, de egyúttal kezdtünk megismerkedni olyan szaktudományos problémákkal is, amelyek a későbbiekben ezt az új rendszert is kérdésessé tették. (Ilyen probléma volt pl. az antikvitásból a feudalizmusba való átmenet, a történetiség problémája, a történeti különösség és egyediség problémája, azaz a neokantiánusok, Dilthey, Windelband, Rickert).

⁵ ENGELS, 1963.; ENGELS, 1970.

⁶ Magyar nyelven megjelent főbb művei: CHILDE, 1959.; CHILDE, 1962.

⁷ Vö. TÓKEL, 1975.

⁸ MOLNÁR, (1962). 69.

⁹ Lukács György éppen a harmincas években költözött át Berlinből Moszkvába. Publicisztikai tevékenységének legfőbb fóruma ebben az időszakban a *Lityeraturnij Kritjyk* volt. Nem valószínű azonban, hogy Benda és Hamburger valóban ismerte Lukácsnak az ebben a korszakában született írásait, hiszen azokat Magyarországon csak 1982-ben adták ki kötetbe gyűjtve. Vö. LUKÁCS, 1982. Ebben az évtizedben ment végbe a Szovjetunióban a marxizmus sztálinista változatának dogmává tétele, az ún. dialektikus és történelmi materializmus kodifikációja is. Lukácsnak már csak saját túlélése érdekében is igazodnia kellett ehhez, így aligha valószínű, hogy Hamburger és Benda a marxizmus reneszánszának idején bármit is kezdhetett volna az életműnek ezzel a korszakával. Felvetődik az a lehetőség is, hogy az 1938-ban íródott *A fiatal Hegel* (LUKÁCS, 1976.) című műre utalhatnak itt, de ez meg egyáltalán nem tekinthető esztétikai munkának. Összességében annyit mondhatunk, hogy Benda és Hamburger legnagyobb valószínűséggel a húszas években megjelent *Történelem és osztálytudat* (LUKÁCS, 1971.), az ötvenes években írt *Az ész trónfosztása* (LUKÁCS, 1978a.), valamint *A különösség mint esztétikai kategória* (LUKÁCS, 1985.), továbbá a hatvanas években kiadott *Az esztétikum sajátossága* (LUKÁCS, 1978b.) című Lukács-műveket ismerhette valamilyen mélységben.

A fordulópontot az 1966–1968 közötti évek jelentették. Mozgásba jönni látszott a magyar politikai élet, megkezdődött a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése, megmozdultak a környező országok (Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia) és a fejlett tőkés országok is. Megnőtt az érdeklődés a munkásmozgalmi és marxista tradíciók iránt, s a különböző irányzatok és mozgalmak meglévő gyengeségeiket és hiányosságaikat a tradíció erejével, a marxizmus régi és újra felfedezett tekintélyeivel pótolták. Marx és Lukács mellé felsorakozott Luxemburg, Gramsci, Korsch, a trockista szellemben interpretált Lenin – számunkra is megkezdődött a tradíciók részletesebb megismerése, az ősök kiválogatásának folyamata, az ekkor már tudatosan is új rendszer kiépítése.

A felhalmozás évei 1967–1968-cal zárultak: ekkor jelent meg Márkus György¹⁰ és Hegedüs András cikke,¹¹ amelyek kimondták a többféle marxizmus létezését, és az eredmény egy látszatra koherens, bár ugyancsak mindenre választ adó marxizmus volt, amely szemben áll – mégpedig minden egyes pontján – a hivatalos marxizmussal, és egyben a fennálló kritikája alapját képezi. Igaz, sem gazdasági, sem politikai programja nem volt ennek az új marxizmusnak, hacsak félig-meddig nem gondoltuk komolyan, hogy a gazdaságban a szabályozott piac, az áru- és pénzvisszonyok, a politikában a demokrácia, az alternatívák tudatosítása, az emberi szabadságjogok, a bürokratikus szocializmus kritikája, a filozófiában pedig az emberi lényeg, az elidegenedés, végül pedig mindezt egységbe foglalva a forradalmi aktivizmus alapjává válhat mind az elméleti kritikának, mind a pozitív programok kidolgozásának.

A fentiekből világos, hogy e néhány évben rendkívüli nagy szerep jutott a tradíciónak, mivel mi sem voltunk mentesek attól az illúziótól, hogy az ősök ereje és szelleme erőt jelent, segítséget adhat a jelenkor problémáinak jobb megértéséhez.

1968 őszének eseményei az első, de érdekes módon nem teoretikus rést jelentették e rendszeren. Gondoltuk ugyan, hogy egy időre lezárult a „forradalmi aktivitás” lehetősége, de igazán saját bőrünkön ezt csak egy évvel később tapasztaltuk. Ha nagyképpen fogalmazunk, némileg hasonló helyzetben éreztük magunkat, mint Marx és Engels az 1850-es években: a forradalmak egyik hulláma elült, és ha nem akarunk tétlenül várni a következő hullámig, akkor vissza kell menekülnünk a tudományba, és egyúttal keresni kell a lehetséges szövetségeseket.

Egyikünk a gazdaságtörténetben (B. Gy.), másikunk a munkásmozgalom történetében (H. M.) fedezte fel új szakterületét. Mindkét szakterület kutatása nagyjából azonos eredményre vezetett – s ez ellentétben állt szándékainkkal. A gazdaságtörténetben a legutóbbi időig egyáltalán nem létezett marxista, a marxi tradíciókat felhasználó szakirodalom. A gazdasági növekedés elméletei már egy Marx utáni, modern problémára utaltak, és csak a legutóbbi időben vannak olyan kísérletek,

¹⁰ MÁRKUS, 1968.

¹¹ MÁRKUS–HEGEDÜS, 1968. Nem lehetünk teljes mértékben bizonyosak abban, hogy Benda és Hamburger ezen a szöveghelyen valóban erre a cikkre utal, de a következő idézet talán alátámasztja azt a feltevést, hogy akár ez a szöveg is szolgálhatott (volna) kijelentésük alapjául: „Ezek a röviden jellemzett [mármint a marxizmuson belüli – L. A.] fő tendenciák ma még nem formálódtak sem zárt irányzatokká, sem iskolákká, nem alakult ki egységes elméleti, fogalmi rendszerük, mégis az egyszerűség kedvéért, s mert a tudományos élet felszínén irányzatokként állnak szemben egymással, a továbbiakban használni fogjuk ezt a kifejezést is.”

amelyek összhangba kívánják hozni az új eredményeket a marxizmussal, ahelyett, hogy egészében tagadnák az új, Marx utáni közgazdaságra épülő elemzések eredményeit.

Meglehetően tűnhet, de ugyanez a helyzet a munkásmozgalom, sőt a marxizmus történetének vizsgálatában is. Az igazán tudományos munkák nem marxista történészek termékei, s ennek a politikai okokon túl sajátos módszertani okai is vannak. Ez abban van, hogy még a hagyományos mozgalmakon kívüli marxista történészek is a kérdéseket nem mint *történeti* problémákat fogalmazták meg, hanem mint olyanokat, amelyek szorosan összefüggnek a jelenkor problémáival, s ezért eleve eldöntik például azt, hogy az egymással szembenálló vélemények közül melyiket tekintik igaznak. Ez aztán azzal jár együtt, hogy a munkák még a marxistának nevezett szociológia legelemibb tételével szemben is nem azt vizsgálják, hogy a marxisták milyen válaszokat adtak a kor problémáira, hanem a válaszokból következtetnek ezekre.

A szakosodás tehát mindkettőnk esetében arra a számunkra kínos megállapításra vezetett, hogy marxizmusunkkal valamelyest baj van. Túl kellett jutnunk azon az elképzelésünkön, hogy a marxista tradíció megismerésével és feltárásával választ kaphatunk a jelen vagy akár csak a múlt problémáira.

A szaktudományból fakadó felismerések tehát kettős eredményre vezettek: egyfelől felismertük azt, hogy a marxista tradíció – akár ennek elméleti, akár munkásmozgalom-történeti megnyilvánulásában – a történelmi vizsgálódás szempontjából nem játszhat semmiféle különleges, kiemelt szerepet. Éppúgy része a történelmi múltnak, mint bármely más szellemi áramlat, amely valóságos mozgalomhoz kapcsolódott, ezért vizsgálatánál nem szabad abból kiindulni, hogy különböző megállapításai „igazak”, azaz azonosak az objektív valósággal. Ugyanez a helyzet, ha olyan témát vizsgálunk, amely ugyan nincs közvetlen összefüggésben a marxizmussal vagy a marxizmussal összekapcsolódó munkásmozgalommal, de amely kérdésekről a marxisták kifejtették saját álláspontjukat. Ez esetben a marxista álláspontot úgy kell tekintenünk, mint az egyik lehetséges álláspontot, amely egyaránt lehet igaz és hamis.

Másfelől azonban van egy olyan szempont, amely a számunkra mégis kiemelkedő jelentőségűvé teszi a marxista tradíciókat, s ez pedig nem tudományos vagy akár politikai, hanem elsősorban az ideológikus, értékbeli szempont. Ezalatt azt értjük, hogy a mi értékválasztásunk, ideológiai-politikai orientálódásunk a marxista tradícióból nőtt ki, hogy kiindulópontunk a fennálló kritikája, amelynek alapját a jelenből kinövő reális tendenciák képezik, s ez egy olyan jövőképpel kapcsolódik össze, amely értékeiben hasonlít az ifjú Marx által kimunkált értékekhez – bár tudatában vagyunk annak, hogy ez az értékrendszer számos ellentmondással terhes, és önmagában, a jelen helyzet tudományos feltárása nélkül csak üres általánosságokat tartalmaz.

De még tovább kell pontosítanunk viszonyunkat a marxista tradícióhoz, hiszen egyrészt leszögeztük azt, hogy a marxizmust nem a tudományos igazságok gyűjteményének tartjuk, sőt, megállapításainak egy része már saját korában sem állta meg helyét, más része pedig a bekövetkezett társadalmi-gazdasági-politikai fejlődés következtében vált elavulttá. Különösen igaz ez a gazdaságelméletre és az ezzel szorosan összefüggő gazdasági determinizmusra, amelyet egyfelől minden kritikai

szándéka ellenére a liberalizmus gazdaságelméletének elfogadása jellemez (azaz elemzéseinek kiindulópontja az egyedi árutermelő), másfelől pedig gazdaság és politika éles szétválasztása, s e két egymással szorosan összefüggő feltételezésből, amely már saját korukban is erősen kérdéses volt, szinte logikusan következett az a feltételezés, hogy a kapitalizmus összeomlása elsődlegesen gazdasági. A Marx és Engels utáni marxista tradíció szinte minden irányzata kénytelen szakítani ezzel a felfogással, aminek oka egyrészt a kapitalizmuson belül bekövetkezett változások, mindenekelőtt a gazdaság és politika egyre szorosabb összefonódása, másrészt az állam redistribúciós tevékenysége, dirigista tendenciáinak nagyarányú kiterjedése, harmadrészt a munkásmozgalom megerősödése. A marxista tradíciónak ez az elkanyarodása a Mesterek műveitől, amely már Engels utolsó írásaiiban elkezdődött, azonban nélkülözte az elméleti önkritikát. Az új jelenségeket magyarázó elméletek mind a mai napig ráépülnek a fentebbi előfeltételekre, s ezért egyre jobban elszakadnak a valóságtól. Ezért, bár az az álláspontunk, hogy a gazdasági folyamatoknak van valamilyen meghatározó, a társadalmi folyamatoknak keretet adó szerepe, mégis úgy gondoljuk, hogy teljesen új alapokon kell vizsgálni a gazdasági szféra és a társadalmi élet többi területe közötti összefüggéseket. E vonalon tehát a marxista tradícióhoz való viszonyunkat a marxi szándékok megőrzése és az újrakezdés együttesen határozza meg.

A tradícióhoz való viszonyunknak van egy másik kérdése is, amely a marxista irányzatok sokféleségéből adódik. E téren is elég nehéz helyzetben vagyunk, hiszen nem mondunk túl sokat azzal, hogy a marxizmus demokratikus – nem szociáldemokrata felfogású –, szocialisztikus értelmű irányzatához kötődünk elsősorban, azaz ahhoz a „vonalhoz”, amelyet Marx, Luxemburg, Gramsci, Lukács stb. neve fémjelez. Nem mondunk sokat egyrészt azért, mert ezeknek a gondolkodóknak nincs a szó modern értelmében vett, megalapozott demokráciafelfogása, másrészt azért, mert éppen a demokrácia szempontjából e gondolkodók is erősen ellentmondásosak, s talán Luxemburgot kivéve, mindegyiknél megtalálható egy elitarisztikus,¹² a bolsevik párt-fogalomhoz közelálló, antidemokratikus vonulat is.

Végül egy harmadik kérdéskörre kell még utalni a marxista tradíciókkal kapcsolatban. Mindenekelőtt arra, hogy az ellenzéki marxizmus létrejötté az 1960-as évek végén egyfajta elméleti menekülést jelentett a magyar, illetve a sajátosan kelet-európai problémáktól, még abban az esetben is, amikor sajátosan magyar kérdéseket vizsgáltunk. Úgy gondoljuk, ez korántsem véletlen. Nem csak arról volt szó, hogy úgy gondoltuk: Magyarországon és a környező szocialista országokban egy időre lezárultak a politikai cselekvés lehetőségei, hanem már kezdetben is azt éreztük, hogy a marxizmus egy akármilyen megújított, modernizált változatában is elsősorban a fejlett tőkés országok problémáira adhat valamilyen választ, kapcsolódhat reális politikai mozgalmakhoz. Az 1960-as évek vége óta eltelt időszakban ez a homályos érzés még csak felerősödött: a Kelet-Európára vonatkozó elemzések sokaságának kudarcai azt látszanak igazolni, hogy a marxizmus fogalmi apparátusa, evolucionista történelemfilozófiája, illetve a kapitalizmus kontra szocializmus

¹² Ezt ma úgy mondanánk, hogy elitista. Már-már hajlottam arra, hogy átírom a ma használatos verzióra, de amikor felfedeztem, hogy a kötet szerkesztője, Kovács András is ezt az archaikus változatot használja, akkor úgy döntöttem, hogy meghagyom eredeti formájában ezt a magyar „társadalomtudományi nyelvméleket”. Vö. KOVÁCS, 1977. 157.

alternatívája nem kínálnak alkalmas kapaszkodót e társadalmak problémáinak elemzéséhez és megértéséhez.

A marxizmus és a társadalomtudományok

Az 1960-as évek elején a társadalomtudományok köre – a szocialista országokban, számunkra pedig a budapesti egyetemen – a jelenleginél sokkal szűkebb volt. A politikai gazdaságtan mellett elsősorban a történelem jelentette a „társadalomtudományt”. A szociológia akkortájt vívta harcát létezéséért – a hivatalos és széles körben elfogadott álláspont szerint a marxista szociológia a történelmi materializmussal volt egyenlő.

Az egyetemi képzésből teljesen hiányoztak egyes tudományágak vagy tudományok (társadalompszichológia, szociológia), mások pedig hagyományos formájukban semmilyen vonzerőt nem tudtak gyakorolni. (Pl. a néprajz, a nyelvészet, amely kizárólag történeti-leíró formájában létezett akkoriban, stb.) Így azután könnyen elfogadhatónak látszott az a felfogás, hogy a társadalommal kapcsolatos általános törvényszerűségeket a történelmi materializmus foglalja össze, a társadalomtudományok pedig ezen általános tételek konkrét érvényesülését tárják fel, igazolva egyben az általános megállapításokat. Igaz, ez a „történelmi materializmus” már kezdetben sem volt azonos a megfelelő kézi- és tankönyvekkel, illetve tantárgyakkal – válaszaik lapossága eleve visszavezetett a Mesterek műveihez. Szilárdan hittük, hogy Marx, Engels, Lenin, Plehanov és Lukács munkáiból értelmes és tartalmas válaszok olvashatók ki a történelmi materializmus és a társadalomtudományok problémáira egyaránt: *A német ideológiától Az Ész trónfosztásáig*¹³ (és újrakoronázásáig) az eredeti forrásokhoz igyekeztünk visszanyúlni.

A „tudományos” magyarázatok közvetlenül az olyan általános fogalmakból és „törvényszerűségekből” következtek, mint a társadalmi-termelési mód, az osztályharc vagy a fejlődés, s fel sem merült, hogy magyarázatot adjunk a meghatározott-ságok konkrét szerkezetére és belső összefüggéseire.

A zavarmentesen alkalmazható marxista mindentudásunkon ismeretszerzési szenvedélyünk két irányba ütött rést. Az egyik az őstörténeti, illetőleg az ázsiai termelési módra vonatkozó irodalom volt, bár ez a rés csak egy belső – a marxizmus kereteiben megmaradó – falat rombolt le. Mindkét terület egyben a marxizmus erejét bizonyította – az ember genezisére vonatkozó engelsi feltételezéseket a tudomány igazolta. A termelési mód marxi fogalmának újraértelmezése az ázsiai termelési mód újrafelfedezésével az előbbihez hasonló, de hosszú távon végzetesebb – talán Tőkei által is észrevett és általa „korigált” – rést jelentett: kiderült, hogy a marxi fejlődési séma nem azonos a termelési módok merev egymásutániságával és egymásból való kinövésével, s ezért még inkább képesnek tartottuk arra, hogy a fejlődést és a stagnálást egyaránt magyarázza. A kész válaszok adta boldogságot azonban végképp elvesztettük: a résen kitekintve újabb problémákkal ismerkedtünk meg, amelyekre új marxizmusunk sem adott magyarázatot. Nem adott magyarázatot például arra, hogy miért Görögország vagy miért Anglia lett a világtör-

¹³ LUKÁCS, 1978a.

tételemben döntő fontosságú gazdasági-társadalmi átalakulások hazája, miért oly gyakori az egyenes vonalú fejlődés mellett a zsákutca, a magas szintű stagnálás stb. is, hogyan hatnak ezek egymásra – s ezek a kérdések napjaink történelmére vonatkozóan is aktuálisak (harmadik világ).

A társadalomtudományokról alkotott képünk alapjaiban rendült meg a tudományelmélet tanulmányozása során, s ez alulról mosta alá az épületet. Az újkantianusok, Dilthey, Windelband, Rickert – bár néha csak felületes – megismerése, a tudományos megismerés logikai szabályainak elsajátítása vezetett el a történelmi megismerés kritikájához. Ebben a folyamatban azt a felfogást is elvetettük, hogy a polgári történetírás (és a társadalomtudományok) legfőbb problémája a „tudományosság” – azaz tudománytalanság –, de a marxista történetírás *a priori* tudományos, s csak ahhoz ragaszkodtunk, hogy a marxizmus ezen a területen – a világ forradalmi megváltoztatásán keresztül – előnnyel indul ebben a versenyben.

Az 1960-as évek közepétől tehát elsősorban a történelmi fejlődés típusai, a területi különbségek magyarázata foglalkoztatott bennünket – s hamarosan világossá vált, hogy e kérdésekre még nincs marxista válasz, illetve több olyan marxista kísérlet létezik egymás mellett és egymással szemben, amelyek egyike sem elégített ki minket.

Az alma materből kikerülve még mindkettőnket ezek a problémák foglalkoztattak, de „szakterületeink” kialakulásával már a tudomány mai állása mellett felvetődő kérdések megoldását, nem pedig a korábban megfogalmazott marxista elvi-általános kérdések modern megválaszolását tekintettük elsődleges feladatunknak. A két kérdéskör évekre elvált egymástól, s csak az e kérdőívre adandó válasz kényszerített a kapcsolat újragondolására. Az eredmény minket is meglepett: marxista voltunk meghatározására ragadtunk tollat – ezt tükrözi a cím és a bevezető –, de a társadalomtudományok terén ennek kritériumait sorra el kellett vetnünk.

Korábban az „empirikus” szaktudományok és az elméleti problémák nem találkoztak össze: az egyetemi évek alatt készített dolgozatok nem tértek el történetírásunk általános gyakorlatától: a marxista bevezető, idézetek és a „vörös farok”¹⁴ (Bence) között a téma „pozitivistá” feldolgozásától. Új szakterületeinken azonban ez a megközelítés tartalmilag vált lehetetlenné: már maguk a problémák is zavaróak voltak a történelmi materializmus szempontjából.

Az egyik ilyen szakterület a modern gazdaság- és társadalomtörténet, ezen belül a kvantifikáció problémája, a gazdasági növekedés vizsgálata. Itt a különböző amerikai, francia, angol irányzatok eredményei, módszerei az 1960-as évek második felében eljutottak Magyarországra, és egyre erőteljesebben hatottak a történetírásra is. Ez egy-két kivételtől eltekintve nagyfokú eklekticizmust eredményezett a fogalomhasználatban, a megközelítési módokban: a gazdasági fejlődés rostowi szakaszai és a marxista formációelmélet zavartalanul élt egymás mellett. A „marxista történetírás” egyszerűen befogadta és használta az új módszereket és eredményeket (nem mindig a legújabbakat és legszínvonalasabbakat), a történetírói gyakorlat számára nem volt probléma a használt fogalmak elméleti tisztázatlansága. A történetírás elméleti kérdéseinek vizsgálatánál viszont ugyanezen történetírói irányzatokkal szemben is továbbért a lebukózó kritika.

¹⁴ A „vörös farok” kifejezés a korabeli publicisztikában és tudományos értekező prózában elterjedt, a marxizmus klasszikusaira való kötelező, formális, az elemzett tárggyal legfeljebb nagyon laza kapcsolatban álló hivatkozások gyakorlatát jelölte a Kádár-korszak értelmiségi argójában.

Ezt az eklekticizmust és kettőséget elfogadni nem tudtuk és nem tudjuk: korábban a marxizmus szilárd és konzisztens rendszerként létezett a számunkra, s ezért nyilvánvaló volt az elméleti alapok szembenállása. Szembe kellett tehát nézni azzal a kérdéssel, hogy beépíthető-e és hogyan a marxista tudásunkba pl. a gazdaságtörténet új szemléletmódja és eredményei. Mivel a kérdést megoldani nem tudtuk, megválaszolását elnapoltuk, de fő feladatunknak nem a marxizmus további tanulmányozását tekintettük – még akkor sem, amikor a marxizmus történetét vizsgáltuk –, hanem az új kutatási eredmények, módszerek alaposabb megismerését és konkrét alkalmazását. Ennek során találkoztunk a marxizmus eredményeit is felhasználó – főleg angol, francia és német – történetírók munkáival, s jóllehet nagymértékben kellett eredményeikre támaszkodnunk, eleinte még az ortodoxok felsőbbrendűségével tekintettünk rájuk – ma álláspontjukat egyre közelebbinek érezzük a magunkéhoz.

Ha ma is érvényes tudományos céljainkat kívánjuk összefoglalni, azt mondhatjuk, hogy fő problémánk a kelet-európai és magyar gazdaság- és társadalom alakulásának elemzése, a magyarázatához szükséges és alkalmas fogalmi-szemléleti rendszer létrehozása¹⁵ – anélkül, hogy eleve korlátoznánk magunkat bizonyos „marxista tételek” elfogadásával vagy elvetésével.

¹⁵ Nagyon érdekes megfigyelni, hogy hasonló problémákkal szembesült Benda Kálmán is az 1940-es években. „Társadalomtudományunk idegen irodalmon, idegen látásban nevelkedett, s sokáig nem is tudta merről, hogyan közelítse meg a magyar problémákat. A magyar fejlődést nem értette meg. Múltunkban elsősorban a nyugati vonásokat kereste, s ha nem talált rájuk, véleménye legtöbbször elmarasztaló volt. Nem egyszer kellett megállapítania, hogy olyan jelenségek, amelyek szomszédaink fejlődésében lényegesek voltak, hozzánk érkezve elhalványodtak, jelentéktelenné zsugorodtak, hogy a Lajtán túl életerős, viruló intézmények itt gyakran éppen hogy csak tengették árnyéküket. Hogy volt-e valamilyen önálló magyar fejlődés, legtöbbször nem is kutatták, meg a szemük már annyira beidegződött a nyugati képekre, hogy mást észre sem vettek. »A nyugati fejlődés« – sokaknál ez volt az egyetlen lehetséges mérce – (ezt aztán legtöbbször a német fejlődéssel azonosították) alá állították a magyar társadalom múltját, s így nézve a jelöllet, nagy jóakarat kellett hozzá, hogy az eredmény kielégítőnek találtsák, hogy az egész magyar fejlődést ki ne dobják untauglichként a nyugati fejlődésből.” BENDA, 1941. 335–336.

„A XVIII. században minden reményünk meglehetett arra, hogy ez az Alföld szívében kivirágzott európai magyar lelkiség kilép a Nagyikunság szűk várából és megjelenik az irodalomban is, ahogy egy időben megjelent Erdély vagy Bihar lelke költőinek szavában. A XIX. századi fejlődéssel azonban ez a remény semmibe foszlott. A benyomuló városi műveltség rákényszerítette idegen szellemét, az Alföldön gyökértelen fejlődését a Nagyikunságra is. Az új lelkiség felülről jött, leszorította a régit, elnyomta; a kettő egymással alig keveredett, közöttük a határ éles maradt. A földi, városi műveltség máig sem eresztett gyökeret, s az alsó, ma már csak a néptől őrzött hagyományos műveltség máig sem bírt feltörni. Györffy István azonban ezzel a kérdéssel már nem foglalkozik. Célja csak a régi Nagyikunság életének kibányászása volt, s felvázolva ezt a feledésbe merült világot, ezt a mára eltűnt társadalmat, – célját elérte. Volt tehát önálló magyar fejlődés, volt külön magyar világ. Mind ezt azonban csak az értheti meg, aki a magyarságba mélyed, s belülről figyeli a múltat.” BENDA, 1941. 342.

„A magyarság ezer éve Európában él, s fejlődését, kultúráját át meg átszínezték az európai vonások. Az, hogy a magyar kultúra és a magyar fejlődés ezer év óta mindig európai, az senki előtt sem lehet kétséges. De ha nem akarunk színtelenül beleolvadni a nyugati népek forgatagába, ha magyarnak akarunk maradni Európa közepén, – akkor feltétlenül kell őriznünk a magunk sajátos magyar lelki, műveltségbeli értékeit. A magyar múlt, egyre jobban töredező néphagyományaink s irodalmunk örök arca őrzik még a magyar lélek kincseit. Ezekhez kell mindig visszatérnünk, ezekből kell magyar műveltségünk alapjait megraknunk; ezt a magyar műveltséget kell fölemelnünk az európai lelkiség legmagasabb csúcsára, – ugyanúgy ahogy ez megtörtént a XVI–XVII. századi Nagyikunságban –, hogy így kifejleszthessük a mai időknek megfelelő új európai magyar kultúrát. Falu és város, »urak« és »parasztok« között a lelki szakadék csak akkor szűnhetik meg, ha műveltségük újra csak nívóban, de nem lényegében különbözik majd egymástól. Magyarok pedig csak akkor maradhatunk, ha ennek az új európai műveltségnek a gyökerei lenyúlnak a magyar faluba, a magyar kultúra ősi hagyományaiba.” BENDA, 1941. 343–344.

Köszönöm kéziratom bírálójának, Halmos Károlynak, hogy felhívta a figyelmemet erre a két Benda közötti fontos párhuzamra.

A nagy magyarázó rendszer bűvölete határozta meg kezdeti álláspontunkat az egyetemen és közvetlenül utána: úgy láttuk, a történelmi materializmus, a marxizmus ezt kielégíti, csak meg kell tisztítani, ki kell tölteni fehér foltoit. Ma már elsősorban a társadalom és gazdaság működésének megismerésére, pontosabban egyes részmechanizmusok feltárására törekszünk – nem döntve előre az eredmény ideologikus tartalmáról.

Látszólag eddig megkerültük azt a kérdést, hogy van-e marxista történetírás és társadalomtudomány, és melyek ennek specifikus kritériumai. Nem tekinthetjük marxista történetírásnak sem tételek idézését, sem az elnyomottak iránti rokonszenvet, amely ráadásul még át is változik „az elnyomottaknak volt igazuk, mindig ők képviselték a haladást” típusú szemléletté, sem a gazdaság primátusának elvi hangsúlyozását. A történetírás új módszereit megismerve világossá vált, hogy a marxista történetírás nem hozható létre meghaladott tételek modernizálásával, sőt, egyre inkább úgy merül fel a kérdés, hogy egyáltalán létrehozható-e. A mai és színvonalas nyugati marxista történészek alapvetően nem válnak el tényleges irányzatként a velük egy területen dolgozó társaiktól, hanem marxista voltuk kimerül abban, hogy ragaszkodnak egyes fogalmakhoz (második jobbság, relatív elnyomódás stb.), bár ezeket egészen másként interpretálják, mint a korábbi tradíció.

Befejezés – torzó

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy egyelőre nincsenek specifikusan marxista társadalomtudományok. Marxistáknak azok nevezik magukat, akiknek más a marxista tradícióhoz való viszonyuk, anélkül, hogy ez alapvetően befolyásolná őket társadalomtudományi kutatásaikban. Ennek oka valószínűleg a politikai elkötelezettségben keresendő. S itt már könnyű helyzetben vagyunk, mivel a határidő lejárta miatt nem tudtuk végiggondolni marxizmus és politika viszonyára vonatkozó felfogásunkat. Ezért azt gondolhatjuk, hogy a marxizmus és saját marxizmusunk specifikuma talán ebben a szférában keresendő. Ha kiinduló álláspontunkat a végeredménnyel vetjük egybe, joggal feltételezhetjük, hogy egy további csalódástól sikerült megkímélni magunkat – egy talán eljövendő kikérdezésig.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENDA

- 1941 BENDA Kálmán: Györffy István: Nagykunsgai Krónika. Turul kiadás. Budapest, 1941. (Recenzió.) *Társadalomtudomány*, 21. (1941. május-június) 3. sz. 335–344.

CHILDE

- 1959 CHILDE, Gordon: *A civilizáció bölcsője*. Ford.: Szuhay-Havas Ervin. Budapest, Gondolat, 1959. (*Stúdium Könyvek*, 11.)
 1962 CHILDE, Gordon: *Az európai társadalom őstörténete*. Ford.: Lengyel János. Budapest, Gondolat, 1962. (*Stúdium Könyvek*, 35.)

ENGELS

- 1963 ENGELS, Friedrich: A munka része a majom emberré válásában. In: ENGELS, Friedrich: *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása – A természet dialektikája*. Budapest, Kossuth, 1963. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 20.) 449–459.
- 1970 ENGELS, Friedrich: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei, 1883–1889*. Budapest, Kossuth, 1970. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 21.) 21–157.

KOVÁCS

- 1977 KOVÁCS András: Tizenöt év Marx-szal. In: *Marx a negyedik évtizedben*. Szerk.: KOVÁCS András. (Szamizdat kiadás.) Budapest, 1977. 154–164.

LUKÁCS

- 1946 LUKÁCS György: Bevezetés. In: MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *Művészet, irodalom*. Budapest, Szikra, 1946. 5–28.
- 1949 LUKÁCS György: *Marx és Engels irodalomelmélete. Három tanulmány*. Budapest, Szikra, 1949. (*Tudomány és haladás*)
- 1971 LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*. Szerk.: VAJDA Mihály. Budapest, Magvető, 1971. (*Lukács György összes művei*)
- 1976 LUKÁCS György: *A fiatal Hegel*. Ford.: Révai Gábor. Budapest, Magvető, 1976. (*Lukács György összes művei*)
- 1978a LUKÁCS György: *Az ész trónfosztása*. 5. kiad. Budapest, Magvető, 1978. (*Lukács György összes művei*)
- 1978b LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*. 1–2. köt. Ford.: Eörsi István. Budapest, Magvető, 1978. (*Lukács György összes művei*)
- 1982 LUKÁCS György: *Esztétikai írások, 1930–1945*. Szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: SZIKLAI László. Budapest, Kossuth, 1982.
- 1985 LUKÁCS György: *A különösség mint esztétikai kategória*. Ford.: Erdélyi Ágnes. Budapest, Magvető, 1985. (*Lukács György összes művei*)

MÁRKUS

- 1968 MÁRKUS György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs*, 12. (1968. július) 7. sz. 1109–1128.

MÁRKUS-HEGEDŰS

- 1968 MÁRKUS Mária – HEGEDŰS András: A marxista szociológia kifejlődésének főbb tendenciái a szocialista országokban. *Kortárs*, 12. (1968. december) 12. sz. 1965–1973.

MARX

- 1967–74 MARX, Karl: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. 1–3. köt. Ford.: Rudas László – Nagy Tamás. Budapest, Kossuth, 1967–1974. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 23–25.)

MARX-ENGELS

- 1960 MARX, Karl – ENGELS, Friedrich: *A német ideológia*. Budapest, Kossuth, 1960. (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 3.)

MOLNÁR

- (1962) MOLNÁR Erik: Az SzKP XXII. kongresszusa és a szocialista patriotizmus. In: *Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról*. Az elő- és utószót írta: PACH Zsigmond Pál. Budapest, Kossuth, 1965. 60–71.

TÓKEI

- 1975 TÓKEI Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1975.

Benda Gyula pártfegyelmi iratai¹

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
II. KERÜLETI BIZOTTSÁGA
Bem tér 3.

Budapest, 1979. július 20.
Látta: Zavagyi Lajos
Készült: 25 példányban
Ikt.sz.: Titk/24/1979.
SZIGORÚAN BIZALMAS!

JAVASLAT

Benda Gyula ellen indított fegyelmi eljárás lezárására.

Név:	Benda Gyula
Szül.hely és idő:	Budapest, 1943. augusztus 24.
Anyja neve:	Szabó Mária
Isk.végzettsége:	Tudományegyetem
Családi állapota:	nős
Gyermekeinek száma:	három
Párttagság kelte:	1966.
Munkásmozg. kelte:	1961.

¹ BFL XXXV.7.a.4 500. ó. e. Pártvégrehajtó Bizottsági ülés jegyzőkönyve, anyaga, 1979. szeptember 13. 21–25., 1–11. A dossziéból a július 20-án iktatott pártfegyelmi javaslatot, illetve a szeptember 13-án tartott tárgyalás (szeptember 24-én iktatott) jegyzőkönyvét közöljük kronológiai rendben (és szemben a dosszién belüli oldalszámazásukkal). A gépiratokat alapvetően változtatás nélkül tesszük közzé, csak a szövegek helyesírásán igazítottunk. Az iratokat Lugosi András jegyzeteivel adjuk közre.

Benda Gyula pártfegyelmi iratainak feltárása és rendelkezésre bocsátása Bozsics Mária, a fővárosi levéltár nyugalmazott és Koltai Gábor, jelenleg is aktív munkatársának az érdeme, amiért ezúton is szeretnék nekik köszönetet mondani. Kollégáim a fővárosi levéltárban két állagban találtak Benda Gyula pártfegyelmi irataival kapcsolatos iratokat: az MSZMP Budapest II. kerületi Pártvégrehajtó Bizottságának, illetve a II. kerületi alapszervezeteknek az iratai között. (Az előbbi iratokat a jelen közleményben publikáljuk, az utóbbi, kevésbé releváns iratokat lásd: BFL XXXV.7.c. 1979. 97. ó. e. A KSH Végrehajtó Bizottságának 1979. június 14-i ülése.)

Nem törekedtünk arra, hogy az iratokat teljes terjedelmükben, minden napirendi pontra és becsatolt mellékletre kiterjedően tegyük közzé. Nem az volt a célunk ugyanis, hogy teljes VB ülések jegyzőkönyveit publikáljuk, hanem arra törekedtünk, hogy a Benda Gyula pártfegyelmi irataival kapcsolatos iratokat gyűjtsük össze és tegyük közzé. Ezt egyébként a terjedelmi korlátok is indokolták, a személyes adatok védelmére vonatkozó jogszabályok előírásai pedig egyenesen kikényszerítették. (Benda Gyula fegyelmi tárgyalása ugyanis a II. kerületi VB 1979. szeptember 13-i ülésének első napirendi pontja volt, amelyet „különfélék”-nek nevezett a jegyzőkönyv. Ez a kissé titokzatos elnevezés azt takarta, hogy egyrészt tagfelvételekről döntöttek, másrészt lefolytatták a fegyelmi tárgyalást. Mivel az egykori állampárti tagság különlegesen védett személyes vagy, a hétköznapi levéltárosi szóhasználatot követve, szenzitív adatnak minősül, ezért közzétételüknek jogszabályi akadálya van. Mivel Benda Gyula fegyelmi irataihoz semmilyen módon sem kapcsolódnak, ezért két okból, jogi és terjedelmi szempontból is célszerűnek tűnt törölni ezeket a szövegrészeket az itt publikált forrásközlésből.)

Korábbi pártbünt.:	nincs
Kitüntetése:	Kiváló Dolgozó 1977.
Foglalkozása:	Tudományos főmunkatárs, osztályvezető, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
Előző munkahelyei és beosztása:	1966–74. KSH Könyvtár és Dokument. Szolg. megszakításokkal szerződéses könyvtáros, könyvtáros, tudományos munkatárs, 1975–78. KSH osztályvezető.

A vizsgálat megállapításai:

Kovács András – a Kossuth Könyvkiadó volt osztályvezetője² 1977. februárjában megkereste Benda Gyulát és kérte, hogy mondjon véleményt a marxizmusról és a marxizmussal összefüggő ideológiai, elméleti kérdésekről.

Benda Gyula, Hamburger Mihállyal – volt egyetemi hallgató társával, több beszélgetés és a nézetazonosság végeredményeként – közösen írta meg véleményét. Válaszukban megírták, hogyan ítélik meg a marxizmust, a marxizmus és a tudomány, a marxizmus és a politika viszonyát, milyennek látják a marxizmushoz való viszonyukat.

Írásukban többek között ilyeneket írtak:

„Kezdetben nem volt tényleges bajunk a hivatalos marxizmussal. Oktatását színvonalatlannak tartottuk, s azt gondoltuk, hogy Marxot és Engelst olvasván, megtalálva a megfelelő passzust, minden kérdésre felleljük a helyes marxista választ.”

„1968 válsága számunkra 1956 újraértékelését, a nagy társadalmi problémák kissé euphorikus átfogalmazását jelentették. Látszatközösségek, látszategyezségek sora jött létre: A „haladás” táborában egyesült a XX. kongresszus szelleme, a gazdasági mechanizmus reformja, a prágai tavasz, a párizsi május – és a marxizmus reneszánsza, a gyakorlat filozófiája, Marx, Luxemburg, Lenin, Lukács, Korsch, Gramsci és az akkori jelenkor „haladó” értelmisége.”

Úgy értékelik, hogy a marxizmus képtelen választ adni korunk kérdéseire és ezért nem lehet a politikai cselekvés alapja sem Magyarországon, sem másutt.

„A marxizmus, amely a tudomány és politikai mozgalom szövetségére tart igényt, „magára maradt”[, á]rtott a tudománynak, hiszen a kérdések kielevezésével korlátozásokhoz vezetett a tudományos kutatásokban és publikációkban, és ártott a magyar politikai kérdések megoldásának is. A magyar értelmiség egy jelentős részének szemében utópikus és káros dolog a szabadságról beszélni akkor, amikor több mint egymillió ember a hivatalosan megállapított szegénységküszöb alatt él;

² Kovács András lektorként dolgozott a Kossuth Kiadónál, sosem volt osztályvezető. Kovács András szíves közlése nyomán.

akkor amikor több százezer cigány számára az elemi élet- és létfeltételek sem biztosítottak; akkor, amikor a magyar értelmiséget legalább is látszólag, még mindig szembeállítja az urbánus-népies, a magyar-zsidó ellentét; akkor amikor a magyar parasztság szövetkezetekbe kényszerült és megoldatlan maradt a kisüzemi és nagyüzemi termelés egymásra épülése; akkor, amikor jelentős tömegek elmaradt tanyasi és aprófalvas – vidéken, stagnáló viszonyok között élnek; akkor, amikor kevés a lakás, bölcsőde, az óvoda és az iskola, zsúfolt a tömegközlekedés és egyre kevesebb munkás-paraszt gyerek jut be az egyetemekre. Helytelen politikának ítélték ellenzéki marxizmussal ingerelni a hatásokat, kockáztatva az apró lépések sikeresnek látszó politikáját.”

„...nemcsak a hivatalos ideológia, a dialektikus és történelmi materializmus, a determinista történelmi filozófia bomlott fel és vált kaotikus egyveleggé, hanem az ellenzéki marxizmus is, s kialakult a kettő valamiféle szimbiózisa...”

„A kelet-Európára vonatkozó elemzések sokaságának kudarcai azt látszanak igazolni, hogy a marxizmus fogalmi apparátusa, evolucionista történelemfilozófiája, illetve a kapitalizmus kontra szocializmus alternatívája nem kínálnak alkalmas kapaszkodót e társadalmak problémáinak elemzéséhez és megítéléséhez.”

A szerzők a fenti értékelésnek megfelelően alakítják, vagy jellemzik viszonyukat a marxizmushoz.

„A szakosodás tehát mindkettőnek esetében arra a számunkra kínos megállapításra vezetett, hogy marxizmusunkkal valamelyest baj van. Túl kellett jutnunk azon az elképzelésünkön, hogy a marxista tradíció megismerésével és feltárásával választ kapunk a jelen, vagy akár csak a múlt problémáira.”

„Az eredmény minket is meglepett: marxista voltunk meghatározására ragadtunk tollat – ezt tükrözi a cím és a bevezető – de a társadalomtudományok terén ennek kritériumait sorra el kellett vetnünk.”

„... fő feladatunknak nem a marxizmus tovább-tanulmányozását tekintettük – még akkor sem, amikor a marxizmus történetét vizsgáltuk –, hanem az új kutatási eredmények, módszerek alaposabb megismerését és konkrét alkalmazását.”

A „tanulmány” – amint az idézetek bizonyítják – számos olyan elvi és politikai állásfoglalást tartalmaz, amely ellentétben van a párt állásfoglalásával.

Az írás bekerült a kérdésekre adott válaszokból összeállított és sokszorosított kötetbe. Benda Gyula – elmondása szerint – 7-8 ismerősének elolvasásra odaadta. A kötet kijutott külföldre is és a TIMES „Magyarország értelmiség[i]ei elfordulnak Marxtól” címmel közölt cikket róla. A Szabad Európa Rádió 1978. áprilisában két vasárnapi adásában közölt részleteket a kéziratos kötetből, s a különböző nyugati sajtó-organumok azóta is vissza-vissza térnek rá.

Benda Gyulával több alkalommal – 1978. június, 1979. február, 1979. május – beszélgettünk, amikor a „tanulmány megírása körülményeinek tisztázásán túl szóba kerültek az írásban megfogalmazott ideológiai, elvi, politikai kérdések is[”].

Benda Gyula minden alkalommal ragaszkodott leírt véleményéhez, sőt a leírtakat még tovább is „gazdagította”. Az első és utolsó beszélgetés között eltelt egy évet nem arra használta fel, hogy felülvizsgálja nézeteit, hanem tovább terjesztette azokat. Kétségbe vonta, hogy ily hosszú idő elteltével felelősségre lehetett őt vonni a leírtakért. Kifogásolta, hogy a helyi és kerületi Pártbizottság ezen idő alatt mellőzte az ő szerepeltetését. Kijelentette, hogy eljárását csak annyiban tartja hibásnak, hogy nem tartott be egy szabályzatban foglalt kötelezettséget, amit ő túl szigorúnak tart. Arra fog törekedni, hogy ezek a kötelezettségek enyhüljenek, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy egyre kevesebb azoknak a száma – a hozzá hasonlókból –, akik vállalják a párttagsággal járó kötelezettségeket.

Kifejtette, hogy ő nem egy szervezetnek, hanem egy politikai elképzelésnek kötelezte el magát, amikor a pártba lépett. Úgy ítéli meg, hogy 1945 óta kevesebb véréldozat lett volna, ha az 1950-es években a párt tagjai is így cselekszenek.

Az MSZMP programját nem tartja marxistának, bár neki rokonszenves. Úgy véli, hogy ő maga sem marxista.

Összegezés:

Benda Gyula magatartásának megítélésénél figyelembe kell venni, hogy:

- ideológiailag, politikailag tagadja a marxizmus létjogosultságát, az MSZMP-t nem tartja marxista pártnak, tagadja a párt vezetésével létrejött eredményeket, bár beosztása folytán konkrét adatokkal rendelkezik azok valóságáról.
- Lett volna lehetősége nézeteinek pártszerű keretek közötti kifejtésére, megvitatására, mint ahogyan az 1968-ban, a csehszlovák ellenforradalom leverésére nyújtott internacionalista segítség jogosságának, szükségességének taggyűlésen történő megkérdőjelezése alkalmával történt, de most nem azt tette.
- A párt álláspontjával ellentétes nézeteit és véleményét pártszerűtlenül az illetékes pártszervek és szervezetek megkerülésével, párton kívül hirdette, terjesztette.
- Az illetékes pártszervezeteket nem tájékoztatta arról, hogy a párt álláspontjával ellentétes véleményét – mások hasonló nézeteivel egyetemben – illegálisan sokszorosították és külföldre jutatták, ezzel megsértve törvényeinket is.
- Képzettsége, tárgyi ismeretei alapján tisztában volt és van azzal, hogy megsérti a Szervezeti Szabályzatot, számolt ennek következményeivel.

- A többszöri meghallgatása során tett erőfeszítések, hogy nézeteit felülvizsgálja, és azokon változtasson [,] kudarcot vallottak. Írásban kifejtett véleményét ma is fenntartja.
- Az eltelt egy év alatt nem tett semmit annak érdekében, hogy elhatárolja magát azoktól, akik írását ellenséges, propagandisztikus célzattal a Magyar Népköztársaság ellen használják fel.
- Tevékenységével megsértette az önként vállalt pártfegyelmet, a Szervezeti Szabályzatot, s annak szigorú kötöttségeit a jövőben sem kívánja betartani.

HATÁROZATI JAVASLAT

A kerületi Pártvégrehajtó Bizottság megállapítja, hogy Benda Gyula írásban közölt, a párt álláspontjával ellentétes nézeteivel, azok terjesztésével súlyosan megsértette a Párt Szervezeti Szabályzatát, s ezért

„PÁRTBÓL VALÓ KIZÁRÁS”

pártbüntetésben részesíti.

A Végrehajtó Bizottság döntésekor figyelembe vette, hogy Benda Gyula a pártbalépésekor megismerte és önként vállalta a párttagsággal járó kötelezettségeket és jogokat. Írásában, kijelentésében tagadja a marxizmus ideológiai, politikai cselekvő képességét, a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetésével elért eredményeket. A pártot, mint a társadalmi, politikai cselekvés elméleti hordozóját nem tartja alkalmasnak funkciója betöltésére.

Az elmúlt években cselekedeteiben nem egyszer figyelmen kívül hagyta a párttagokra nézve kötelező magatartási szabályokat, tevékenységével ártott a párt tekintélyének, a Magyar Népköztársaságnak, alkalmat teremtett nézeteinek ellenséges célzatú felhasználására, és terjesztésére.

Benda Gyula elméleti felkészültsége, tárgyi ismeretei birtokában képes lett volna ügyünket előre viv[ő] módon képviselni, a marxizmust és a párt politikáját védelmezni, de nem ezt tette, hanem maga is támadta azt. Többszöri meghallgatása során tapasztalt magatartása nem azt mutatja, hogy a jövőben a Szervezeti Szabályzatban rögzített jogok és köteleességek helyes értelmezésében és fegyelmezett betartásában pozitív változás következne be nála.³

Dénes Antal s.k.

Dr. Mathéser Jolán s.k.

Zavagyi Lajos s.k.

³ A szöveg utolsó és az aláírások sora közé a következő szót szúrták be ceruzával a sor elejétől kezdve: „Cselekedetében”.

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
II. KERÜLETI BIZOTTSÁGA
Bem tér 3.

BUDAPEST, 1979. szeptember 24.

Iktsz.: Titk./28/1979.

SZIGORÚAN BIZALMAS!

JEGYZŐKÖNYV

Felvéve: az MSZMP II. kerületi Végrehajtó Bizottságának 1979. szeptember 13-án 14,00 órai kezdettel megtartott üléséről, a kerületi Pártbizottság székházában.

Jelen vannak: Záhorzik Teréz PB első titkár,
Zavagyi Lajos, Mercs Sándor PB titkárok,
Borbély Jánosné, Csikvári Jenő, Kádár István,
Makovinyi György, Dr. Nagy Ferenc, Nyitrai
Ferencné dr., Dr. Takáts István – VB tagok

Simkó János – KISZ Bizottság titkára,
Szabó György – Kapitányság vezetője,
Berke Sándor – politikai munkatárs, állandó meghívottak.

Meghívottak:

Az 1. napirendi ponthoz:
Tátrai József – pol. munkatárs
Bihari László Bp. PB. Fegy. Biz. elnöke,
Dr. Mathéser Jolán – ker. Pb. Fegy.Biz. elnöke,
Dénes Antal – KSH PB titkára,
Benda Gyula – KSH.

a 2. napirendi ponthoz:
Dr. Slinger János – ker. IKV igazgatója.

NAPIREND:

- 1./ Különfélék.
- 2./ Tájékoztató időszerű várospolitikai kérdésekről.
ELŐADÓ: Dr. Takáts István elvtárs

Záhorzik Teréz elvtársnő: Köszönti a Végrehajtó Bizottság tagjait és a meghívott elvtársakat. Bejelenti, hogy Dr. Bene Éva és Jelinek Jenő elvtársak igazoltan vannak távol, az ülés határozatképes.

1. napirend:Tagfelvételek

[A tagfelvételekre vonatkozó szövegrészt adatvédelmi okokból töröltük. – L. A.]

Fegyelmi tárgyalás:

Zavagyi Lajos elvtárs: A határozati javaslat 5. mondatának módosítását javasoljuk. A helyesbített mondat így hangzik: Cselekedeteiben figyelmen kívül hagyta a párttagokra nézve kötelező magatartási szabályokat, tevékenységével ártott a párt tekintélyének, a Magyar Népköztársaságnak, alkalmat teremtett nézeteinek ellenséges célzatú felhasználására, és terjesztésére.

A javasolt pártbüntetésnél – az előterjesztésben leírtakon kívül – figyelembe vettük a Budapesti Pártbizottság Hamburger Mihállyal szemben hozott határozatát is. A Központi Statisztikai Hivatal Pártvégrehajtó Bizottsága is megtárgyalta és támogatja javaslatunkat.

Bihari László elvtárs: A Budapesti Pártbizottság bekérte az egész irodalmat. Az összanyagot kb. 20-22 személy írta, ezekből 4 párttag. Nemcsak Hamburger Mihállyal és Benda Gyulával szemben indítottunk fegyelmi eljárást, hanem a másik két párttag ellen is. Közülük az egyik figyelmeztetésben részesült, a másik „dorgálás” pártbüntetést kapott, mivel írásuk és nézeteik inkább filozófiai, mint politikai színezetűek, és kevésbé támadó jellegűek. Veszélyesek ezek az írások, mert megjelennek különböző nyugati sajtókban.

Hamburgernek egy kérdést tettünk fel a fegyelmi tárgyaláson: hogy két év elteltével volt ideje elgondolkodni, milyen álláspontra jutott? Véleménye, álláspontja ez ideig nem változott. Megkérdeztük részt kíván-e venni a Budapesti VB ülésen, mire ő azt válaszolta, hogy igen. De a VB ülésen sem volt mondanivalója. Kizártuk a pártból. A mai napig nem fellebbezett, a határozatot tudomásul vette. Sajnálatos, hogy ilyen ügyeink vannak. Nem akarom befolyásolni a Végrehajtó Bizottságot, de el kell mondani, hogy sok veszélyt rejt magában ezeknek az embereknek a szereplése. A pártnak el kell határolnia magát ezektől az emberektől. Sajnos – ezekre a nagyon is értelmes emberekre – nem tudunk megfelelő pozitív hatást gyakorolni.

Nyitrai Ferencné elvtársnő: Várjuk a Pártvégrehajtó Bizottság döntését és utána a KSH indít fegyelmi eljárást Benda Gyula ellen, mert megsértette a hivatali titoktartást.

/Berke et. behívja Benda Gyulát/

Záhorzik Teréz elvtársnő: Köszönti Benda Gyulát.

Úgy tudom megismerte a VB elé kerülő anyagot. Megkérdezem van-e ezzel kapcsolatban észrevétele, vagy közölnivalója?

Benda Gyula: Néhány pontosítást szeretnék elmondani. Többször voltam beszélgetésen a kerületi Pártbizottságon, ezeken a beszélgetéseken kemény vita volt, ahol

mindvégig tiszteletben tartottuk egymás véleményét. Az előterjesztés pedig úgy érzem, nagyon sarkosan van fogalmazva. S egyoldalúan idéz az anyagból, amely egy összefüggő egész, így viszont egyes részek, kiemelve, más értelmet kapnak. Úgy emlékszem, hogy nem februárban, hanem áprilisban keresett meg Kovács András.

Szeretném elmondani, hogy Hamburger Mihály nemcsak egyetemi évfolyamtársam volt, hanem a barátom is.

Az előterjesztésben az van, hogy megírtuk[,] hogyan ítéljük meg a marxizmus és politika viszonyát. Erről mi nem írtunk.

A 3. oldalon nézeteim terjesztéséről és „gazdagításáról” van szó. Kifogásolom a szó tartalmát, ironikusnak tartom, mely inkább egy pamfletbe illene.

Az összegzésben „tagadja a párt vezetésével létrejött eredményeket, bár beosztása folytán konkrét adatokkal rendelkezik azok valóságáról”. – Ezt nem tagadtam, sőt, legutóbbi beszélgetésünk alkalmával is rámutattam, hogy 1968 óta meglevő problémák megoldására egy sor kormány- és párthatározat született.

A kérdést, hogy marxistának tartom-e magam, többször feltettem önmagamnak is. Úgy érzem, ennek az ember politikai világnézetében kell megjelennie.

A marxizmus gyakorlati megvalósítására sok eltérő program született és ezt mi is elismerjük, bár egyes kérdésekben kételyeink vannak.

Ismételten visszatérnék arra, hogy nézeteimet nem terjesztettem, nem gazdagítottam, az alkotás ezt nem tette lehetővé és beszélgetéseink alkalmával nem is érintettem az „alapot”. A műben megfogalmazottakat, azok lényegét fenntartom.

Az 1970-es években végzett társadalomtudományi kutatásokról kialakított véleményünket nem tudományos fogalmakra értettük. Bennünk az érlelődött meg, hogy végre létre kell hozni egy tiszta marxista történettudományt. A történelem kutatásban vannak eltérő álláspontok, de ezekre nem mondjuk, hogy az egyik marxista, a másik nem.

„Az el[s]ő és utolsó beszélgetés között eltelt egy évet nem arra használta fel, hogy felülvizsgálja nézeteit, hanem tovább terjesztette azokat” – Többször átgondoltam a leírtakat. Az utolsó beszélgetésünkön is elmondtam, hogy néhány gondolatot pontosítanék, más kérdésekben viszont tovább mélyültek problémáim. De ezek egyik oldalról sem érintik az alapot. Nézeteimet nem tudtam terjeszteni, mert saját példányomat Bálint József elvtárs elkérte, azóta nincs példányom. Egy kolléganőm elolvasta ugyan, de nem terjesztettem.

„Kifogásolta, hogy a kerületi Pártbizottság ezen idő alatt mellőzte az ő szereplését”. Agit.-Prop. Bizottsági tag voltam. Egy ízben kaptam meghívót, de utána rögtön egy telefont, hogy tekintsem érvénytelennek. Egy alkalommal Zavagyi elvtárs behívott a kerületi Pártbizottságra. Megtudtam, hogy az a javaslat, hogy engem mentsenek fel a bizottsági tagság alól. Egy évig nem mentettek fel, de nem is hívtak meg a bizottság üléseire. Ennek meg lehet a magyarázata, de nem értettem. Arról indoklást nem kaptam, hogy miért mentettek fel.

„Arra fog törekedni, hogy ezek a kötöttségek enyhüljenek, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy egyre kevesebb azoknak a száma, – a hozzá hasonlókból –, akik vállalják a párttagsággal járó kötelezettségeket.” Ehhez annyit szeretnék hozzátenni, hogy általában az értelmiségiek nem szeretik a túlzott fegyelmet.

„Kifejtette, hogy ő nem egy szervezetnek, hanem egy politikai elképzelésnek kötelezte el magát, amikor a pártba lépett. Úgy ítéli meg, hogy 1945 után kevesebb véraldozat lett volna, ha az 1950-es években a párt tagjai is így cselekszenek.” – Nem emlékszem arra, hogy beszélgetésünk során a „véraldozat” kifejezést használtam, de a lényeg az, hogy az 50-es években a problémát éppen az okozta, hogy egy szervezethez kötelezték el magukat az emberek és nem egy politikai elképzeléshez. Az én nemzedékemben nem alakulhatott ki ilyen kötődés. Tévedhetetlennek hittek egy szervezetet és ezt próbáltam megfogalmazni.

„Lett volna lehetősége nézeteinek pártszerű keretek közötti kifejtésére, megvitatására, mint ahogyan az 1968-ban, a csehszlovák ellenforradalom leverésére nyújtott internacionalista segítség jogosságának, szükségességének taggyűlésen történő megkérdőjelezése alkalmával történt, de most nem ezt tette.” – En mindig is egy hozzászóló típus voltam, a véleményemet mindig elmondtam. Volt arra módom, hogy bizonyos fórumokon kifejtsem véleményemet. A Kritikában régebben indult egy ilyen vita-sorozat, de ezt megszüntették.

A csehszlovákiai ellenforradalom⁴ leverésére úgy tudom nem volt szükség. 1968-ban is elmondtam ezzel kapcsolatos véleményemet, de észrevételeimre nem kaptam megfelelő választ.

Úgy érzem, ezeket el kellett mondanom, hogy pontosítsam az előterjesztést. A kételyt általában termékenynek tartom és úgy ítélem meg, hogy a párton belül ez lehetséges is.

Kérdések

Nyitrai Ferencné elvtársnő:

- 1./ Amikor önként belépett a pártba, felvetette-e azt, hogy a szervezeti Szabályzatnak mely pontjával nem ért egyet?
- 2./ Részt vett a taggyűléseken, ezt tudom. Felhasználta-e egyszer is, hogy ilyen fórumon vitassák meg kételyeit.
- 3./ „A haladás táborában egyesült a XX. kongresszus szelleme, a gazdasági mechanizmus reformja, a prágai tavasz, a párizsi május – és a marxizmus reneszánsza...” – írja. Valóban úgy véli, hogy ez a marxizmus reneszánsza volt?
- 4./ Kit ért a „mi” alatt?
- 5./ A kételyt termékenynek tartja. Azok a szerzők, akikkel együtt írt, mind kommunisták voltak?

⁴ Egészen bizonyosnak tűnik, hogy Benda Gyula az 1968-as prágai tavaszt a fegyelmi tárgyaláson nem nevezhette ellenforradalomnak. Magát a katonai beavatkozást már 1968-ban is elítélte, igaz, a konfliktusnak akkor még nem lett következménye. De ezen túlmenően is Benda személyét egész életében körüllegte a hatvannyolcasság szelleme, annak párizsi és prágai rétegeivel egyetemben. A „csehszlovák ellenforradalom” szófordulatot, véleményem szerint a jegyzőkönyvvezető a saját magára jellemző szóhasználatot követve adhatta Benda szájába.

Csikvári Jenő elvtárs: Volt-e társadalmi munkája? Elfogadja-e azt, hogy van ideológiai diverzió, fellazítás? Mi a véleménye arról, hogy egy kommunistának ilyen véleménye megjelenik a nyugati sajtóban és a Szabad Európában? Ön szerint ez a kétely a marxizmus lényege?

Kádár István elvtárs: Az előző években milyen témakörökben publikált? Volt-e olyan tapasztalata, hogy nem jelent meg az, amit publikálásra szánt? Voltak-e vitái? Ezek a kérdések fölvetődtek-e a viták során?

Borbély Jánosné elvtársnő: Volt-e előrevivó javaslatuk is, vagy csak kételkedtek?

Záhorzik Teréz elvtársnő: Ismerve az alkotás megírás[a] óta eltelt hatását, érzi-e a felelősséget, és ha igen, miben érzi, hogy hibázott, vagy miben érzi felelősnek magát?

Benda Gyula válasza:

Amikor a 60-as években az egyetemre kerültem és 66-ban felvettek a pártba, az vonzott, hogy találtam egy politikai közösséget, ami ugyanazt akarta, amit én próbáltam megérteni, és problémának éreztem. Az akkori lendületben nem fogalmazódtak meg kételyeim, a 70-es évekre változott a helyzet. Taggyűlésen általában elmondtam ezeket a kérdéseket, de megfelelő választ nem kaptam. Véleményem néha különbözött másokétól. A problémák akkor fogalmazódtak meg bennem, amikor végig gondoltam. Az elméleti megismerést próbáltuk összehozni a gyakorlattal, s a kétely együtt született ezzel. Az, hogy ilyen keretek között született meg az írás, tükrözi, hogy úgy éreztem, az adott pillanatban a pártban nem tudom felvetni a gondjaimat.

A marxizmus reneszánsza. – Ezt nem lehet időponthoz kötni. Ha megnézem, hogy ma mit oktatnak, és milyen művek jelennek meg Nyugat-Európában, nem létezhet tudós, aki a meglévő marxista eredményeket ne ismerné el. Ma is reneszánszát éljük a marxizmusnak, de tény, hogy eddig soha nem látott fellendülést okozott a 68-as csehszlovákiai esemény egész Európában. Bizonyos kérdésekben kifejeződött egy olyan szocialista kép, ami lehet, hogy megvalósíthatatlan, de vonzóereje csodálatos volt. Erre az időre esett Heller és Márkus nézeteinek kifejtése is. 100 év történelmi tapasztalata, hogy nem kell ragaszkodni túlhaladott dolgokhoz.

Ez az írás nem tévedés volt.

A szerzők összetétele vegyes volt. A politikai hovatartozás, az eszmékkel nem mindig esik egybe. Vannak benne olyan részek is, melyek utólag kerültek bele. Kovács András körül összegyűlt embereket – mondjuk inkább – az azonos kérdések felvetése hozta össze.

Társadalmi munkám volt. Propagandista voltam, amit a kerületi Pártbizottság el is ismert egy november 7-i jutalmazás alkalmával. Úgy érzem tevékenységem hasznos volt. Az Agit.-Prop. munkabizottságban is dolgoztam, ottani tevékenységemről a bizottság vezetőjét kellene megkérdezni. A KSH-ban pártcsoporthoz tartoztam.

Az ideológiai fellazítást mint kategóriát ismerem, de nem tudom pontosan, hogy ennek mi a tartalma.

Szabad Európa – Úgy érzem, hogy minden alkotó ember, ha leírja és kiadja munkáját, tovább nem foglalkozhat azzal, hogy ki hogyan értelmezi. Nem látom be miért baj, hogy a Szabad Európa foglalkozott az írással, hiszen ellenséges propagandára nem lehet felhasználni.

Sok pályatársam mondta, hogy rájuk a marxizmus nem volt ilyen hatással, mint rám és nem is értik a probléma lényegét. Én marxista gondolkodásúnak tartom magam azzal együtt, hogy véleményem szerint van egyfajta látszat marxizmus. Mi felvesztük ezeket a kérdéseket és így jutottunk el arra a pontra, hogy nem látunk tisztán.

„A marxizmus, amely a tudomány és a politikai mozgalom szövetségére tart igényt, „magára maradt”. [Á]rtott a tudománynak, hiszen a kérdések kiélezésével korlátozásokhoz vezetett a tudományos kutatásokban és publikációkban, és ártott a magyar politikai kérdések megoldásának is.” Ez 1968-ra vonatkozott. Ma már nem ez a jellemző.

Társadalom és gazdaságtörténeti statisztikai módszerek alkalmazásával foglalkozom jelenleg. Nem régen fejeztem be egy ifúságról szóló kötetet.

Nem hiszem, hogy én lebecsültem bármiben is az eredményeket. Vitáim természetesen voltak. Írtam egy ismertetést, amit Ránki György egy lábjegyzetben megbírált.⁵ Kosári [sic] Domokossal szemben egyszer kifejtettem ezeket a nézeteket, csak nem tettem hozzá, hogy ebből következően milyen kételyeim vannak.⁶

Előrevivő javaslatunk volt-e? Valahol teljes egészében előrevivőnek érzem, hogy látjuk a problémákat.

Nem szabad meglegedni a tényfeltárással, hanem ezeket végig kell gondolni.

Csak annyiban különbözöm a többiektől, hogy a kételyeimet ilyen direkt formában fogalmazom meg. A felelősséget is talán erősebben érzem, de vállalom. Ennek ellenkezőjéről engem a másfél év alatt nem mindig tudtak meggyőzni.

Végül is nem tudom azt lemérni, hogy milyen szerepe van az írásomnak. Egyedül azt tudom, hogy a Szabad Európa ismertette, de nem tudom, hogy mit mondott. Nem érzem azt, hogy ez egy olyan írás lett volna, ami a Magyar Népköztársaság, vagy a Magyar Szocialista Munkáspárt támadására alkalmat, lehetőséget adott volna. Ezt így nem is lehet kiaknázni. Azt elismerem, hogy a Szervezeti Szabályzatot megsértettem, de hogy a Szabad Európa foglalkozott az írással nem tartom elítélendőnek, mert semmi köze ahhoz, amit én szeretnék elérni. Azt sem tudom, hogy mitől kell elhatárolnom magam.

⁵ BENDA, 1975a. 261–275.; RÁNKI, 1983. 81. 124. j., 114–115.; továbbá a *new economic history*hoz lásd: RÁNKI, 1983. 68–81.

⁶ BENDA, 1975b.

Csikvári Jenő elvtárs: Szóvá tette valahol, hogy a kötetbe olyan írások kerültek utólag, amelyekkel kételyei vannak?

Benda Gyula: Azoknak, akikkel beszélgettem.

Mercs Sándor elvtárs: Meg akarják oldani a társadalmi problémákat, milyen osztályalapokon közelítenek?

Benda Gyula: A kérdést kell visszafordítani. Nem az én deklarációm, hogy milyen osztályalapokon valósuljon meg, a történelem dönti el. Értelmiségi vagyok, marxistának vallom magam és ma is a kételyeimmel együtt közelállónak tartom magam.

Záhorzik Teréz elvtársnő: Ez a mondata pontos? Tehát a marxizmushoz közelállónak érzi magát?

Benda Gyula: Igen!

Záhorzik Teréz elvtársnő: Megkéri Benda Gyulát, fáradjon ki addig, míg a Végrehajtó Bizottság a döntést meghozza.

/Benda Gyula kimegy./

Nagy Ferenc elvtárs: Meglovagolta a kételyt, de kérdés, hogy alkalmazza-e saját magára? Ne nyilatkozzon mások nevében. Kicsit kételkedjen végre magában is. Nem érzem, hogy Benda felelősséget érezne. Összekeveri a tetteket a szép szavakkal. Nem azonos fajsúlyú a kettő. Számomra a határozati javaslat elfogadható. Itt több dologról van szó, mint a Szervezeti Szabályzat megsértéséről.

Nyitrai Ferencné elvtársnő: A határozati javaslat végére kerüljön a kizárás és utána az indoklás.

Dénes Antal elvtárs: Benda szerint más az eszme, más a párt, de lehet, hogy az igazak máshol vannak, mint ahol ő gondolja!

Csikvári Jenő elvtárs: Az 1945 utáni korszak nem volt véres korszak, voltak ugyan embertelenségek, de nem szabad általánosítani. Ne engedjük, hogy rágalmazzanak.

Kádár István elvtárs: Amit ők leírtak, azt már megbeszéltük. Neki is volt ideje, hogy végig gondolja, végig kételkedje írását. A Magyar Népköztársaság, a Magyar Szocialista Munkáspárt ellen használták fel az írást. Hogy mibe keveredett és mire lehet felhasználni az egyébként színvonalatlan, eklektikus írást, azt nem akarja megérteni. Nem jutott el odáig, hogy kételkedjék magában is. Ez teszi alkalmatlanná arra, hogy továbbra is tagja legyen a pártnak. Nézeteit ma is fenntartja. Nem tudja, mitől határolja el magát, – hát ezektől az emberektől.

A kizárással egyetértek.

Makovinyi György elvtárs: Nem ismerem az írást, de nem is vagyok rá kíváncsi. Próbáltam számára pozitív megnyilvánulást találni. Csak egyet találtam, hogy bizonyos szakaszok kiemelése, önmagukban mást jelentenek, mint az egész íráson belül. Ezzel együtt elfogadom a kizárási javaslatot.

Mercs Sándor elvtárs: Ennek a fiúnak a magatartása elviselhetetlen a pártban. Teljesen idegenül, osztályalapok nélkül közelíti meg a problémákat. Kimondta, hogy ő ezt az osztálypolitikát nem tudja képviselni. Javaslom a kizárást.

Dénes Antal elvtárs: A beszélgetések mindig úgy zajlottak le, mint most. Soha nem arra adott választ, amit kérdeztek tőle. Az ő saját problémájára, kérdéseire kapott választ! – csak nem olyat, mint amelyet ő akart hallani.

Úgy indultunk neki, hogy megmentjük, de sajnos menthetetlen. Nem fog rajta a jó szó, és nem is fog fogni. Egyetértek azzal, hogy zárjuk ki a pártból.

Ragyogó képességekkel rendelkezik. Szeminárium vezető volt. És nagyon jó! Nem hajlandó változtatni a dolgokon, pedig biztosan megértette miről van szó.

Mathéser Jolán elvtársnő: Ő sértve érzi magát. A Végrehajtó Bizottság is joggal érezheti magát sértve, hogy Benda azt kérdezte miért baj, hogy a Szabad Európa közölte írását. Nem ügyel arra, hogy a helyzetnek megfelelően viselkedjék. Szerintem Benda, és mások is azért próbálkoznak ragaszkodni a párttagsághoz, mert ilyen komoly fórumot nem találnak, ahol meghallgatják őket. Biztos vagyok abban, hogy azért volt csak jó szeminárium vezető, mert nem tartotta alkalmasnak azokat az embereket arra, hogy velük vitatkozzék. Hol próbált csinálni valamit és nemcsak mondani? Érdemes lenne azon is elgondolkozni, hogy a hozzá hasonló emberek ne kerüljenek még nagyobb bajba. Értelmes, tartalmas életvitelhez kell hozzásegíteni.

Nyitrai Ferencné elvtársnő: Ő most egy nagyon laza munkahelyi kollektívának a tagja. Bekerül a hivatalba, ahol odafigyelnek rá. Nagyon értelmes ember, éppen ezért vigyázni kell, hogy milyen munkát kap. / A Szociológiai Intézetbe már hívták./

Záhorzik Teréz elvtársnő: Javaslom Benda Gyulát a VB zárja ki a pártból. Benda elvtársnak az írásos előterjesztéssel kapcsolatos észrevételeit, fenntartását a Budapesti Pártbizottsággal ismertessük. A VB felhívja a Statisztikai Hivatal szakmai-politikai vezetésének figyelmét arra, hogy megkülönböztetett gonddal ismertesse a döntés okait. A politikai-elméleti munka színvonalának javítására, a fiatal értelmiséggel való foglalkozásra, tovább javítására tegyenek intézkedéseket.

Ismételten jelezzük a Budapesti PB-nek, hogy a fiatal értelmiség részére biztosítson vitafórumot, felkészült marxista szakemberek vezetésével. Nagy igény van. Ebben várjuk a segítséget.

Bihari László elvtárs: Várható, hogy fellebbezni fog a határozat ellen. Ezek az emberek elmennek az egyetemekre is előadásokat, vitákat tartani. Voltak már ellenforradalmi megnyilvánulásaik is. Ők nem nyugszanak bele, hogy az alapszervezet zárja ki őket a pártból. Ha kell, elmennek a legmagasabb fórumig, talán még a kongresszusig is.

Ezek az emberek lakásokon, kollégiumokban jönnek össze, és sajnos ellenőrizhetetlenek. Sajnos az a helyzet, hogy a kommunistákat is megtévesztik, és sokan belemennek ebbe az utcába.

/Berke et. Benda Gyulát behívja./

Zavagyi Lajos elvtárs: Kellemes érzés számunkra, hogy ön a beszélgetéseket korrektnek tartja. Mi is annak tartottuk! Más kérdés, hogy másfél év alatt nem tudtuk egymást meggyőzni.

Mi természetesnek tartjuk, hogy csak részleteket ragadtunk ki az ön írásából, olyan részleteket, amelyekkel a mi értékelésünket és véleményünket támasztjuk alá. Ön időben megismerte az előterjesztést és módjában van: a testület előtt bizonyítani a mi értékelésünk ellenkezőjét. Ön is használhat ehhez saját írásából idézeteket. E testület az érvek és ellenérvek alapján alakítja ki véleményét és hozza meg döntését.

Sértésként fogja fel, hogy az előterjesztésben a „gazdagította” szót használtuk. Nem volt szándékunkban önt megbántani. Mi azt akartuk érzékeltetni, hogy ön nem változtatott nézetein, hanem azokat tovább magyarázta és megpróbálta újabb érvekkel bizonyítani.

A felsorolt tények, idézetek és a beszélgetések eredményeként jutottunk el a mostani véleményünkhöz, amit lehet, hogy ön nem fogad el, vagy nem ért vele egyet.

Néhány, most elhangzott ellenvéleményére szeretnék konkrétan reagálni.

Nem tagadja a párt vezetésével elért eredményeket és nem minősíti a marxizmus és politika viszonyát. – Mondja ön. Az előterjesztés második bekezdésében szereplő idézetben /"A marxizmus, amely a tudomány és politikai mozgalom szövetségére tart igény, „magára maradt”. [Á]rtott a tudománynak, hiszen a kérdések kiélézésével korlátozásokhoz vezetett a tudományos kutatásokban és publikációkban, és ártott a magyar politikai kérdések megoldásának is."/ – írják, hogy a marxizmus „ártott a magyar politikai kérdések megoldásának is.”

Amit ezután, ugyanebben a részben felsorol a szabadság hiányáról, a szegénységről, az erőszakos tsz-szervezésről mind azt bizonyítja, hogy nemcsak kétségbe vonja, hanem tagadja is a párt vezetésével létrejött eredményeket.

Azt mondta: hogy nem terjeszthette tovább írását, hiszen Bálint elvtársnak adta saját példányát. Mi úgy emlékszünk, hogy az utolsó beszélgetésünk alkalmával azt mondta, 8-10 embernek adta át elolvasásra az anyagot. Első beszélgetésünk óta kb. 3-4 barátja kérte el az anyagot olvasásra. Nekik odaadta, de ezt ön nem tartja terjesztésnek. Mi annak tartjuk.

Az elmondottak és leírtak, úgy vélem, egyértelműen bizonyítják, hogy önök a marxizmus létjogosultságát, a párt vezetésével elért eredményeket tagadják.

Mi a korábban folytatott beszélgetések során abban reménykedtünk, hogy idővel vitatkozni fog a saját maga által írtakkal is, látni fogja hibáit és mindent meg fog tenni ezek kijavításáért. Sajnos nem így történt.

Záhorzik Teréz elvtársnő: Benda elvtárs! A VB felelősen és körültekintően vizsgálta az ügyét. Megállapította, hogy ön az írása tartalmával, a terjesztés módjával súlyosan megsértette a párttagsággal járó kötelezettségeket. Ezért a Végrehajtó Bizottság úgy döntött, hogy önt a pártból kizárja.

Felhívom a figyelmét, hogy határozatunk ellen 30 napon belül a Budapesti Pártbizottsághoz fellebbezhet.

A Végrehajtó Bizottság mérlegelte az írásos előterjesztéssel kapcsolatos észrevételeit, s nem tartja indokoltnak a szöveg módosítását – többek között azért sem, mert ön azok lényegét itt megerősítette, megismételte.

Ezzel együtt jelezzük a Budapesti Pártbizottságnak, hogy a 3. oldalon a beszélgetéseket összegző részt ön sarkosnak tartja, egyes megállapításai, jelzői használatára pedig nem emlékszik. Ezt így tartjuk korrektnek.

Az ön által kifejtett nézetekre, fejtegetésekre nem kívánok tételesen reagálni, de néhány dolgot szíves figyelmé[be] ajánlok:

A tudatos, az elméleti ember – különösen, ha kommunista – érzi alkotói, politikai felelősségét. Az elmélet továbbfejlesztésére, fejlődésünk által napirendre kerülő új kérdések felismerésére, ezekre keresni a választ, bátorítani az ilyen jellegű tevékenységet, alapvető érdeke – és gyakorlata – pártunknak, és természetes magatartása minden önmagára adó kutatónak, kommunistának. Ön többször utalt arra, hogy mi nem elégedhetünk meg a kétkedéssel. Ne a kétely legyen a cél, hanem hogy alkotó, konstruktív válaszokkal, elemzésekkel segítsük a fejlődést.

A felelősséget úgy is kiemelem, hogy csak érlelt gondolatokat szabad nyilvánosságra hozni, a témák jellege, érettsége határozza meg a kört ahol „népszerűsítjük” azokat.

Az igényességre és szerénységre is felhívnám a figyelmét a saját alkotás, álláspont minősítésénél mérlegelésénél.

Politikai helyzetünk, fejlődésünk megítélésében, a tények, a realitás fontosságát szeretném hangsúlyozni. Vagyis azt, hogy vizsgálni, elemezni kell, hogy konkrétan honnan indultunk, hogy a megoldásra váró feladatok milyen politikai, gazdasági feltételeket igényelnek, milyen időigényesek.

Ön önként vállalta – az MSZMP – s nem a francia-olasz párt elméleti-politikai szervezeti céljait, működési rendjét, fegyelmét. S ezt ön megsértette.

Kérem, gondolkodjon, felelősen mérlegelje ezeket, s munkájával, magatartásával bizonyítsa elkötelezettségét.

[A 2. napirendi pont szövegét töröltük. – L. A.]

Felhasznált irodalom és rövidítések

BFL Budapest Főváros Levéltára

- XXXV.7.a.4 A Magyar Szocialista Munkáspárt II. kerületi Bizottsága Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei.
XXXV.7.c A Magyar Szocialista Munkáspárt II. kerületi Bizottsága Alapszervezeteinek iratai.

BENDA

- 1975a BENDA Gyula: New Economic History. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok 1.* Szerk.: DÁNYI Dezső. Budapest, KSH, 1975. 261–275. Újraközli: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: BÁCSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006. 33–46.
1975b BENDA Gyula: Megjegyzések Kosáry Domokos cikkéhez. (Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás?) *Valóság*, 18. (1975) 3. sz. 99–101.

RÁNKI

- 1983 RÁNKI György: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai. In: RÁNKI György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Magvető, 1983. (*Élvek és utak*) 22–119.

Mátay Mónika

Megjegyzések az európai nyilvánosság történetéhez

Bevezetés

A nyilvánosság kifejezés hosszú történetre tekint vissza. Az antikvitásban *publicus* jelzővel illették a polgárok vagy alattvalók kollektív testületét. Élesen elkülönült egymástól a nyilvános és a privát tér, az előbbit a piac (görögöknél *agora*, rómaiaknál *forum*), utca, tér, színház, míg az utóbbit a háztartás, a család jelentette. A főnévi változat, a *publicum* politikai jelentéssel is bírt, amely kifejezetten az államhoz kapcsolódott; egyaránt utalt az állam területére, tulajdonára és bevételeire. Ugyan az állam és a közösség-közönség közötti jelentéstársítás az ókorból ered, a kora újkor századaiban, amikor a dinasztikus alapú központosított nemzetállam kiépítése zajlott, a fogalom új tartalmat nyert, és ez az értelmezés mind a mai napig érvényes: az állami hivatalnokok közfunkciókat látnak el, közpénzek felett disponálnak, középületekben dolgoznak – és sorolhatnánk tovább a példákat.

Az állam és a közösség kapcsolatára való utalás mellett a 17–18. században – a franciához és a némethez képest az angolban korábban – elterjedt a közönség kifejezés új jelentése (*audience*), amely egy koncert, színházi előadás, művészeti kiállítás nézőit vagy egy könyv olvasóit jelenti. A korábbi változatoktól eltérően az effajta, kifejezetten szellemi-kulturális élményközösséget kifejező viszonynak semmi köze nem volt az államhoz és ilyen módon a politikához sem. Sokkal inkább magán-személyek önkéntes társulásáról volt szó, akik benyomásaik alapján véleményt formáltak a megtekintett előadásról vagy az elolvasott írásműről. A formálódó, alapvetően polgárokat verbuváló nyilvánosság olyan terepet biztosított az érdeklődőknek, ahol megoszthatták egymással tapasztalataikat, megfogalmazhatták észrevételeiket, és természetesen tájékozódhattak a kulturális eseményekről.¹

Az írásbeli, Benedict Anderson kifejezésével élve, „elképzelt közösség” mellett a nyugati nagyvárosokban már a felvilágosodást megelőző évtizedektől kezdve, Európa keletibb régióiban inkább a 19. században terjedtek el a kávéházak, szalonok, különféle klubok, egyesületek, azaz olyan helyszínek, ahol személyes találkozássra, vitára is lehetőség nyílt.² Nemcsak a fizikai tér változott meg, hanem a kulturális fogyasztás módja is. Az egyre bővülő, piaci alapú kulturális kínálat rendelkezésére állt bárkinek, aki meg tudta fizetni a belépőjegy, könyv vagy egyéb „termék” árát. A fizetőképes kereslet az anyagi lehetőségek, nem pedig a származás határozta meg. A rendelkezésre álló pénzügyi források mellett a művelt közönségben kialakult és megszilárdult a kulturális javak iránti igény, és ez ugyanúgy

¹ Lásd ehhez: MELTON, 2001. 1–15.

² ANDERSON, (1991).

hétköznapijaik elengedhetetlen részévé vált, mint a táplálkozás vagy az öltözködés. A kulturális termékek áruvá válásának egyik első lépése a leglátványosabban talán a regény 18. századi, addig példátlan, kirobbanó sikerében ragadható meg.³ A kommercializáció folyamata kiterjedt egyéb területekre is, az udvari színházak mellett megjelentek a számszerűen jóval nagyobb és társadalmi összetételét tekintve szélesebb közönséget vonzó városi intézmények. A nagyvárosokban szórakozó negyedek alakultak, a 18. század közepétől Londonban a Ranelagh, Párizsban a különböző *boulevard*-ok, Bécsben a Prater kínált viszonylag olcsó kikapcsolódást a felüldülni vágyóknak. Mindez a kulturális intézmények, a kulturális élményszerzés elterjedését és bővülését mutatja, amelynek alapfeltételéül szolgált az érdeklődő és fogyasztó közönség megszilárdulása. A „közönség” a 18. századi írók, művészek számára az egyedüli mértékadó ítéző, nevezik barátoknak, szuverenitásnak, bíróságnak; szimpátiája és elismerése az alkotó legfőbb célja. Ugyanekkor, a 18. század folyamán a művészeti értelemben vett közönség formálódásával párhuzamosan a politikai nyelvhasználatban elterjed, sőt megszokottá válik az absztrakt *közvélemény* kifejezés. Olyannyira, hogy a kortársak állandóan a legitimáció egyedüli forrása-ként emlegetik, a politikusok fontosságát, megkerülhetetlenségét hangsúlyozzák, amelyet minden politikai döntésnél figyelembe kell venni, vagy még inkább azt mondhatjuk, hogy első helyen kell figyelembe venni.⁴ Ez utóbbi, a politika értelemben vett közvélemény fogalma először Angliában terjed el, és szorosan kapcsolódik a nyilvánossághoz, amelynek alapvetően fontos szereplője, de azt is mondhatjuk, a nyilvánosság éppen a közvéleményen keresztül nyeri el valódi értelmét.

A magyar közönség kialakulására a nyugatihoz képest bakugrásokkal, bizonyos stádiumok megkerülésével, időbeli fáziseltolódással került sor. Nálunk a közönség és a közvélemény formálódása alapvetően az 1848-as forradalmat megelőző évtizedekre, a reformkorra tehető. Az angol és francia példáktól eltérően itt nem, vagy sokkal kevésbé figyelhető meg az udvari kultúra „átkonvertálása” városivá, hiszen a kora újkor századaiban a nemzetállam kialakulásáról szó sem lehetett. Nem szolgálhatott a nemzeti öntudat alapjául szuverén állam, stabil politikai-közigazgatási intézményrendszer, csupán a kulturális örökség és, még inkább, a 19. század első évtizedeiben gyakran tudatosan előállított kulturális közkinccs. A kedvezőtlen feltételek ellenére a reformkorban mégis sikerült számos területen „felzárkóznunk”; a hazai közönség óriási haladást tett a színház, a könyv, a magyar nyelvű sajtó fogyasztásában, és nálunk is meggyökeresedett a közvélemény jelentése. Jól tükrözi ezt egy, Frankenburg Adolf író és lapszerkesztő által feljegyzett mulatságos anekdota. Szerkesztői szobájában kétségbe esve kereste fel egy befolyásos budai hivatalnok, aki rettegett a nyilvános megszégyenüléstől. Az *Életképek* leleplezte titkolt szerelmi kalandját, s a kétségbe esett férfi azért könyörgött a főszerkesztőnek, cáfolja meg a pikáns történetet: „*vonja vissza a közlött hírt, mint valótlan, s tetszésemre bírta meghatározni az árt!*”⁵

Az elmúlt évtizedekben a társadalmi nyilvánosság kiemelt kutatási területté vált, történészek, szociológusok, politológusok, filozófusok, nyelvészek és média-

³ WITTMANN, 2000. 321–347.

⁴ A 18. századi közvélemény-fogalom az utóbbi két évtizedben nagy történetírói figyelmet kapott. Lásd ehhez például: OZOUF, 1996. 90–110.; BAKER, 1990. 167–200.

⁵ FRANKENBURG, 1868. 128–129.

szakemberek egyaránt elemzik a legfőbb jellegzetességeket, és próbálják megérteni a változások mikéntjét és okait.⁶ A nyilvánosság kutatását az 1960-as évektől alapvetően befolyásolta és megihlette a német származású filozófus, szociológus és kultúraelmélettel foglalkozó Jürgen Habermas 1962-ben publikált *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című műve, melyben a szerző a társadalmi nyilvánosság fogalmának és funkciójának szisztematikus történeti vizsgálatára vállalkozott.⁷ Kidolgozott egy úgynevezett nyilvánosságmodellt, amelyben, elsősorban Anglia és Franciaország példáján, kísérletet tett a modern polgári nyilvánosság kialakulásának magyarázatára, a szükséges feltételek és a társadalmi kommunikációhoz elengedhetetlen intézményi háttér elemzésére. A munka már az 1960-as években óriási port vert fel, néhány évvel a megjelenése után nyugat-német értelmiségi viták keresztüztüzébe került. A külföldi recepció mégis váratott magára, ami a késői fordítással magyarázható: a mű franciául 1978-ban, angolul viszont csak az első német nyelvű kiadás után 27 évvel, 1989-ben látott napvilágot.⁸

Annak ellenére, hogy alapvetően szociológiai műről van szó, Habermas módszertani megközelítése történeti. A modern idők társadalmi párbeszédét csak az előzmények ismeretében tartja értelmezhetőnek, ezért történeti vizsgálódásra szánja el magát. Kérdésfeltevése röviden így fogalmazható meg: milyen feltételek között valósulhatott meg nyílt, racionális, kritikai alapokra épülő kommunikáció egyes nyugati társadalmakban? Példáit elsősorban Angliából, Franciaországból és a német fejedelemségekből meríti, ahol, ahogyan ő fogalmaz, a 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben a polgári nyilvánosság általa ideálisnak tartott, klaszszikus formája létrejött.⁹ Habermas számára a nyilvánosság a racionális elveken nyugvó kommunikáció, vita új területeit, a nyilvános helyszínekhez és a társasági élet terepeihez való szélesebb hozzáférés, illetve a nyomtatott termékek, újságok, folyóiratok, regények robbanásszerű számbeli növekedését jelenti. A pozitív felívelési szakaszt a 19. század végére elcsökevényesedés követi, a nyilvánosság elveszíti kritikai funkcióját és feloldódik a mindent átható fogyasztói tömegkultúrában.

A német társadalomtudós műve mind a mai napig a nyilvánosság történetével foglalkozó munkák, történeti, szociológiai, kommunikáció- és médiaelméleti kurzusok alapvető irodalma. A monográfia eredeti megjelenése óta eltelt közel fél évszázadban a habermasi nyilvánosságmodellel foglalkozó, az arra reflektáló társadalomtudományos dolgozatok száma mára könyvtárnyi terjedelművé bővült. A kritikák fényében élénk és szerteágazó vita tárul a kutató elé, amely új szempontokat ad egy komplex és koherens európai nyilvánosságtörténet felvázolásához.

A Habermas-modellt bírálók között szociológusokat, politológusokat, filozófusokat és – az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb számban – történészeket találunk. A történészek szakmai érdeklődésének több oka van, amelyek részben a

⁶ Lásd ehhez például: NATHANS, 1990. 620–644.; MAH, 2000. 153–182.

⁷ HABERMAS, 1962.

⁸ A könyv kapcsán kirobbant számtalan vitát a fordítások megjelenése előtt az a tény is táplálta, hogy a francia és angolszász olvasók jelentős része, akik a német eredetivel próbálkoztak, félreértették a szöveget. A magyar kiadás: HABERMAS, 1971.; a francia kiadás: HABERMAS, 1978.; az angol kiadás: HABERMAS, 1989.

⁹ Habermas nyilvánosság fogalmának értelmezéséhez segít: CALHOUN, 1992. 1–48. A további történelmi elemzésben, feldolgozásban kiváló támpont lehet: GOODMAN, 1992. 31.; JACOB, 1994.

historiográfiában jelentkező fejleményekkel magyarázhatóak. Az 1960-as években fellépő úgynevezett új kultúrtörténeti irányzat, s azon belül is az angol irodalomban *linguistic turn*ként emlegetett fordulat a történészek érdeklődését a nyelvvel, a kommunikációval kapcsolatos kérdésekre irányította. A *literary criticism*, az irodalmi kritika hatására felismerték a nyelv, a narratív struktúrák történelmi realitást befolyásoló, aktív szerepét. Ez a felismerés eredményezte azt, hogy olyan, korábban elhanyagolt területekre is kiterjedt a történeti kutatás, mint a retorika, a propaganda és a nyilvánosság működése. Szintén inspirálta a történészek társadalmi kommunikációval kapcsolatos érdeklődését a francia forradalom értelmezésében bekövetkezett alapvető változás a bicentenáriumi időszakában. A korábban meghatározó, marxista, egyértelműen osztályszempontú, a társadalmi osztályok érdekellentétét középpontba állító elemzéssel szemben az újabb felfogás a politikai kultúra és ezen belül is a propaganda, a politikai nyelv és szimbolikus üzenetek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.

A Habermas-modell

A polgári nyilvánosság kialakulásának háttérében két jól azonosítható folyamat húzódik – véli Habermas. Az egyik a modern nemzetállam megszületése a késő középkortól kezdve, amellyel párhuzamosan a társadalom elkülönült az államtól. A modern, jól szervezett, központosított és a középkoréhoz képest jóval erősebb állam a hatalom és az erőszak monopóliumának birtokosa, uralja a nyilvános teret, míg a társadalom az egyéni érdekérvényesítés és cselekvési szabadság terepeként jelenik meg. A *privát* és a *publikus* szétválása nem újdonság, a német társadalomtudós a modern nyilvánosság előképének tekinti az antik, a görög városállamokban megfigyelhető mintát.

A „nyilvános” és „nyilvánosság” kifejezéseket az európai társadalmakban sokan és sokféleképpen értelmezték, párhuzamos meghatározások éltek egymás mellett. A legáltalánosabban elterjedt felfogás szerint a nyilvánosság terület: a magánterülettel szemben a közterületet jelenti. A görög városállamokban – és itt szigorúan csak a városi társadalom polgárjoggal rendelkező tagjairól beszélhetünk – élesen elkülönült egymástól a magánszféra és a közélet. A közélet terepe ugyan elsősorban az *agora* (piactér), de a közös tevékenység mégsem helyhez kötött: „A közélet, a biosz politikus, a piactéren, az agorán játszódik le, de semmiképpen sincs lokálisan rögzítve: a nyilvánosság éppúgy létrejön a beszélgetésben (*lexis*), amely a bíráskodás és tanácskozás alakját is öltheti, mint a közös cselekvésben (*praxis*), legyen ez akár hadviselés, akár hadijáték.”¹⁰ A görögök értelmezésében a nyilvánosság emlékeztet a fogalom modern polgári használatára. A polgárok egyenlő felekként érintkeznek, a nyilvánosság lehetőséget ad a kiemelkedésre, és a közösséget érintő kérdések mindenki számára megismerhetőekké válnak.

Habermas történeti modelljében az európai nyilvánosság fejlődésének következő állomása az úgynevezett *reprezentatív nyilvánosság* létrejötte, amely a középkori feudális társadalmakban alakult ki, de tökéletes formáját az abszolutista államban

¹⁰ HABERMAS, 1971. 11.

érte el. Legfontosabb jellemzője, hogy a magánszféra és a nyilvánosság nem különülnek el élesen egymástól.¹¹ A feudális szerkezetben a hatalom a földtulajdonra épül, amely mind a magán-, mind pedig a közjog alapja. A reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi kategória, hanem státusz-ismertetőjel, melynek funkciója, hogy terepet biztosítson a privilegizált társadalmi csoportok, de mindenekelőtt az uralkodó számára, azért, hogy hatalmát demonstrálhassa alattvalói előtt. Ezt a célt szolgálták a hatalmas, erőt sugárzó királyi paloták és a fényes udvari ünnepségek. A katolikus egyházi rituálék szintén a hívek előtti reprezentációnak tekinthetők. „Ameddig a fejedelem és az országos rendek »alkotják« az országot, ahelyett, hogy csak képviselnék, addig bizonyos értelemben reprezentálhatnak; nem a népért, hanem a nép »előtt« reprezentálják uralmukat.”¹²

A reprezentatív nyilvánosság működésének kitűnő példája Peter Burke elemzése, aki azt vizsgálja, hogyan „készült” a Napkirály, XIV. Lajos nyilvános imázsa, vagy másképpen, hogyan észlelte és látta őt a kollektív tudat.¹³ Az uralkodó, aki előszeretettel hirdette, hogy országában sosem nyugszik le a Nap, kitüntetett figyelmet szentelt a – mai kifejezéssel élve – professzionális PR-tevékenységnek. Miniszterei segítségével a kor legkitűnőbb íróit, képzőművészeit, zenészeit gyűjtötte maga köré, akik rendszeres találkozókra vitatták meg, hogyan jelenítsék meg az uralkodót a soron következő publikus fellépésen. Bronzban, kőben, viaszban, festővásznon fizikailag, színdarabokban, versekben, krónikákban, balett- és operaelőadásokon metaforikus alakját tudatos stratégiák mentén, precízen meghatározott szempontok szerint építették fel. A fényes, pompázatos, erőt és hatalmat sugárzó barokk figura egybeforrt legfőbb művével, a versailles-i komplexummal, és megfellebbezhetetlen üzenetet közvetített a külvilág felé: XIV. Lajos a leghatalmasabb európai uralkodó.

A reprezentatív, egyirányú kommunikáció, amikor a befogadó, azaz az alattvaló passzív, illetve csak a rá osztott szerepnek megfelelően cselekedhet, jellemző az *ancien régime* világára, sőt, azt mondhatjuk, hogy néhány kivételes helyzettől eltekintve a nyilvános kommunikáció tekintélyelvű volt. A kora újkorban a reprezentatív nyilvánosság gyakori példája a nyilvános kivégzés, amely a hatalom tudatosan alkalmazott rendfenntartó eszközének számított. Amint ezt a német történész, Richard von Dülmen kitűnő monográfiájából tudjuk, a kivégzések nagy tömeget vonzottak, pontosan megtervezett menetrend szerint történtek, és nagyon látványosak voltak.¹⁴ Ezért alkalmasaknak bizonyultak arra, hogy a hatalom birtokosai érzékletesen demonstrálják, milyen játékszabályokat kell betartaniuk az alattvalóknak, s milyen következményekkel jár a normaszegő viselkedés.

A felvilágosodást megelőző korokban a kegyetlenség a hatalom, a privilegizált csoportok tudatosan alkalmazott, rendfenntartó eszközeként szolgált. Legismertebb, s számunkra talán legsokkolóbb példája a rettenet színpadra állítása, a nyilvános

¹¹ Ez így, általánosítva tévedés, számos olyan városi jogrendszer ismerünk, amely kimondja, hogy a ház védett terület, amely egyben a tulajdonos személyének védelmét is jelenti. A privát szféra határa a küszöb, ennek tiszteletben tartása a békés együttélés feltétele. Lásd például a budai jogrendszerről Gönczi Katalin tanulmányát. GÖNCZI, 2014.

¹² HABERMAS, 1971. 17–18.

¹³ BURKE, 1992.

¹⁴ DÜLMEN, 1985.

fenyítés intézménye, amikor a bűn megtorlása, a bűnös testének megkínzása vagy kivégzése nagy nyilvánosság előtt történő látványosság. A szegyenkaloda, a megvesszőzés, a különféle megbélyegzések, csonkítások, a kiközösítés, száműzetés, s a lefejezés, akasztás, megégetés, élve eltemetés, vízbe fojtás, karóba húzás, kerékbe törés, felnégyelés, olajban főzés – hogy csak a legismertebb és leggyakoribb büntetési módokat említsem, a középkorban és a kora újkor századaiban kulturális rítusok, s egyszerre alkották a társadalom működésének és a társadalmi kommunikációnak hétköznapi mechanizmusát. Azaz alkalmazásuk, annak ellenére, hogy az ilyesfajta nyilvános megtorlások grandiózus eseményeknek számítottak, gyakoriságuknál fogva mégsem jelentettek különleges alkalmakat. A kínhalál látványa a mindennapi élet kitüntetett, de megszokott része volt.¹⁵

A kora újkori fenyítések, a halálos ítéletek végrehajtásának legfőbb jellegzetessége a láthatóság. Az ítélet, sőt már az eljárás is megbélyegezte a bűnöst, azaz fizikailag megkülönböztette a tisztességes emberektől, s magát a büntetés végrehajtását is nagy publikum előtt zajló, rituális ünnepséggé emelte. A bírósági eljárás csúcspontját az ítélet kihirdetése és végrehajtása jelentette, amely a nyilvánosság előtt és pontosan meghatározott forgatókönyv szerint zajlott. Az ítélet végrehajtása előírt menetrendet követő rituálé, látványos kollektív játék, amelyben a hatalmat képviselő bíróság, a törvény nevében eljáró hóhér, az elítélt, a bűnös lelki üdvéért imádkozó pap, s a bámuló nézősereg egyaránt az előadás résztvevője és alakítója. A nyilvánosság, a közönség bevonása a történetbe meghatározó, máskülönben az egész szertartás értelmetlen, hiszen éppen az egyik legfontosabb funkcióját, az elrettentést, a privilegizált felső rétegek hatalmának demonstrálását nem töltheti be. A kivégzés tehát, habermasi kategóriával élve, a reprezentatív nyilvánosság egyik alapvető és jellemző megnyilvánulása.

A nyilvános büntetés, bármely halálnemben hajtották is végre, valóságos népi ünnepélynek számított. A legkarizmatikusabb 18. századi angol bűnöző, Jack Sheppard kivégzését – szemtanúk visszaemlékezései szerint – kétszázezer ember nézte végig.¹⁶ A bűn súlyossága vagy a bűnös kiemelt társadalmi helyzete fokozta a látványosságot, nagyszabásúvá emelte az eseményt. Jól példázza ezt a XV. Lajos ellen merényletet megkísérlő Damiens Párizsban, 1757-ben végrehajtott törvényesített lemészárlása, és a hazaárulásért, csalásért, paráználkodásért halálra ítélt zsidó származású pénzember, Süss Oppenheimer nyilvános akasztása Stuttgartban, 1738-ban.¹⁷

¹⁵ Lásd ehhez még: FOUCAULT, 1975. 7–96.

¹⁶ GATRELL, 1996. 145.

¹⁷ Michel Foucault a börtön történetéről szóló monográfiájában – egy szemtanú rendőrtiszt és a *Gazette d'Amsterdam* alapján – részletesen felidézi Damiens borzalmas kálváriáját. „Húsát a hóhér izzó fogóval megcsipdeste, a seibe tüzes folyadékot öntött, ezután karjait és lábait egy-egy lóhoz kötötte. A lovak többszöri nekirugaszkodás után sem tudták széttegni az erős testet, ezért a végtagokat késsel kellett levágni. Ezután a hóhér megragadta a törzset és a máglyára hajította, ahol a lábakkal és karokkal együtt órákon keresztül tüzelték, míg végül teljes egészében hamuvá porlaht.” FOUCAULT, 1975. 9–12. A Joseph Süss Oppenheimeren végrehajtott halálos ítélet, bár kevésbé véres, mégis nagyszabású színjáték volt. A nézőket gúnyverseket tartalmazó s az elítéltet ábrázoló röplapok készítették fel az alkalomra. Amikor eljött a végrehajtás ideje, Oppenheimert megkötözve végigszekerezettették a városon. A vesztőhelyen a nyakába vetették a kötelet, egy külön erre a célra készített kalickába zárták, amelyet sajátos vasszerkezetre erősítve a bitófa fölé húztak. A helyszínt több századnyi katonaság biztosította, a nagyszámú közönség tribünökről, páholyokból, sőt a környező fákra felkapaszkodva figyelte az eseményt. Oppenheimer ráadásul semmiféle megbánásnak sem adta tanújelét, a megtérítésével

Természetesen jócskán akadnak magyar példák, a pallosjoggal bíró városok, a vármegyék, sőt földesurak is hoztak halálos ítéleteket, amelyeket a látványosságra összegyűlt sokaság előtt hajtottak végre. Gondoljunk csak az egyik legközismertebb és egyben legborzasztóbb nyilvános halálra, a parasztháborút vezető Dózsa György esetére, akit tüzes vassal megkoronáztak, majd arra kötelezték saját katonáit, hogy vezérüket élve, meztelenül, a fogaikkal tépjék szét. Szintén a kollektív nemzeti emlékezet sarkalatos epizódja az egri vár ostroma. A krónikás Tinódi Lantos Sebestyén feljegyezte, hogyan végezték ki a vár piacán az áruló Hegedűs István hadnagyot.¹⁸ 1728 júliusában az elhíresült szegedi boszorkányper ítéletei folyamánaként tizenkét máglya emésztette el a megvádolt, bűnösöknek kikiáltott szerencsétlenek testét. A városban eluralkodott hisztérikus hangulatban különösen sok bámészkodó tódult az autodafé színhelyére.¹⁹ S hogy egy kevésbé ismert epizódot idézzünk a bűnmegtorlás fekete évkönyvéből: 1746-ban Debrecen város magisztrátusa drákói szigorral csapott le Tóth János Felvidékről elszegődött kocsis szolgálóra, akit szodómián értek. A férfit rajtakapták, amint „*vederre felállván egy kancza lóval fertelmeskedett*”. Azon nyomban a tanács színe elé kísérték, s amint a hóhér hathatós „rábeszélésére” a kocsis megvallotta tettét, a bírák a legszigorúbb büntetést rótták ki rá: lefejezték, testét a lóval együtt elégették, majd a hamut szétszórták.²⁰

Az efféle látványos ceremóniák, amelyek a 18. század első felében még megszokott és elfogadott, de nagy horderejű eseményeknek számítottak, néhány évtized alatt, nagyon gyorsan kikoptak a büntetés-végrehajtásból. II. József uralkodása idején merült fel a nyilvános halálbüntetés eltörlésének gondolata, sőt, a császár életében fel is hagytak a gyakorlattal. A halála után azonban visszaállították, s csak a reformkorban, az 1830–1840-es években tűntek el végérvényesen a városokból a véres színjátékok. S hasonlóan, a hatóságok lemondtak a bűnös testen vett fájdalmas és nyomot hagyó elégtételről. A felvilágosult gondolkodók úgy vélték, hogy az erőszak színpadra állítása valójában a szándékkal ellentétes hatást ér el. Nem eltérít a bűn elkövetésétől, hanem, éppen ellenkezőleg, kegyetlenséghez és durvasághoz szoktatja a tömeget – az érvelés megegyezik azoknak a szakembereknek az okfejtésével, akik a modern vizuális médiában bemutatott agresszivitást kárhoztatják. A felvilágosodás hívei a nyilvános kivégzések haszontalansága mellett kardoskodtak azt hangoztatva, hogy a bűnös megsemmisítése nem teheti semmissé az elkövetett bűnt.²¹ A kritikusok a rituális gyilkosságokban ezután pusztán szórakoztatási eszközt láttak, azaz szabályozott, de öncélú kegyetlenkedést.

A reprezentáció eme szélsőséges példája, a nagy nyilvánosság előtt végrehajtott ritualizált bosszú mégsem tűnt el teljes egészében a modern büntetőgyakorlatból. A Ceaușescu házaspár vagy az iraki ex-diktátor, Szaddám Huszein kivégzésének képsorai bejárták a világsajtót. S bár olyasfajta tobzódó-örjögő ceremóniára, mint például Joseph Süß Oppenheimer felakasztása, a televízió vagy a számítógép

próbálkozó protestáns lelkészeket kigúnyolta, az akasztófa alatt pedig szembeszállt a hóhérral. Az ítélet végrehajtását lakomázással ünnepelte a közönség. Lásd erről például: STERN, 1929; EMBERGER–RIES, 2006. 29–56. Emellett az ismert fiktív feldolgozást: FEUCHTWANGER, 1925.

¹⁸ Hivatkozta: BÁNLAKY, 2001.

¹⁹ TÓTH, 2005.

²⁰ M. ANTALÓCZY, 2001. 133.

²¹ BECCARIA, 1764. 87.

képernyője előtt nem kerülhetett sor, a hatásmechanizmusok, amelyeket ezek az események előidéztek, mégis kísértetiesen emlékeztetnek a néhány évszázaddal ezelőtti kivégzésekre. A nyilvános büntetésen túlmenően is igaz, hogy, ugyan Habermas a kora újkori világhoz kapcsolja a nyilvánosságnak ezt a változatát, valószínűleg számos példát tudunk hozni a későbbi századokból, sőt a jelen korszakból is. A diktatúrák, autokrata politikai rendszerek ünnepségei, pártnapjai, felvonulásai, a személyi kultusz és általában a politikai propaganda különféle megnyilvánulásai feltétlenül reprezentatív aktusoknak tekinthetők.

Amint erre Habermas felhívja a figyelmet, a reprezentáció elterjedése, mint a nyilvános élet alapvető formája, a kora újkortól erősödő, stabilizálódó államhoz köthető. Azokat a politikai funkciókat, amelyeket korábban a nemesek, városok vagy egyházi intézmények gyakoroltak, fokozatosan átvette a szuverén állam; hatalma a korábbiakhoz képest határozottabban testet öltött az alattvalókkal szemben. Az állami hatalom effajta konszolidációja a legvilágosabban a 17–18. századi abszolutizmusban látható, ahol a hatalom szimbolikus kifejezését szolgálják a Habermas által is említett pompázatos udvari ceremóniák, rítusok, állami ünnepségek. Az udvari fényűzés az uralkodó és az alattvaló közötti áthághatatlan távolságra irányította a figyelmet, és az előbbi a nyilvános hatalom kizárólagos birtokosaként, megtestesítőjeként jelenítette meg. Amint az udvari ceremóniák céltalanok lettek volna a figyelő, bámuló közönség nélkül, úgy az abszolút uralkodó nyilvános hatalma is feltételezte a királynak alárendelt alattvalók *privát* testületét. Abban a folyamatban, melynek során az állam a szuverén hatalom helyszínévé vált, az abszolutizmus megteremtett, vagy pontosabban azt mondhatnánk, előidézett egy olyan helyzetet, amelyben létrejött az államtól elkülönülő társadalom magánvilága. Ebben a társadalmi magánszférában kezdett kibontakozni a későbbi civil társadalom, ami a polgári nyilvánosság alapja.²²

Habermas szerint a politikai kommunikáció mellett a merkantilista állam gazdasági szerkezetében szintén alapvető változásokat figyelhetünk meg: az állami költségvetés fokozatosan elkülönül az uralkodó magánvagyonától. A bürokrácia és a hadsereg válnak a nyilvános hatalom központi intézményeivé, míg a királyi udvar csupán reprezentatív funkciókat lát el. A merkantilista állam mindenekelőtt adóállam: a pénzügy az állami adminisztráció kitüntetett területe. Éppen emiatt próbál az állam felügyeletet gyakorolni a piac felett, amelynek szereplői az államtól független magánszemélyek, akik egyben nyilvánosan releváns ügyek képviselői (hiszen a piacgazdaságban való részvételük túlmutat a magánháztartás érdekein). Mind az állam, mind pedig a piaci tevékenységet folytató polgárság nyilvános funkciókat tölt be, s ez az átfedés lesz a „kritikai zóna”, azaz a nyilvánosság alapja. *„Olyan mértékben, ahogyan a kapitalista termelés felülkerekedik, összezugszorodik az önellátás és nő a helyi piacoknak a területi és nemzeti piacoktól való függése, úgy hogy a lakosság, főleg a városi lakosság széles rétegeit mint fogyasztókat napi egzisztenciájukban érintik a merkantilista politika intézkedései. Nem a híres ruhaviseleti szabályok miatt, hanem ármegegyeztetések és adók, egyáltalán a közhatalomnak a magángazdálkodásba való beavatkozásai miatt alakul ki egy kritikai szféra: a gabonaínség idején rendeletileg megtiltják péntek este a kenyérfogyasztást. Mivel egyrészt az állammal szembekevert társadalom világosan elkülöníti*

²² HABERMAS, 1971. 49–65.

a közhatalomtól a magánterületet, másrészt azonban az élet újratermelését a magánháztartás korlátain túl közérdekű ügyvé teszi, a közigazgatással való folytonos érintkezés zónája abban az értelemben is »kritikáivá« válik, hogy az okoskodó közönség kritikáját idézi elő.”²³

Az állam és társadalom elkülönülésének politikai folyamata mellett a polgári nyilvánosság kialakulásának háttérében Habermasnál a korai kapitalizmus kibontakozása áll. A modern nyilvánosság a feudális struktúrába ágyazott, de gazdasági-termelői tevékenységének következtében mégis a kritikai szféra társadalmi bázisát jelentő polgárság fejlődésével veszi kezdetét. A távolsági kereskedelem létrejöttével szükségessé válik a rendszeres és pontos üzleti információ; először magánlevelekben, majd levélújságokon keresztül jutnak a kereskedők a legszükségesebb árakra és az áruutánpótlásra vonatkozó hírekhez. Habermas a sajtó közvetlen előzményének tekinti az államtól függetlenül működő kereskedelmi kommunikációs hálózatot.

Ahogy a kapitalizálódó gazdaságban a piac egyre inkább helyettesítette a háztartást, és fokozatosan átvette annak termelő funkcióit – állítja Habermas – a család és maga a háztartás is átalakult. A 18. századtól a család újfajta, érzelmi kötelékre, intimításra épülő egységet jelent, s így új jelentést nyer. A klasszikus arisztoteliánus felfogás, mely szerint a család szükségszerű egység, elsődlegesen a biológiai reprodukció és az alapvető szükségleti cikkek előállításának kerete, veszít jelentőségéből. A kiscsaládtól a piac átveszi a termelői, az abszolutista állam pedig az adminisztratív és jogi funkciókat. Másképpen fogalmazva a család privatizálódik, és egyben nagyobb fokú autonómiát nyer az állammal szemben; megszületik a bensőségességre, szeretetre épülő polgári családmódel.

A polgári család elhatárolja magát a közsférától, azt is mondhatnánk, hogy egyéni szinten újra bekövetkezik a társadalom és az állam szétválása. Megvédi tagjait a külvilág támadásaitól, a politikai és társadalmi kapcsolatok alapjául szolgáló hatalommal, függőséggel és érdekekkel szemben a meghatározó érték a házastársak közötti kölcsönös megbecsülés és partnerség. A férj és feleség közötti kötelék nem csupán gazdasági, hanem sokkal hangsúlyosabban érzelmi, mely szenvedély gyümölcsei a gyermekek.

A polgári család fenti leírása korántsem állja meg a helyét a legújabb családtörténeti kutatások fényében. Ezek szerint a „polgári otthonosság” sokkal inkább imázsteremtő, retorikai fogás, mintsem valódi portré. Úgy tűnik, hogy a többi társadalmi réteghez hasonlóan a polgári családfők is jelentősen gyarapították a despotikus férjek-atyák számát. Habermas maga is felismeri, hogy a polgári család ideális meghatározása konstrukció, mégsem vonja le a megfelelő következtetéseket.²⁴ Elutasítja, hogy a polgári család otthon ideológiáját merő fikcióként kezelje, s még csak nem is mérlegeli, vajon a 18–19. századi regényirodalomban lépten-nyomon tetten érhető képmutatás, a valóságot jótékonyan elfedő lözungok mennyiben ássák alá a kiscsalád integritására épülő polgári nyilvánosság modelljét. Amellett érvel, hogy a polgári értékek képviselete megteremtette az áttekinthető, titokzatosságtól mentes nyilvánosság erkölcsi alapjait, amely aláássa az *ancien régime* társadalmi-politikai viszonyainak legitimitását, hiszen ezek a viszonyok alapvetően hierarchikus, aszimmetrikus kapcsolatokra épültek. A polgári család bensőséges ethosza a

²³ HABERMAS, 1971. 41.

²⁴ HABERMAS, 1971. 73.

18. századi irodalom, irodalmi folyóiratok és szentimentális regények közvetítésével a szélesebb közönséghez is eljut – véli Habermas.

Mindezek folyamánként tehát létrejött és egyre nagyobb jelentőségre tett szert a polgári nyilvánosság, melynek elsődleges funkciója az állammal szemben megfogalmazott kritika. A bírálatot kifejtő, okoskodó közönség tagjai nyilvános funkciót betöltő magánszemélyek, sőt, privát tapasztalatuk lesz racionális kritikai érvelésük alapja. A nyilvánosság ebben a felfogásban egy, a polgárság társadalmi-politikai érvényesülése következtében megszülető vitafórum, amelyben a magánszemélynek lehetősége nyílik arra, hogy a kormányzat politikai döntéseiről véleményt mondjon: *„a közönséggé egyesült magánszemélyek itt kezdték legitimációra kényszeríteni a közhatalmat a közvélemény előtt. A publikum közönséggé, a subjectum szubjektummá, a felsőbbség címette pedig szerződő félle fejlődik.”*²⁵

A nyilvános politikai okoskodást, azaz a modern politikai nyilvánosságot megelőzi a kritikának egy nem-politikai fóruma, az *irodalmi nyilvánosság*, ahol a résztvevők kultúráról, művészetéről, irodalomról vitatkoznak egymással. Az irodalmi nyilvánosság legfontosabb intézményei a színházak, a múzeumok, az olvasótársaságok, a kávéházak és a szalonok. Az irodalmi társas fórumok előkészítették a terepet a modern (politikai) nyilvánosság számára – állítja Habermas. A modern nyilvánosság az *egyenlő hozzáférés liberális elvén* nyugszik: a társadalom minden tagja számára biztosított a vitában való részvétel, azaz senki sincs abból kizárva. A német társadalomtudós tehát a polgári kiscsalád értékrendjéből vezeti le a polgári nyilvánosság nyitottságon és egyenlőségen nyugvó alappilléreit, ugyanakkor nem néz szembe egy nyilvánvaló ellentmondással. A polgári család viszonylagos függetlenségét éppen vagyoni biztonságának köszönhetné, a vagyontalanok a polgári idillből – lévén az autonómiájuk alapjául szolgáló anyagi javakkal nem rendelkeztek – eleve nem részesülhettek. Mindebből logikusan következik, hogy a polgári nyilvánosság egyetemes értékeiből kimaradtak mindazok, akiknek sem elegendő pénzük, sem kellő műveltségük nem volt a részvételhez.²⁶

Habermas konkrét esetekben is megvizsgálja a társadalmi kommunikáció létrejöttének körülményeit. Az angol fejlődést tekinti a polgári nyilvánosság ideáltípusának, ahol a forradalmat követően a 18. század elején kialakult a közbeszéd modern formája. A nyitott politikai közélet biztosítéka a parlamentté átalakuló rendi gyűlés. A korai fejlődés legfőbb okait abban látja, hogy Angliában a liberális elveken működő kapitalizmus tulajdonosi státuszt biztosít az egyén számára. A társadalmi különbségek polgár és nemes között lényegesen jelentéktelenebbek, mint a kontinensen. Nincs osztályellentét az egymásban feloldódó csoportok között: a nemesi származásúak polgári tevékenységeket űznek, míg a polgárság képviselői földbirtokot szereznek. A két társadalmi réteg közti feszültség inkább gazdasági természetű: a kereskedelmi és pénztőke, továbbá az ipari és manufaktúratőke restriktív és expanzív érdekei között áll fenn. A 18. század folyamán a politikai viták nyitottabbakká válnak, s a sajtón keresztül egyre több részlet eljuthat az újságolvasó közönséghez. Ebben döntő szerepe van az előzetes cenzúra eltörlésének (1695). A sajtó – az ellenzék és a kormány számára egyaránt – fórumot biztosít a különböző

²⁵ HABERMAS, 1971. 42.

²⁶ Lásd ehhez James van Horn Melton alapos Habermas-elemzését: MELTON, 2001. 1–15.

nézetek kifejtésére. A kávéházak, kocsmák az ekkor már politikailag is okoskodó közönség találkahelyei, a folyamatos vita helyszínei. A 18. század végére a közvélemény az a legfőbb hatalom, amely, legalábbis a politikai retorika szintjén, minden politikai döntéshozó számára mértékül szolgál. Jól tükrözi ezt Charles James Fox 1792-es alsóházi beszéde, amikor a *public opinion*re való hivatkozás először fordul elő az angol parlament történetében. „Feltétlenül helyes és körültekintő dolog meghallgatni a közvéleményt. [...] Ha a közvélemény történetesen nem egyeznék meg az enyémmel, ha ráirányítóan figyelmüket a veszélyre, nem látnák azt ugyanabban a megvilágításban, mint én, vagy úgy vélnék, hogy az általam javasolttal szemben egy másik orvosságot kell előnyben részesíteni, akkor úgy gondolnám, hogy királyomnak, hazámnak, saját becsületemnek tartoznék azzal, hogy visszavonuljak, hogy végrehajthassák a tervet, melyet jobbnak tartanak, a megfelelő eszköz segítségével, vagyis egy olyan ember révén, aki egyetért velük. [...] Egy valami azonban a lehető legvilágosabb, hogy lehetővé kell tennem a közönség számára a vélemény kialakítását.”²⁷

Az angolhoz képest, amely a 17. század végén, a 18. század elején kezd kibontakozni, Habermas későbbi időpontra, a 18. század közepére datálja a kontinentális változatok, így a francia és a német nyilvánosság genezisét, ugyanakkor hangsúlyozza annak fejletlenségét és elmaradottságát az angol „ideáltípushoz” képest. A német társadalomtudós szerint az *Enciklopédia* kiadásához (1751–1772) köthető a franciaországi társadalmi párbeszéd megjelenése, ugyanakkor nincs magas szintű politikai újságírás, és 1614 óta nincs rendi gyűlés, amely a politikai közelet liberalizálódását előidézhetné. A polgárság gyenge és elszigetelt, nincs befolyása a politikai döntésekre, mert nincsenek képviselői a központi hatalomtól viszonylag független parlamentekben. A polgárság túlságosan beágyazódott, túlságosan integráns része a rendi államszerkezetnek ahhoz, hogy önálló kritikai véleménnyel léphessen fel.

A szigorú cenzúra miatt nem jöhet létre az angolhoz hasonló politikai nyilvánosság, hanem csak az ennek mintegy „előszobájaként” működő irodalmi nyilvánosság alakul ki, amelynek központi funkciója még nem a politikai döntések bírálata, csak egyfajta ön-felvilágosítás és önművelés. Az irodalmi nyilvánosságban megfogalmazott szépirodalmi, filozófiai és művészeti kritika a közönség államtól és egyháztól független véleményalkotását jelzi. Ez együtt jár azzal a gazdasági folyamattal, amelynek során a kultúra fokozatosan áruvá válik, s így mindenki számára egyaránt hozzáférhető lesz. Az egyetemes hozzáférés lehetősége kiterjeszti a nyilvánosság fogalmát; nemcsak a tulajdonosi réteg, hanem minden írástudó a kritikai zóna potenciális résztvevője. „Amihez Angliában több mint száz évig tartó folyamatos fejlődés volt szükséges, azt a forradalom Franciaországban egy csapásra megteremti, természetesen nem olyan tartósan; létrejönnek a politikailag okoskodó közönség számára az addig hiányzó intézmények.”²⁸ 1789-ben egyik napról a másikra megalakulnak a politikai klubok, a sajtótermékek száma robbanásszerűen megnő, és hangvételük kritikussá válik; a pamfletirodalom élénken reagál a napi politikai eseményekre. Habermas felfogásában a forradalom megnyitja a lehetőséget a szabad és kritikus véleménynyilvánítás előtt.

²⁷ HABERMAS, 1971. 97–98.

²⁸ HABERMAS, 1971. 103–104.

A nyilvánosságmodell történeti korrekciói

A Habermas-modellt a mű 1962-es megjelenése óta, de különösen az elmúlt húsz évben élesen bírálták a társadalomtudósok. Legfontosabb kifogásuk, hogy Habermas túlságosan gazdasági alapokra épít, és nem veszi figyelembe a társadalmi kommunikációt befolyásoló egyéb tényezőket, például a vallási és a tudományos vitákat. A 19. századi közép- és kelet-európai nyilvánosságokat vizsgálva ezt ki-egészíthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy a régióban a *nemzettudat* megjelenése lényeges nyilvánosságformáló erő volt, amivel a német szociológus szintén nem foglalkozik. Az elméletet kritizáló történészek úgy vélik, hogy Habermas nagy súlyt fektet a polgárság kommunikációs-szervező szerepére, míg – indokolatlanul – lemond a plebejus (második) nyilvánosság történetének feldolgozásáról. A nyilvánosságot így egydimenziós szerkezetben írja le ahelyett, hogy plurális struktúrában gondolkodva egymás mellett működő, egymással versengő nyilvánosságokról beszélné. Végül idealizálja az egyenlő hozzáférés elvét, és nem veszi tudomásul, hogy bizonyos társadalmi csoportok, például a nők hosszú időn keresztül, a szegények pedig minden társadalomban hátrányt szenvedtek, vagy teljesen kiszorultak a társadalmi kommunikációból.

A történeti kritikák jórészt revizionista reflexiók: kitágítják a nyilvánosság történeti fogalmát, elvetik a gazdaságra és a polgárságra alapozott fejlődéseméletet, s időben is kiterjesztik a modern nyilvánosság működésének határait. Ugyan a modellt bíráló történészek szinte egybehangzóan leszögezik, hogy ideáltipikusnak tekintik Habermas elméletét, mégis bírálják a német szociológust,²⁹ mondván, túlságosan mereven alkalmazza a marxista interpretációs keretet, s nem elég érzékeny az egyes történeti formációkra.

A Frankfurti Iskola képviselőjének gondolatmenetét például alapjaiban gyengíti, hogy az angol polgári nyilvánosság eredete nem a 18. századhoz köthető, ahogyan azt Habermas gondolja, hanem jóval korábbi. David Zaret angol vallástörténész abból indul ki, hogy a német társadalomtudós elszánt és következetes ragaszkodása a marxista felfogáshoz, pontosabban a kritikai elmélethez, azt eredményezte, hogy vizsgálódásaiban a nyilvánosság változását redukcionista módon, szinte kizárólagosan a gazdasági faktor elemzéséből vezeti le. Ugyanakkor más területek, a vallásról folytatott polémikák, a tudományos diskurzus létrejötte, a könyvnyomtatás elterjedése és ennek következménye kimaradtak a vizsgálódásból. Zaret szerint már az angol polgári forradalom idején létrejött egy széles körű társadalmi párbeszéd, amely elsősorban a vallással kapcsolatos, markánsan eltérő vélemények mentén szerveződött.

A nyilvánosság társadalmi magja nem csupán a parlamenti politikai elit, de a kocsmákban és kávéházakban gyülekező-vitázó köznép is. A modern nyilvánosság akkor születik meg Angliában, amikor évente több millió [sic] politikai pamflet kerül az utcára, az alattvalók petíciókat és ellen-petíciókat fogalmaznak az uralkodó, II. Jakab sorsával kapcsolatban, és úgy érzik, nemcsak joguk, de kötelességük is a közügyekben való jártasság, az események folyamatos nyomon követése és megvitatása. A cenzúra eltörlésére nem azért került sor, mert a parlament a

²⁹ ZARET, 1992. 212–235.

sajtószabadság elkötelezett híve volt, hanem azért, mert a lelkes és a politika iránt hevesen érdeklődő közönséget ebben a felfokozott hangulatban lehetetlen volt megfosztani a közéleti információktól. Amint a jogi akadályok elhárultak, az angol könyvkiadás és sajtó minden elképzelést felülmúlóan fellendült. A parlamenten kívüli ellenzék mobilizálásának legfőbb eszközei a hírlapok, amelyeknek legismertebb képviselője, a *The Craftsman* (1726–1746) népszerűségének csúcán 10–12 ezres példányszámot is elért. A közönség szenvedélyes politikai érdeklődésről tett tanúbizonyságot, gyorsan hozzászólt ahhoz, hogy a nemzet politikai ügyeiben részt vegyen. A legizgalmasabb híradások a külpolitikáról, különösen a háborúról szóltak, s a gyarmatait határozottan növelő vagy az amerikai függetlenségi háborúban éppen elvesztő Brit Birodalom jócskán kivette a részét a 18. századi nemzetközi csatározásokból. „A háború minden más eseménynél jobban felpeszditette a közvéleményt és élénkítette a politikai újságírás növekedését” – állítja a brit nyilvánosság történetét elemezve James van Horn Melton.³⁰

Mindebből következően módosításra szorul a nyilvánosság leszűkített felfogása, amely a racionális érvelésre épülő vitát tekinti az első lépésnek, a társadalmi diskurzus alapjának. Habermas elképzeléséhez képest sokkal szélesebb a tematikus skála, s a szóbeli összecsapások is sokfélék, melyek közül a racionális érvelésen alapul csak az egyik lehetséges. Ráadásul a modern polgári nyilvánosság társadalmi bázisa már a kezdetekben sem csupán a polgárság. Az általános érdeklődésből a nemesség is jócskán kiveszi a részét. Éppen az angol polgári forradalom példája mutatja, hogy a társadalmi-politikai diskurzus formatív időszakában értelmetlen elitista megközelítést alkalmazni. Nyilvánosság helyett nyilvánosságokról kell beszélni, s indokolt elhagyni a polgári jelzőt is.

A vallás kérdéséről maguk a forradalmárok is eltérően vélekedtek, s ez automatikusan együtt járt azzal, hogy a közvélemény elé terjesztették a különböző álláspontokat. „A leveller érvelés a sajtó szabadságának védelmében nyilvánvaló módon a liberális nyilvánosság elvén alapul, hiszen minden hangot hallania kell a kormánynak, s ez csak akkor lehetséges, ha szabad a sajtó.”³¹ A hitről folyó polémia olyan racionális érvelési technikákat fejlesztett ki, mint amelyekről Habermas a 18. századi felvilágosodás elterjedése folyamataként beszél. Ráadásul a reformerek mindenkit felszólítottak a vitában való részvételre, és arra buzdítottak, hogy az egyén maga döntsön hitelvi kérdésekben, abban, milyen vallási magyarázatokat fogad el. Ez a felfogás a gyakorlatban is megtörte a vallási nézetek klerikális monopóliumát.

A vallási viták természetesen nem jelentettek automatikusan politikai vélemény szabadságot, de fejlesztették a kritikai gondolkodást, és létrehoztak az angol társadalomban egy olyan tömeget, amely mereven ellenállt a tekintélyelvű deklarációk feltétel nélküli elfogadásának. A forradalom alatt felnőtt egy főleg puritán családokból származó, Oxfordban vagy Cambridge-ben tanult elit értelmiségi csoport, melynek tagjai konzekvensen hirdették a természetes vallás elvét. Ennek alapvető követelménye volt, hogy a vallás semmit sem tartalmazhat, amit észérvek alapján ne lehetne megérteni. Az egyén nemcsak valamilyen kegyelmi állapotában, hanem természetből fogva képes arra, hogy megértse a vallás doktrínáit, a megértés

³⁰ MELTON, 2001. 30.

³¹ ZARET, 1992. 219.

képessége tehát nem privilégium, hanem adottság. Ez a szemlélet húzódott tehát az angol nyilvánosság kialakulásának háttérében – állítja David Zaret.³²

A vallás mellett a könyvnyomtatás elterjedése is kulcsszerepet töltött be a nyilvánosság fejlődésében. A történészek a nyomtatás feltalálását a kora újkori Európa kommunikációs forradalmának tekintik, mert a könyv kapcsolatot teremtett a különböző kultúrák között. Lucien Febvre és Henri-Jean Martin ma már klasszikusnak számító kultúrtörténeti monográfiája, az amerikai Elizabeth Eisenstein a nyomtatás feltalálását és elterjedését, ezek kulturális és társadalmi hatásait vizsgáló kutatásai, továbbá Roger Chartier és Robert Darnton olvasástörténeti dolgozatai nyomán a könyv történetének elemzése az új kultúrtörténeti iskola kitüntetett területe.³³

Angliában a tudományos szövegek tömeges megjelentetése lehetőséget adott arra, hogy a tartalmi eltérések és a tudományos eredmények összevetése aláassa a kizárólagos magyarázatok tekintélyét. Gutenberg találmányának köszönhetően a szövegek könnyebben hozzáférhetőekké váltak, a közölt ábrák, táblázatok és adatok pontosabbak és egységesebbek lettek. A tudományos diskurzust fennlődítette a könyvnyomtatás; a tudomány pedig ösztönözte a modern nyilvánosság fejlődését. A kísérleti tudományok eredményeinek közzétételével fokozatosan elfogadottá vált a ráció primátusa a véleménnyel szemben. Sőt, a kortársak ezt a tudományos párbeszédet meghatározó elvet kiterjesztették a vallásra és a politikára is. Az ész nyilvános használata tehát egyre döntőbb szerephez jutott a vélemények kialakításában. *„Lord Shaftesbury művelt társasága mellett, [...] a londoni folyóiratok jelentik a 17. és 18. század fordulóján, illetve az új század elején annak a gondolkodás- és viselkedés-mintának, annak a manner-nek a legfontosabb fórumát, amelyet a művelt társalgás, a csiszoltság és végső soron az ízlés terminusaival lehet jellemezni. Ebben a beszédmódban az ízlésbeli, erkölcsi, politikai és vallási kérdések együtt jelennek meg, a tárgyalási mód közössége köti össze őket: az ízléses és finom konverzáció igénye, amely egyszerre előfeltételezi az értekek, a szív társias voltát és az értelem józanságát, ugyanakkor ezek kiművelésének és mérsékelt keretek közt tartásának is a legfőbb eszköze.”*³⁴

A vallás és a népszerű tudományos irodalom mellett a politikai radikalizmus formálta a nyilvánosságot. Az angol polgári forradalom idején került először a politika az „utcára”, amikor a kíváncsi közönség kávéházakban és kocsmákban vitatta meg az aktuális híreket. A 18. század elején az utcai politizálás visszaszorult, de a század közepén vívott háborúk kapcsán újra előtérbe került a „nemzeti érdek”, s ez arra ösztönözte az embereket, hogy fokozottabban tájékozódjanak a politikai kérdésekről. A korszakban kibontakozó sajtó és ezzel párhuzamosan a második nyilvánosság radikális pamfletirodalma lehetővé tette, hogy a politika ismét ki lépjen a Parlament zárt világából.³⁵

Talán érdemes felidézni, hogy az 1760-as években az angol társadalom középső és alsóbb rétegei sérelmezték a hétéves háború és az amerikai függetlenségi háború költségei miatt megemelt adókat. Ráadásul sokak úgy érezték, hogy a rájuk

³² ZARET, 1992. 224–227.

³³ FEBVRE–MARTIN, 1991.; DARNTON, 1992. 140–164. A könyvnyomtatás kultúrtörténeti jelentőségéről lásd még: EISENSTEIN, 1979.; EISENSTEIN, 1983.; CHARTIER, 1987.

³⁴ SZÉCSÉNYI, 2001.

³⁵ A radikális nyilvánossághoz lásd: PINCUS, 1995. 807–834.; ACHINSTEIN, 1994. 27–70., 238–246.; BARDLE, 2012.

rótt anyagi terhek nem állnak összhangban parlamenti képviselőjükkel. A nemzeti kiadásokból vállalt részesedésük fejében véleményüknek is hangot adhattak: magasabb arányú parlamenti képviselőt, választói reformot követeltek. Véleménycserére, nézeteik megvitatására bőven volt alkalom, hiszen a 18. század közepén az angol városokban gombamód szaporodtak a vitaklubok, a patrióta társaságok és egyéb olyan szervezetek, amelyeknek tagjai nem arisztokraták, nemesek vagy nagypolgárok, hanem kiskereskedők, iparosok és értelmiségiek voltak.

A parlamenten kívüli politizálás igényét tovább növelte John Wilkes alsóházi képviselő botrányos üldöztetése. Wilkes a kormánnyal szemben a hétéves háború folytatását követelte, és békekötés-ellenes véleményének hangot is adott a sajtóban. Wilkest és 48 támogatóját – főként könyvkiadókat és könyvárusokat – a kormány letartóztatta. Mentelmi jogára hivatkozva azonban a bíróság hamarosan elrendelte a képviselő szabadon bocsátását. Wilkes nyilvánosan elítélte a kormány önkényességét és a sajtószabadság megsértését. A börtön elől végül Párizsba menekült, míg hazájában valóságos szabadsághősként ünnepelték. Amikor néhány évvel később visszatért Angliába, és újra indult a választáson, a kormány törvénytelen eszközökkel megakadályozta, hogy képviselő legyen, sőt, a Parlamentből is kizárták és újra börtönbe került. Wilkes szimbólumává vált mindazoknak, akik úgy érezték, hogy a fennálló parlamenti rendszer nem biztosítja érdekképviselőt. Támogató klubok alakultak, a sajtóban közzétett levélkampányban és utcai demonstrációkon szimpatizánsai kiszabadítását követelték. A modern politikai kampány előfutárának tekinthetjük a wilkisták mozgalmát: kocsmákban ünnepelték Wilkes születésnapját, bögrékre, pipákra vették az arcképét.

A wilkista kultusz és a mozgalom több szempontból is hozzájárult a radikális politizálás kibontakozásához, a politika „második nyilvánosságának” megteremtéséhez. Először is a sajtó támogatásával Wilkes és táborá kiharcolta, hogy szakítsanak a korábbi gyakorlattal. 1771 előtt a parlamenti felszólalásokat és vitákat nem lehetett szó szerint idézni, de a mozgalom elérte, hogy a kormány eltörölje ezt a tilalmat. Emellett a wilkisták mobilizálták a közvéleményt, a korábbinál jóval szélesebb rétegek foglaltak állást politikai kérdésekben. Arra is rádobhentették az embereket, hogy véleményüknek súlya van, mert hatással lehetnek a politikai döntésekre.³⁶

A Habermast bíráló társadalomtudósok a francia nyilvánosság kapcsán is számos kritikát fogalmaztak meg, ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a modell még pontatlanságaival együtt is termékenyítőleg hatott. Sok, a kommunikáció, média, nyilvánosság történetét feldolgozó kutatót éppen Habermas tévedései sarkalltak a témában való elmélyülésre. Ennek köszönhetően mára a néhány évtizeddel ezelőttihez képest jóval alaposabb tudásunk van az *ancien régime* közönségéről, a kritikus gondolkodás kialakulásáról, a hivatalos és illegális nyilvánosság csatornáiról, a tiltott irodalomról.

A francia történetírásban mindig is kiemelt helyet foglalt el a forradalom történetének feldolgozása. A huszadik században, egészen pontosan a hetvenes évekig a forradalom kirobbanásának okát és az események magyarázatát uralta a marxista értelmezés. Eszerint a forradalom osztályharc eredménye; a gazdaságilag

³⁶ A radikalizmus a 19. században is az angol politikai nyilvánosság meghatározó vonulata. Lásd ehhez általában: McCALMAN, 1988.; BENCHIMOL, 2010.; Wilkesről: BENCHIMOL, 2010. 65–98.

megegyesülő polgárság, a harmadik rend, a régi rend utolsó évtizedeiben egyre határozottabban követelte a gazdasági súlyának megfelelő politikai részvételt. Ennek legfőbb akadálya a feudális struktúra, az abszolutista uralom és a nemesség voltak. A baloldali történészek a forradalom győzelmét a feudálisizmus egyértelmű bukásának, a modern polgári kor kezdetének tekintették.³⁷

Az 1970-es évektől kezdve azonban egyre népszerűbbé vált a revizionista felfogás, és a bicentenáriumi (1989) alkalmából kiadott irodalom túlnyomó többsége már a revizionista iskola műhelyéből került ki. A teljesség igénye nélkül erről a szemléletről csak annyit: a marxistákkal szemben elveti a forradalom kitüntetett szerepét. Nem tekinti a régi (feudális) és az új (polgári) rendet elválasztó töréspontnak, hanem kontinuitást tételez fel a forradalmat megelőző és az azt követő politikai, társadalmi és gazdasági szerkezetben.³⁸

A francia nyilvánosság történetével foglalkozó szakemberek szemléletét is jelentősen befolyásolta a forradalom történetének revizionista újraértelmezése. A sajtótörténeti kutatások megerősítik a revizionista álláspontot, és eredményeit kivetítik a 18. századi francia nyilvánosságnak a politikai kultúrában betöltött szerepére. Az elemzések azt mutatják, hogy a forradalom előtti sajtó fejlettebb volt, és szélesebb közönséghez jutott el, mint ahogyan azt Habermas gondolta. A revizionisták folytonosságot látnak a régi rend utolsó három évtizede és a forradalom alatt megjelenő sajtó között, s úgy vélik, a német szociológus eltúlozza a sajtó robbanásszerű fejlődését. XVI. Lajos uralkodásának idején értelmetlen zsarnoki elnyomást emlegetni, értelmetlen felnagyítani a cenzúra jelentőségét.

Számos folyóirat, amely a politikai rendszerhez tartozott, legálisan jelent meg. A reprezentatív nyilvánosság elvei alapján a monarchia szócsöveként működő *Gazette de France* mellett több olyan kiadvány látott napvilágot, amelyek lehetővé tették, hogy a francia olvasók, vidékiek és párizsiak egyaránt, politikailag jól informált, kritikusan gondolkodó közönséggé váljanak. A nyilvános viták – Habermas vélekedésével ellentétben – már jóval 1789 előtt átpolitizálódtak, amint ezt az abszolutista uralmat támogató bértollnokok, és az azt élesen bíráló firkászok, a hivatalos irodalom berkein kívül rekedt írók bőséges pamflettermése is igazolja.³⁹ Az 1770-es években kirobbanó vallási viták és a pénzügyi válság okozta csatározások nyilvánosságot stimuláló hatása sem elhanyagolható. A forradalom előtti évtizedekben – elkerülendő az önkényesség vádját – a központi hatalom mind fokozottabban arra kényszerült, hogy döntéseinek háttéréről számot adjon alattvalói előtt. Röviden szólva, létrejött egy olyan politikai közvélemény, amelyet nem az abszolutista állam hivatalos retorikája szabályozott, helyett inkább a vélemények sokszínűsége jellemzett. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy a politikai diskurzus gyakran nem a Habermas által leírt racionális érvelésen alapult, hanem sokkal inkább az olvasó érzelmeire apellált.⁴⁰ A forradalom előtti évtizedekben jól megfigyelhető a kor jellemző irodalmi stílusirányzata, a szentimentalizmus, a személyesség és a politikai kritika keveredése.⁴¹

³⁷ A marxista értelmezés kulcsszövegei például: LEFEBVRE, 1939.; SOBOUL, 1963.

³⁸ A revizionista felfogáshoz lásd például: FURET, 1965.

³⁹ Ehhez lásd egyebek mellett: DARNTON, 1982. 1–40., 211–222.; DARNTON, 1995.

⁴⁰ Ehhez lásd: FARGE, 1994.; HUNT, 1984. 19–51.

⁴¹ Erre kitűnő példa Sarah Maza esettanulmánya: MAZA, 1989. 1249–1264.

A bírálók szerint Habermas pontatlan társadalomtörténeti ismeretei következtében a forradalom előtti francia polgárságot túlságosan gyengeként és izoláltként, míg a nemességet a gazdasági szektoron kívüli társadalmi rétegeként jellemzi. Ezt a sematikus szemléletet az újabb kutatások megcáfolták és rámutattak arra, hogy a polgárság és a nemesség között nem állt fenn a feltételezett érdekellentét. A polgárság korántsem helyezkedett szembe a politikai hatalommal, továbbá a nemesség gazdaságilag jóval aktívabb volt, mint ahogyan azt a német szociológus feltételezte.⁴²

A forradalomnak a Habermas által leírt, a megszülető francia nyilvánosságra gyakorolt hatását szintén hevesen bírálták a revizionisták. A történészek úgy vélik, hogy a modell túlságosan elnagyolt, a forradalmat homogén eseménysorozatként fogja fel, s nem szentel kellő figyelmet a politikai közélet változásainak. Habermas eljárása indokolatlan, hiszen elég csak az 1793–1794-es évekre, a terror időszakára gondolnunk; a privát szféra ekkor nem különülhetett el a politikától, a családi élet intimitása gyakorlatilag nem létezett, az állam olyan személyes ügyekbe is beavatkozott, mint például a névadás vagy az öltözködés.⁴³

Akár Anglia esetében, Franciaországban is felmerült, hogy a vallási viták, különösen a janzenista szerzők egyházellenes támadásai felélénkítették a nyilvánosságot. Egész pamfletáradat zúdult a katolikus egyházra, s azon belül különösen a jezsuitákra. A szerzők támadták a képmutatást, hangsúlyozták a szabad akarat jelentőségét és az egyén befolyását saját evilági és túlvilági sorsa felett. A 17. században a korona és a janzenisták közötti konfliktus szintén vitákat idézett elő, mert az uralkodók nem pusztán a vallási megosztottságtól féltek, hanem republikánus nézeteket véltek felfedezni a gallikán egyházat élesen bírálók táborában.

A vallás mellett – mint azt már érintettük – Habermas lemondott a plurális látásmódról is, kizárólag az úgynevezett első nyilvánosságot vizsgálta, és nem foglalkozott a plebejus vagy második nyilvánosság elemzésével. A marxista interpretációs keretekben gondolkodó szociológus – ideológiai meggyőződése ellenére – a társadalmi kommunikációt elit nézőpontból értelmezte. *„A vizsgálat a polgári nyilvánosság liberális modelljének struktúrájára és funkciójára, ennek keletkezésére és változására szorítkozik; tehát egy történelmi alakulat uralkodóvá vált vonásait érinti, és figyelmen kívül hagyja a plebejus nyilvánosságnak a történelmi folyamatban mintegy háttérbe szorított változatát. A francia forradalomnak abban a szakaszában, amely Robespierre nevével kapcsolódott össze, olyan nyilvánosság kezd működni, úgyszólván csak egy villanásnyira, amely irodalmi köntösét levetette – a nyilvánosság szubjektumát már nem a »művelt rendek« alkotják, hanem a műveletlen »nép«. Mégis, ez a plebejus nyilvánosság is, amely a chartista mozgalomban és a szárazföldi anarchista tradícióban a föld alatt tovább élt, a polgári nyilvánosság szándékaihoz igazodott – hozzá hasonlóan szellemtörténetileg a XVIII. század örököse volt.»⁴⁴*

A Habermast bíráló társadalomtudósok egy csoportja szembeszegült ezzel a fel fogással. Egyrészt úgy vélték, hogy a második nyilvánosságot nem lehet pusztán az első derivátumának tekinteni. Másrészt azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy pótolják a hiányt és megírják az ellen-nyilvánosság(ok) történetét. Az 1960–1970-es évektől kezdve számtalan olyan kultúrtörténeti mű látott napvilágot, amelyek nem kizárólag

⁴² BAKER, 1992. 181–211.

⁴³ CENSER–POPKIN, 1981. 1–23.

⁴⁴ HABERMAS, 1971. 6–7.

a műveltek és hatalmasok olvasmányaiával vagy a társadalmi kommunikációban játszott szerepükkel foglalkoztak, hanem felfigyeltek az alsóbb néprétegekre. A kultúrtörténeteszek vizsgálataikat kiterjesztették a kisemberek olvasási kultúrájára, s a hivatalos vagy első nyilvánosság mellett működő ellen-nyilvánosságokra is.

Geoff Eley angol történész határozottan szembeszegül Habermas leszűkített nyilvánosságértelmezésével: *„Fontos elismernünk az egymással versengő nyilvánosságok létezését, nemcsak a XIX. század végén, mikor Habermas az Öffentlichkeit klasszikus liberális modelljének fragmentálódásáról beszél, hanem már a kezdetektől, a nyilvánosság fejlődésének minden szakaszában. [...] Habermas] felfogása szükségtelenül restriktív más szempontból is. Egyszerre idealizálja a nyilvánosság polgári jellegét (figyelmen kívül hagyja azt, ahogyan a polgári nyilvánosság elitizmusa meggátolta és tudatosan elnyomta a szélesebb részvétel lehetőségét) és nem vesz tudomást olyan alternatív forrásokról, amelyek a népi radikális hagyományokban rejlenek. [...] Azzal, hogy minden lehetséges variációt beolvaszt a »polgári nyilvánosság liberális modelljébe« Habermas megfelel a nyilvánosság sokszínűségéről. S ami még ennél is fontosabb, megfelel annak, hogy a nyilvánosságot mindenkor a konfliktus formálta.”*⁴⁵

Eley egyértelműen pálcát tör Habermas egydimenziós nyilvánosság felfogása felett, s azt sugallja, hogy a modell torzó marad a második nyilvánosság(ok) figyelembevétele nélkül. Más történészek, akik a habermasi modell kiegészítésére vállalkoznak, és visszaautásítják a plebejus nyilvánosság kirekesztését a történeti vizsgálatból, azzal érvelnek, hogy a polgárral párhuzamosan működő nyilvánosságok mellőzése nemcsak azért káros, mert így a modell eleve lemond a gazdagabb értelmezési lehetőségekről, de ráadásul vizsgálatának tárgyával, a modern polgári (liberális) nyilvánossággal kapcsolatban is téves következtetésre jut. Habermas egyik alapvetése, hogy a modern nyilvánosság a teljes körű hozzáférés elvére épül: *eo ipso* senkit sem rekeszt ki a közbeszédből, azaz nincs olyan törvény, amelynek alapján a társadalom bármely tagjának meg lehetne tiltani a részvételt. Ez azonban idealizmus, a német szociológus abszolutizálja az egyenlő hozzáférés elvét, nem fordít figyelmet a kirekesztési mechanizmusokra. S teszi ezt azért, mert túlságosan mereven, monolitikus modellben és nem plurális struktúrákban gondolkodik.⁴⁶

A francia történetírást már a második világháború előtti évtizedekben is foglalkoztatta a kérdés: mit olvastak az emberek a múltban? Az 1950–1960-as években számtalan könyv- és olvasástörténeti munka látott napvilágot, amelyek az olvasóközönség érdeklődésének változásait, a kiadói stratégiákat, a kiadók által piacra dobott olvasmányok tematikáját, annak időbeli változását elemezték. A „népi kommunikációra”, a kisemberek világára azonban csak a kulturális fordulat után, s éppen ennek következtében felfigyeltek fel a kutatók.⁴⁷

Az új kultúrtörténetnek nevezett irányzat egyik legjelesebb képviselője, az amerikai származású Robert Darnton tudományos munkásságának gerincét az „underground”, azaz az ellen nyilvánosság vizsgálata alkotja. Mára klasszikussá vált esszéjében a 18. századi Franciaországban a hivatalos nyilvánosságból kirekesztett szerzők és a műveiket nagy érdeklődéssel fogyasztó olvasók, a tiltott irodalmat terjesztő kiadók élettörténeteit, a szamizdat előállításának és terjesztésének

⁴⁵ ELEY, 1992. 301.

⁴⁶ Erről lásd: BENCHIMOL, 2010. 17–38.

⁴⁷ CHARTIER, 1997. 305–320.

sajátos módozatait dolgozta fel. Kutatási eredményei több évtizedes francia kultúr-történeti hagyománnyal szakítottak: a francia történészek sokáig úgy gondolták, hogy közvetlen kapcsolat volt a felvilágosodás kanonizált filozófusai és a forradalom idején megnyilvánuló radikális ideológiák között. Ez azonban nem igaz, a 18. századi franciák – a műveltek egy nagyon szűk rétegét leszámítva – egyáltalán nem ismerték a felvilágosodás kori filozófiai szövegeket. Ugyanakkor lelkesen forgatták a kortárs népszerű irodalmat, a piacon nagy számban jelenlévő és igencsak ironikus, kritikus hangvételű, a politikai vagy filozófiai pornográfia, az utópikus hétköznapi filozofálgatás kategóriájába sorolható sikerkönyveket. A szövegeknek jelentős véleményformáló erejük volt, mert az olvasókban és a felolvasásokat meghallgató közönségben kialakított egyfajta információs éhséget, kritikai attitűdöt és vitakészséget.

Az egyik legnépszerűbb filozófiai pornográfia a d'Argens márkinak tulajdonított és 1748-ban kiadott *A filozófus Teréz* című könyv, amely egy Terézia nevű fiatal lány memoárja, az ő élettörténetét beszéli el egyes szám első személyben.⁴⁸ A mű többszörösen is kielégítette a korabeli olvasók kíváncsiságát és szórakozási igényét: olyan titokzatos helyszínekre kalauzolta őket, mint a párizsi bordélyházak zárt világa, amelybe a hétköznapi franciák sosem nyertek betekintést. Ugyanakkor azzal kecsegtette közönségét, hogy megismerheti a korban nagy vihart kavart szerelmi botrány „hiteles történetét”. Egy Catherine Cadière nevű fiatal touloni apácát terherbe ejtett a gyóntatója, a jezsuita Jean-Baptiste Girard. A katolikus egyház – a közvélemény óriási felháborodására – eltussolta az ügyet. *A filozófus Teréz* népszerűségét jelentősen növelte, hogy lerántotta a leplet a hipokrita egyházzal, amivel tökéletesen megfelelt az olvasók várakozásának.

A kor *bestseller* ponyvairodalma azt ígérte a közönségnek: kilesheti a versailles-i hálósobák rejtett titkait, mintegy megtörve ezzel az árkanum politika gyakorlatát. A tiltott irodalmak nem foglalmaztak meg koherens kritikát az abszolutista állammal, az uralkodóval, az arisztokráciával és az egyházzal szemben, és nem voltak forradalmiak abban az értelemben, hogy nem buzdították olvasóikat a fennálló rend megdöntésére. Ugyanakkor gúny tárgyává tették a hatalmasokat, és mindent elkövettek annak érdekében, hogy azok nevetségessé váljanak.

A régi rend Franciaországában a hivatalosan elismert, az állam által támogatott – és azt szolgáló – íróársadalom mellett működtek az első nyilvánosságból kirekesztett tollforgatók. A felvilágosodás „nagy generációjához” tartozó filozófusainak példáján fellelkesülve a 18. század közepétől számtalan, magát tehetségesnek vélő fiatalember költözött vidékről a fővárosba. Az ambiciózus, irodalmi babérokra pályázó, fényes karrierről álmódzó írók nagy várakozásokkal tekintettek a párizsi élet és munka elé. Megfelelő társadalmi kapcsolatok és pénz híján azonban nem tudtak bekerülni a megélhetést és presztízszt biztosító elit irodalmi körökbe. Szegényen és kiábrándultan, a remélt sikereket nélkülözve a megvetett és üldözött pamfletírók népes seregévé verődtek össze, akik reményeikben csalatkozva az uralkodóra és az abszolutista államra zúdították gyűlöletüket. Ők voltak az állam legelszántabb ellenségei, mert kudarcukért a fennálló rendet hibáztatták. A firkászok rölapok, politikai pamfletek, XVI. Lajos és az arisztokrácia impotenciáját,

⁴⁸ [ARGENS], (1748).

Marie Antoinette szexuális kicsapongásait kigúnyoló vitriolos versikék szerzőiként jelentősen hozzájárultak a királyi hatalom legitimitásának válságához.⁴⁹

Az *ancien régime* irodalmi alvilágáról Robert Darnton kutatásaiból kaptunk koherens képet. A témával foglalkozó szakemberek elismerik, hogy Darntonnak köszönhetően egy élénk és dinamikus, korábban jórészt ismeretlen világ tárult fel előttünk. Mégis, többen vitatják, hogy a hivatalos fórumokon kívül, azokkal párhuzamosan működő kommunikációs csatornák jelentős hatást gyakoroltak volna a közvéleményre. A Darntonnal szemben megfogalmazott kritika lényege: eltúlozza a második nyilvánosság hatását és jelentőségét. Egyebek mellett Roger Chartier francia történész úgy véli, hogy a politikai pornográfia nem volt olyan nagy hatású, amint azt az amerikai kutató feltételezte, s az általa festett kép túlságosan drámai és egyoldalú: a legbotrányosabb anekdotákat közlő pamfletírók korántsem voltak „kirekesztettek”, vagy maguk is tehetős írók voltak, vagy olyan patrónusok támogatását élvezték, akik bőségesen biztosították számukra a szükséges anyagi javakat. A bírálatok szerint tehát „magas” és „népszerű” irodalom, első és második nyilvánosság kapcsolata társadalmi és politikai értelemben jóval összetettebb, mint ahogyan azt Darnton feltételezte.⁵⁰

Habermasszal szemben a leghevesebb kritikákat a feminista társadalomtudósok fogalmazták meg. A szociológus elemzéséből hiányolják a nők nyilvánosságban betöltött szerepének vizsgálatát, számon kérik a feminista szempontú megközelítés teljes mellőzését. Úgy vélik, jogosulatlan a modern nyilvánosság történetének megírása, ha nem tartalmazza annak a folyamatnak a bemutatását, amelynek eredményeképpen a modern polgári nyilvánosságot – legalábbis a 19. században – a nők kirekesztésével kizárólagosan férfi territóriumként definiálták. E követelésben a feminista társadalomkritika alapvetése fogalmazódott meg: a nyilvánosság a feministák számára azonos a politika nyilvánosságával, egyértelműen a férfiak terepe, amiből a nőket az otthon falai közé száműzték.

Joan B. Landes amerikai történész 1988-ban publikált, *A nők és a nyilvánosság a francia forradalom korában* című műve a feminista Habermas-kritika alapirodalma. Landes úgy véli, hogy az abszolutista államban és részben az állammal szemben létrejövő modern polgári nyilvánosság kezdettől fogva nemi diszkriminációra épült. Elszántan érvel amellett, hogy a nők számára a francia forradalom nem hogy nem hozta el az egyetemes szabadságértékeket, de a 18. századi viszonylagosan kedvező helyzetük is tovább romlott a forradalom utáni évtizedekben. Az *ancien régime* utolsó időszakában a nagypolgári és arisztokrata származású nők a versailles-i udvarban és a párizsi szalonokban ugyan korlátozott, de nyilvános szerephez jutottak, és informálisan bekapcsolódhattak a politikai-hatalmi játszmákba. A forradalom alatt a politikai elit bizonyos fokig tolerálta a nők tradicionális politikai aktivitását, a kenyérlázadásokban játszott vezető szerepét. Sőt, támogatta a versailles-i „asszonyok menetét” 1789. október 5-én: az uralkodót és családját a nők Párizsba vitték. Amikor azonban állampolgári és politikai jogokat követeltek, a forradalmárok veszélyeztetve látták az új hatalom és nyilvánosság törekény integritását, és határozottan elutasították ezeket a követeléseket. A forradalom egyetemes sza-

⁴⁹ Lásd Robert Darnton fent már hivatkozott kitűnő tanulmányát: DARNTON, 1982.

⁵⁰ Lásd Chartier *Do Books Make Revolutions?* című fejezetét: CHARTIER, 1990. 67–91.

badságjogokat hirdető retorikája tehát hazug volt, hiszen a nőkre nem vonatkozott. A női klubok betiltása és a nyilvános szereplést vállaló, politikailag aktív nők kivégzése a terror idején megalapozta a 19. századi kirekesztő és férfiak által uralt nyilvánosságot, míg a nőket visszaszorította a privát szféra szűkös terébe.⁵¹

A forradalmárok szerint a régi rendszerben az uralkodóra és az arisztokráciára negatív és ártalmas hatást gyakorló nők korrumpálták a politikai életet, mert saját céljaik érvényesítésére használták befolyásukat. A nők kártékony politikai tevékenységének legfőbb szimbóluma maga a királyné, Marie Antoinette volt. A forradalmárok feladatuknak tekintették a helyes és természetes nemi viszonyok helyreállítását a nyilvánosságban és a privát életben egyaránt. Uralmuk megszilárdítása érdekében a forradalmi politikai elit (férfi) tagjai megteremtették az antik mintát követő, becsületes, fizikai és érzelmi önkontrollt gyakorló, maszkulin polgári *homo politicus* figuráját, mint a nyilvános szereplés egyedül legitim szereplőjét.⁵²

A feminista társadalomkritika az 1960-as évektől kezdve szisztematikusan újraértékelte a nők helyzetét, a női szerepeket. Ennek a folyamatnak az egyik termékeként értékelhető a feminista Habermas-bírálata. A feminista érvelés szerint lehetetlen megírni a modern nyilvánosság kialakulását a női szempont mellőzésével, mert a polgári nyilvánosság alapja éppen a nemek közti megkülönböztetés, a nők kirekesztése a közszférából.

A feministáknak igazuk van: a formálódó liberális nyilvánosság Franciaországban, de ez más európai országokra is elmondható, valóban nemi diszkriminációra épült. Franciaországban, ha lehet, ez még nyilvánvalóbb, mint másutt. Egyrészt azért, mert a nyilvánosságban szereplő nők reprezentációja szélsőségesen negatív, szigorúbb megítélés alá esett, mint más országokban.⁵³ Másrészt a kontinensen először Franciaországban lépett fel a harmadik rend, a polgárság politikai jogköveteléssel, és amikor a nőktől ezeket a jogokat megtagadták, a kirekesztés világossá vált, sokkal inkább, mint ott, ahol a politikai emancipáció igénye ebben a korai időben még nem fogalmazódott meg.

A feminista érvelés elnagyolt, hiányzik belőle a 18. századi francia társadalmi és kulturális viszonyok pontos és körültekintő értelmezése. Landes abból a feltételezésből indul ki, hogy a királyi udvar és a szalonok világa ugyanahhoz a nyilvánossághoz tartoznak. Nem veszi észre, milyen súlyos tévedés – pusztán a dichotomikus privát–nyilvános megkülönböztetésre alapozva – a párizsi szalonokat szervező nőket együtt emlegetni a hírhedt versailles-i metreszekkel. Kétségtelenül igaz, hogy mindkét csoport tagjai résztvevői voltak egyfajta nyilvánosságnak, az irodalmi és művészeti kritikát gyakorló szalonokat azonban nem lehet egyszerűen összemosni a királyi udvarral. A szalon a civil társadalom olyan intézménye, amelyben a vitatkozó közönség védelmet élvez a politikával szemben, egyben olyan terep, ahol a társadalmilag különböző rétegbe tartozó résztvevők elsajátítják a kulturált és intelligens vitatkozás művészetét.⁵⁴ Emellett olyan fórum, ahol a nők – vitavetőkként,

⁵¹ LANDES, 1988.

⁵² OUTRAM, 1989.

⁵³ Lásd például a gyémántnyakék-ügyről: MAZA, 1993.

⁵⁴ Ezért nevezi Dena Goodman a szalont mini köztársaságnak, ahol, mint egy társadalmi laboratóriumban, a résztvevők megtanulhatják a demokratikus viselkedés alapvető szabályait. GOODMAN, 1994.

szervezőkként – félig-meddig nyilvános szerephez jutnak. Az utóbbi évtizedek történeti kutatásai azt bizonyítják, hogy a szalonok vezetői komolyan vették feladatukat, alaposan felkészültek a beszélgetésekre, amelyeken valódi munka folyt, s ebből a nők is kivették a részüket. Ugyan csak szűk csoportról beszélhetünk, de mégis igaz: nők nyilvánosan szerepeltek, ráadásul a felvilágosodás kulcsintézményében.

A szabad szellemű beszélgetést biztosítja, hogy a szalon privát, intim térben helyezkedik el: magánlakásban vagy palotában. A szalon ugyanakkor nyilvánosságot is jelent, hiszen a látogatók közérdekű irodalmi, művészeti és filozófiai kérdéseket vitatnak meg. A szalon tehát a nyílt és szabad véleménynyilvánítás terepe, míg a királyi udvar mindennek ellentéte: a titokzatosságot, az intrikák világát, áttekinthetetlen, a közvélemény számára láthatatlan viszonyokat testesítette meg, azt a politikai döntéshozó mechanizmust, amelyet a forradalom majd élesen elítél és megsemmisít.

*

Az elmúlt évtizedek kutatási eredményeinek fényében Habermas modellje alapos korrekcióra szorul annak ellenére, hogy a szerző azt állítja: ma is ugyanazt írná, mint bő fél évszázaddal ezelőtt.⁵⁵ A mű legfőbb erénye, hogy a tudományos érdeklődést a közbeszédre és annak történeti változásaira irányította. Az internet és a mobiltelefon elterjedése ráébresztette a történészeket, hogy érdemes felderíteni a Gutenberg-galaxisban az információ terjedésének fordulópontjait, mert időről időre döntő, robbanásszerű változás következett be az információ keletkezésében és terjedésében a történelem folyamán. Ennek hatására az elmúlt évtizedekben számos kutatást szenteltek olvasástörténeti problémáknak, vizsgálták a közönség növekedését és összetételének változását, a nyilvánosság különböző fórumait – csak, hogy néhányat említsünk. Habermas szövege betöltötte azt a szerepet, amely egy programadó munkától elvárható: diszciplínát teremtett.

Miközben a médiára szakosodott szakemberek a szociológusokkal, pszichológusokkal, s amint látható, a történészekkel karöltve az internet hatásain elmélkedtek az elmúlt két évtizedben, felnőtt egy új generáció, amelyik számára a mobil és a háló a természetes és alapvető kommunikációs közeg, az összes többi ehhez képest érdektelen, elavult, a legjobb esetben is másodlagos. A társadalomtudományok kommunikációval kapcsolatos jövőbeli kérdésfeltevésai valószínűleg arra vonatkoznak majd, hogy az új világ emberei mit tudnak kezdeni a régi idők termékeivel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ACHINSTEIN

1994 ACHINSTEIN, Sharon: *Milton and the Revolutionary Reader*. Princeton, Princeton University Press, 1994.

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006. (*Atelier füzetek*, 8.)

⁵⁵ Lásd: HABERMAS, 1992. 422.

[ARGENS]

- (1748) [ARGENS, Marquis d'.] *A filozófus Teréz, avagy Emlékiratok Dirrag atya és Eradice kisasz-szony történetéről*. Ford.: Kovács Ilona. Budapest, PolgArt, 2004. (*Tabu.erotika*)

BAKER

- 1990 BAKER, Keith Michael: Public opinion as political invention. In: BAKER, Keith Michael: *Inventing the French Revolution*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 167–200.
- 1992 BAKER, Keith Michael: Defining the Public Sphere in Eighteenth-Century France. Variation on a Theme by Habermas. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1992. 181–211.

BÁNLAKY

- 2001 BÁNLAKY József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. Budapest, Arcanum, 2001. [<http://mek.oszk.hu/09400/09477/html>] 2015. december 15.

BARDLE

- 2012 BARDLE, Stephen: *The Literary Underground in the 1660s: Andrew Marvell, George Wither, Ralph Wallis and the World of Restoration Satire and Pamphleteering*. Oxford, Oxford University Press, 2012.

BECCARIA

- (1764) BECCARIA, Cesare: *Büntett és büntetés*. Ford.: Sebestyén Pál. Budapest, Akadémiai, 1967. (*Az állam- és jogtudományok úttörői*)

BENCHIMOL

- 2010 BENCHIMOL, Alex: *Intellectual Politics and Cultural Conflict in the Romantic Period. Scottish Whigs, English Radicals and the Making of the British Public Sphere*. Glasgow, Ashgate, 2010.

BURKE

- 1992 BURKE, Peter: *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven–London, Yale University Press, 1992.

CALHOUN

- 1992 CALHOUN, Craig: Introduction. Habermas and the Public Sphere. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1992. 1–48.

CENSER–POPKIN

- 1981 CENSER, Jack R. – POPKIN, Jeremy D.: Historians and the Press. In: *Press and Politics in Pre-Revolutionary France*. Eds.: CENSER, Jack R. – POPKIN, Jeremy D. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1981. 1–23.

CHARTIER

- 1987 CHARTIER, Roger: *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Translation: Lydia G. Cochrane. Princeton, Princeton University Press, 1987.
- (1990) CHARTIER, Roger: *The Cultural Origins of the French Revolution*. Translation: Lydia G. Cochrane. Durham–London, Duke University Press, 1991.
- (1997) CHARTIER, Roger: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. Ford.: Sajó Tamás. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Budapest, Balassi, 2000. 305–320.

DARNTON

- 1982 DARNTON, Robert: The High Enlightenment and the Low-Life of Literature. In: DARNTON, Robert: *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1982. 1–40., 211–222.

DARNTON

- 1992 DARNTON, Robert: History of Reading. In: *New Perspectives on Historical Writing*. Ed.: BURKE, Peter. Cambridge, Polity, 1992. 157–186.
- 1995 DARNTON, Robert: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York–London, W. W. Norton and Company, 1995.

DÜLMEN

- (1985) DÜLMEN, Richard van: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Ford.: Bérczes Tibor. Budapest, Századvég–Hajnal István Kör, 1990. (*Metamorphosis historiae*)

EISENSTEIN

- 1979 EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- 1983 EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

ELEY

- 1992 ELEY, Geoff: Nations, Publics, and Political Cultures. Placing Habermas in the Nineteenth-Century. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1992. 289–340.

EMBERGER–RIES

- 2006 EMBERGER, Gudrun – RIES, Rotrand: Der Fall Joseph Süß. Zum historischen Kern und den Wurzeln seiner Medialisierung. In: »Jud Süß«. *Hofjude, literarische Figure, antisemitisches Zerrbild*. Hrsg.: PRZYREMBEL, Alexandra – SCHONERT, Jörg. New York–Frankfurt, Campus, 2006. 29–56.

FARGE

- 1994 FARGE, Arlette: *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France*. University Park (PA), The Pennsylvania State University Press, 1994.

FEBVRE–MARTIN

- 1958 FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean: *L'Apparition du livre*. Paris, Albin Michel, 1958.

FEUCHTWANGER

- (1925) FEUCHTWANGER, Lion: *Jud Süß. A herceg kincstárnoka*. Ford.: Tandori Dezső. Budapest, Árkádia, 1990.

FOUCAULT

- (1975) FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford.: Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Budapest, Gondolat, 1990.

FRANKEBURG

- 1868 FRANKENBURG Adolf: *Emlékiratok*. 1–3. köt. Pest, Emich, 1868.

FURET

- (1988) FURET, François: *A francia forradalom története*. Ford.: Pócz Erzsébet. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. (*Osiris tankönyvek*)

GATRELL

- 1996 GATRELL, Vic A. C.: *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770–1868*. Oxford, Oxford University Press, 1996.

GOODMAN

- 1992 GOODMAN, Dena: Public Sphere and Private Life. Toward a Synthesis of Current Historiographical Approaches to the Old Regime. *History and Theory*, 31. (1992) 1. sz. 1–20.

GOODMAN

- 1994 GOODMAN, Dena: *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1994.

GÖNCZI

- 2014 GÖNCZI Katalin: A városi béke és a tulajdonvédelem a középkori budai jogrendszerben. *Urbs*, 9. (2014) 9–28.

HABERMAS

- 1962 HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied–Berlin, Luchterhand, 1962. (*Politica*, 4.)
- 1971 HABERMAS, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, Gondolat, 1971. (*Társadalomtudományi könyvtár*)
- 1978 HABERMAS, Jürgen: *L'espace public. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*. Traduction: Marc B. de Launay. Paris, Payot, 1978.
- 1989 HABERMAS, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Translation: Thomas Burger. Cambridge (MA), MIT Press, 1989.
- 1992 HABERMAS, Jürgen: Further reflections on the public sphere. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA) – London, MIT Press, 1992. 421–462.

HUNT

- 1984 HUNT, Lynn: The Rhetoric of the French Revolution. In: HUNT, Lynn: *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley–Los Angeles, The University of California Press, 1984. 19–51.

JACOB

- 1994 JACOB, Margaret: The Mental Landscape of the Public Sphere. A European Perspective. *Eighteenth Century Studies*, 28. (1994) 1. sz. 95–113.

LANDES

- 1988 LANDES, Joan B.: *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1988.

LEFEBVRE

- (1939) LEFEBVRE, Georges: *The Coming of the French Revolution*. Translation: R. R. Palemer. Princeton, Princeton University Press, 1947.

M. ANTALÓCZY

- 2001 M. ANTALÓCZY Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Debrecen, Csokonai, 2001.

MAH

- 2000 MAH, Harold: Phantasies of the Public Sphere. Rethinking the Habermas of Historians. *Journal of Modern History*, 72. (2000) 1. sz. 153–182.

MAZA

- 1989 MAZA, Sarah: Domestic Melodrama as Political Ideology. The Case of Comte de Sanois. *The American Historical Review*, 94. (1989) 5. sz. 1249–1264.

MAZA

- 1993 MAZA, Sarah: *Private Lives & Public Affairs. The Causes Célèbres of Prerevolutionary France*. Berkeley–London, University of California Press, 1993.

McCALMAN

- (1988) McCALMAN, Ian: *Radical Underworld. Prophets, Revolutionaries and Pornographers in London, 1795–1840*. Oxford, Clarendon, 1993.

MELTON

- 2001 MELTON, James Van Horn: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. New York, Cambridge University Press, 2001. (*New approaches to European history*)

NATHANS

- 1990 NATHANS, Benjamin: Habermas's "Public Sphere" in the Era of the French Revolution. *French Historical Studies*, 16. (1990) 3. sz. 620–644.

OUTRAM

- 1989 OUTRAM, Dorina: *The body and the French Revolution. Sex, class and political culture*. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1989.

OZOUF

- 1996 OZOUF, Mona: "Public Opinion" at the End of the Old Regime. In: *The Rise and Fall of the French Revolution*. Ed.: BLANNING, Timothy Charles William. Chicago–London, University of Chicago Press, 1996. 90–110.

PINCUS

- 1995 PINCUS, Steve: Coffee Politicians Does Create. Coffeehouses and Restoration Political Culture. *Journal of Modern History*, 67. (1995) 4. sz. 807–834.

SOBOUL

- 1963 SOBOUL, Albert: *A francia forradalom története*. Ford.: Józsa Péter. Budapest, Kossuth, 1963.

STERN

- 1929 STERN, Selma: *Jud Süß. Ein Beitrag zur deutschen und jüdischen Geschichte*. München, G. Müller, 1973.

SZÉCSÉNYI

- 2001 SZÉCSÉNYI Endre: Az ízlés mint sensus communis. *Laokón*, 1. (2001). [http://laokoon.c3.hu/1/sze_izles.html] 2015. november 26.

TÓTH G.

- 2005 TÓTH G. Péter: A szegedi nagy boszorkányper, 1728. *Rubicon Online* (2005). [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_szegedi_nagy_boszorkanyper_1728] 2015. november 26.

WITTMANN

- 2000 WITTMANN, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? Ford.: Sajó Tamás. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Budapest, Balassi, 2000. 321–347.

ZARET

- 1992 ZARET, David: Religion, Science, and Printing in the Public Spheres in Seventeenth-Century England. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA) – London, MIT Press, 1992. 212–235.

Bezsenyi Tamás

„Nem volt alkalma, oka és módja a szocialista rendszer megszeretésére”

A pszichécsonkítás, a „politikai geológia” és a saraskamodell
szerepe a Papp Simon elleni koncepciós eljárásban

GROTESZK SZERENCSE a szocializmussal foglalkozó történészekre nézve, hogy a kor számos meghurcoltja dokumentálta életét. A következő oldalak különös főhőse, Papp Simon (1886–1970), a Magyar–Amerikai Olajipari Rt. (a MAORT) vezérigazgatója is vezetett naplót az ellene folytatott koncepciós pert megelőző időszakban, illetve majdnem egy évtizeddel a szabadulását követően, 1964-ben papírra vetette visszaemlékezéseit letartóztatásáról, elítéléséről és börtönbüntetésének időszakáról. Memoárját a naplóval együtt a halálát és a rendszer-váltást követően adták ki. Az *Életem* című könyvben Papp több megjegyzést tesz a saját koncepciós perét (a MAORT- vagy szabotázs-pert) tarkító hazugságokról és egyéb tárgyi tévedésekről. Kutatásom és a neves geológus naplójának, visszaemlékezésének (vagyis a mélyfúrásra alkalmat biztosító eset forrásainak) olvasása közben alapvetően arra kerestem a választ, hogy miként is lehet definiálni egy koncepciós pert?

Papp Simon a dualista Magyarországon született és szerzett geológusi végzettséget. Az 1920-as évektől kezdve, miután a trianoni béke elcsatolta az olajat rejtő ismert területeket, különböző földrészekben keresett és talált kőolajat. Az 1930-as évek közepén döntött úgy a Standard Oil Company amerikai olajvállalat, hogy magyar olajlelőhelyeket kutat fel. Papp Simon a vállalat kérésére hazatért, és több dunántúli olajlelőhelyre bukkant, ahonnan az 1960-as évekig nyertek ki olajat. Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően az ország olajszükséglete az 1940-es években biztosított volt. A geológus a második világháború alatt és után minden kormánnyal együttműködött, de mind Szálasi, mind Rákosi időszakában koncepciós perbe keverték szabotázs gyanújával. A nyilasokkal szemben a kommunista vezetőknek volt idejük a per végigviteléhez is. Avatatlan szemmel nézve a történet a legizgalmasabb csavart itt vette: Papp Simont 1948-as letartóztatását követően a börtönben tovább dolgoztatták korábbi munkakörében.¹ Mivel a szabadulását követően – szinte teljes mellőzöttségben – már mindössze kisebb volumenű olajipari munkákat végezhetett 1970-ben bekövetkezett haláláig, ezért indokolt az életpálya egészének áttekintése helyett a koncepciós perig terjedő időszakra fókuszálni. Az életpálya első szakaszai tehát relevánsak a szempontunkból, hiszen a fiatal-korában végzett tudományos munkája, majd az 1930-as évekbeli vállalatvezetői

¹ Csíky, 1971.

sikerei alapján tekintettek rá a Szálasi- és Rákosi-féle diktatúrák idején a sikeres olajbányászat letéteményeseként.

Miként szaktudása a kortárs hatalmakat, úgy rendhagyó élettörténete és személyisége a 20. század második felének több értelmiségijét foglalkoztatta. Hogy alakja és pere kiválik a magyarországi koncepciók eljárások történetéből, azt bizonyítja, hogy életpályája és azon belül a MAORT-per már többeket foglalkoztatott és ösztönzött kutatásra, feldolgozásra. Nem sokkal a pert követően, 1951-ben készült el a *Gyarmat a föld alatt* című propagandisztikus film.² Galgóczi Erzsébet a rendszerváltást megelőzően, 1984-ben megjelent *Vidravas* című regényében mesélte el „Simon Pál és felesége” kálváriáját. Papp személye a rendszerváltás előtt, tehát még a létező szocializmusban újra bekerült a közéleti diskurzusba, amikor a rádióban Szebesházi Károly és Körösi László, Papp egykori munkatársai, a neves geológus életének apropóján beszéltek az államosítások idejéről és az amerikai gazdasági szereplők által tanúsított nagyvonalúságról. 2012-ben, ismét a rádióban, Hámori Péter történész a szovjet politika erőszakos butaságát elemezte a Papp elleni koncepciók per alapján. Legújabban pedig a geológus a mozik és az éter után a hazai *non-fiction* irodalomba is bekerült, amikor Nyáry Krisztián beírta 32 honfitársával együtt az *Igazi hősök* című könyvébe.³ Az alábbiakban többször fogok utalni és támaszkodni ezekre a korábban megjelent munkákra, amelyek sorához most csatlakozni kívánok a tanulmányommal, hiszen jelen cikk célkitűzése szintén a Papp Simon-ügy és annak révén a Rákosi-kor (jog)történetének, illetve a koncepciók perek történetének árnyalása.

Mint azt előrevettem, miközben a szabotázs-perrel és fővádlottjával foglalkoztam, mindenekelőtt a koncepciók perek definiálása és természete, ha tetszik, anatómiája foglalkoztatott. Ezeket az eljárásokat a szakirodalom lényegében önmagukat magyarázó, tovább már nem bontható egységeknek tekintette. Meglátásom szerint azonban a koncepciók perek nem ennyire magától értetődő logika szerint zajlottak. Ahogy egyre mélyebbre fúrtam, egyre kevésbé tűnt magától értetődőnek a MAORT-per, és egyre kevésbé látszottak hasonlónak a különböző koncepciók eljárások.

A következőkben Papp Simon naplóját, visszaemlékezéseit és bírósági vallozásait⁴ felhasználva nemcsak a MAORT-per, hanem az 1945-öt követő magyarországi, illetve a mindenkori koncepciók eljárások több vonatkozását is új aspektusokból igyekszem megközelíteni. Foucault fogalmaira támaszkodva fogok érvelni amellet, hogy a Rákosi-korszakbeli koncepciók perek a megelőző századok igazságszolgáltatási rendjeinek unikális ötvözetei. Szintén bizonyítani kívánom, hogy a koncepciók perek akár alternatív nyomásgyakorlási eszközként is használhatók voltak, valamint lehetővé tették az „intézményes keretek nélküli speciális börtönfoglalkoztatást”. Továbbá kísérletet teszek a korszak bizonyítási módszerei közül

² A nagy nyilvánosságot kapó konkrét bűnügyek megoldatlansága esetén a Kádár-rendszerben a „valóság elégtelenségét” fikcióval próbálták ellensúlyozni. K. Horváth Zsolt érvel amellet, hogy az „információmegvonás, -csepegtetés [...] nem belenyugvással jár, hanem a társadalmi képzelet felszítással”, így egy ügy, ami „felkorbácsolta a társadalmi képzeletet”, fikcionalizálva újra a nagyközönség elé kerül. K. HORVÁTH, 2011. 97–98., 93. Hogy a jelenség létezett már a Rákosi-korszakban is, arra a szóban forgó film a példa.

³ GALGÓCZI, 1984.; NYÁRY, 2014.

⁴ Írásomban nem tudtam a per hivatalos dokumentumainak nagy részét felhasználni, mivel ezek jelenleg nem lehetők fel.

egy típus, a „politikai geológiának” elnevezett pszeudo-tudományos, koholt bizonyításmód-allípus körülhatárolására. A tipológiai jellegű, általános kérdések fejtegetése közben mindvégig szem előtt tartom Papp Simon konkrét ügyét és a geológus gondolatait, reakcióit, mozaikosan kirajzolódó világnézetét és személyiségét. Papp Simon esetét vizsgálva a fő kérdésem, hogy egy koncepció per vádlottja mit tartott fontosnak saját koncepció perével kapcsolatban? A geológus hogyan rajzolta meg saját helyét és szerepét ebben a bírósági procedúrában? Milyen módszerekkel próbálta értelmezni saját helyzetét? Mivel védekezett? Nem állítom, hogy a fenti kérdésekre adott válaszokkal a koncepció perek kivétel nélkül vagy akár általános érvénnyel megérthetővé válnak, ám az elemzés hasznos fogódzókat nyújthat más ilyen típusú perek működési logikájához. Elsőként azt a meglátásomat osztom meg, amelyik a koncepció perek legszélesebb körével áll kapcsolatban.

Nyilvános kivégzések-e a kirakatperek?

A „koncepció per” szókapcsolat első tagja látszólag arra utal, hogy a büntetőeljárást és a pert az ítélettel együtt előre kitalálták, azonban e perek „koncepció” mivolta inkább a konstruáltságuk célszerűségében, illetve a hozzájuk kapcsolódó reprezentáció szükségességében rejlik. Abban, hogy van mögöttük koncepció. A modern „kirakatper”, a „koncepció per” szinonimája az egyik ilyen célt, a bűn mediatizálhatóságát tükrözi. Sheila Fitzpatrick a szélesebb nyilvánosságnak szóló nyilvános vallomástételben találta meg a koncepció perek funkcióját. Értelmezése szerint a kirakatperek nyilvános színházi előadások, amelyekben nem az elkövetők bűnösségét kell bizonyítani, hanem a vádlott bűnelkövetési módszereinek totális gyűlöletességét.⁵ A didaktikus módon megvalósítani kívánt célzatosság elrejtése, valamint a spontaneitás, a rögtönzött büntudat bemutatthatósága a fontos, ahogy a színházban, viszont az igazságügyi alkalmazottak kénytelenek az egész narratívát a színpad helyett a bíróság tárgyalótermében előadni. Fitzpatrick az 1937-es nagy terror idején a kulákok és parasztok ellen folytatott koncepció pereket⁶ a karneváli jellegük alapján interpretálta, vagyis azt hangsúlyozta, hogy e jogi procedúrák alatt kifordult magából a normális világ. Roberta T. Manning vitatta ezt a nézetet, szerinte sokkal borúsabb és vészjóslóbb a koncepció perek narratívája annál, mintsem, hogy karneváli jelleget kölcsönözhesen neki az értelmező.⁷ Peter Gatrell az újkori kivégzéseket karneválként láttató megközelítésekkel kapcsolatban pedig azt kritizálta, hogy egy ítélethirdetést az államhatalom szuverén nyomásgyakorlásának részeként lehet csak látni, vagyis olyan közösségi aktusként nem, amely a társadalom tagjainak jóváhagyásával történik, és amelyet követően visszaáll az állam rendje.⁸ Michael Ellman bár egyoldalúnak tartja Fitzpatrick elgondolását, de védelmébe veszi, mondván, hogy a helyi parasztoknak tényleg volt lehetőségük a karneváli érzés megtapasztalására, mivel a felettük álló, jobb jövedelemi helyzetben

⁵ FITZPATRICK, 1999. 21.

⁶ FITZPATRICK, 1993. 299–320.

⁷ Idézi: ELLMAN, 2001. 1224.

⁸ GATRELL, 1996. 90–99.

lévő főnökeiket szidhatták.⁹ Fitzpatrick válaszolt Ellman vitacikkére, amelyben érvelését arra építette, hogy az elítélésnek és kivégzésnek nem szükségszerű velejárója maga a per, főleg nem 1937–1938-ban, vagyis a pereknek más célokat kellett szolgálniuk. Emellett felhívta a figyelmet vitapartnere gazdaságtörténeti szűklátókörűségére: szerinte Ellman nem ismerte fel a koncepciók perek értelmezésekor annak az esetnek a jelentőségét, amikor Sztálin személyesen járt közben egy helyi, parasztokat érintő koncepciók per ítéletének megváltoztatásában. Fitzpatrick értelmezése szerint tehát a koncepciók perekben döntő szerepe van a tárgyalótermen kívülről érkező, sajátos hatalmi logikának, s ezt fel kell fejteni az adott per értelmezéséhez.¹⁰ (Tanulmányomban hasonlóra készülök én is.)

Erre a meglátásra rímmel Rév István megfogalmazása, miszerint „a vádlottak nem saját személyükben állnak a bírósággal szemben, hanem politikai osztályuk szociológiai jellemzők alapján meghatározott képviselőiként”.¹¹ Fitzpatrick megfogalmazását követve olyan reprezentációs tárház a koncepciók per, amelyben minden dramaturgiai eszköz adott a politikai-társadalmi osztályok egy személy ügyében való megjelenítéséhez. A koncepciók per bizonyos értelemben a világot, a globális folyamatokat is érthetővé akarja tenni néhány vádlott és a hatóság összecsapásán keresztül. Darai Lajos csak a koncepciók perek egy típusának, a modernitás kezdete óta széles nyilvánosság előtt zajló kirakat- vagy látványpereknek tulajdonít világmagyarázó funkciót. Az újkor egyik meghatározó magyar pere, Martinovics és társainak ügye több szempontból is a modernitás határán helyezkedik el. A 18. századi perekben (például Péchy István 1769-es pere esetében) az államhatalom jelölte ki és közvetlenül képviselte a vádhatóságot, azonban később az 1790–1791-es országgyűlésen hozott törvény alapján a királyi felségjog nem terjedt ki különleges eljárást követő bíróság kijelölésére.¹² A korábbi korszakok előre megtervezett, speciális eljárási szereplőkre fókuszáló nyilvános perei és a modern diktatúrák kirakatpereit között a fő különbség, hogy az utóbbiakat nem unikális eseményként, hanem sztenderd bírósági tárgyalásként kívánták láttatni, vagyis olyan eljárásként, amely különlegességét inkább az elkövető személye és cselekedetének tárgyi súlya adhatja. Ugyanakkor más tekintetben a többi eljáráshoz hasonlatos, amennyiben az adott rendészeti és igazságügyi szervezeti rendszer ügyteherjében megjelenve, más büntetőügyek által keretelve, a többi eljárás szabályos lefolyása legitimálja ezeket az eseteket.

A modern korszaknak és különösen a sztálini korszak kirakatpereinek van egy sajátos *differentia specificája*: a beismerő vallomás. Darai Lajos az első európai koncepciók vádemelésnek a Szókratész elleni athéni pert tekinti.¹³ Az általa használt ókori és középkori példákat egy összehasonlítás érdekében érdemes összevetni a modern kor kommunista rendszereiben lefolytatott ügyekkel, mivel láthatóvá válik, hogy a modernitás előtt ismeretlen volt a beismerő vallomás. A premodern perekben a vádlott a rendszer rendíthetetlen ellenállójává válik, amennyiben nem fogadja el a büntetőhatalom valóságkonstrukcióját, hanem azt teljes mértékben hatályon kívül helyezi a magatartásával. A per koncepcióját elutasító vádlott a ma-

⁹ ELLMAN, 2001. 1226.

¹⁰ FITZPATRICK, 2002. 474.

¹¹ RÉV, 1993. 51.

¹² PRUZSINSZKY, 2009. 179.

¹³ DARAI, [2004].

gatartásával hitelteleníti az ügyet, és a pert kitermelő rendszert kritizálja. Ezzel szemben a szovjet mintákat követő esetekben a vádlott a beismerő vallomással (kényszer vagy meggyőzés hatására) elfogadja a „játékszabályokat”, és ezáltal belehelyezkedik a büntetőhatalom valóságértelmezésébe, úgyszólván a per koncepcióján belülre kerül. Sztálin kedvelt ügyészének hatására a szovjet kriminalisztikai irodalomban elterjedt, hogy a bizonyítékok királynőjének kell tekinteni a beismerő vallomást, ami a per lefolyását és jogszerűségét igazolja.¹⁴

Felügyelet és büntetés című művében Michel Foucault a modern büntetés tárgyának az életet, még pontosabban az emberi pszichét tartja, szemben a középkori büntetésekkel, amelyek a testet célozták. A nyilvánosság előtt zajló középkori és kora újkori kínzás a felvilágosodás időszakát követően már nem szolgálta a királyi hatalom intaktságának megőrzését, igaz, a kivégzések továbbra is részét képezték az európai és angolszász büntetéspolitikának. A halálbüntetés és az életfogytig tartó szabadságvesztés váltak a felvilágosodás utáni büntetéspolitika határköveivé, hiszen még részei az állami punitív koncepcióknak, de jogszabályi létük megkérdőjelezi az őket befoglaló büntetési rendszerek racionalitását, mivel olyan büntetések, amelyek esetében érdektelen az elítéltek jobb útra térése (akár megjavulnak, akár nem, vagy megölik őket, vagy a börtönben maradnak életük végéig). A Cesare Beccariától eredeztetett klasszikus kriminálpolitikai koncepció lényeges eleme, hogy az elkövetőt olyan racionális lénynek tekinti az állam, akivel szemben a büntettekkel arányos büntetéseket alkalmaznak, valamint a törvényesség biztosítása érdekében a bűncselekmények tiltását az állam törvényekbe foglalja.¹⁵ Ennek megfelelően a felvilágosodás korát követően az igazságszolgáltatás alapvetően belátási képességgel rendelkező, racionális egyénneként tekint a bűnelkövetőkre, ennek megfelelően a vele szembeni eljárás és büntetés célja, hogy gondolkodására, a viselkedését meghatározó pszichéjére gyakoroljon hatást. Ahogy Foucault megfogalmazta: „a büntető igazságszolgáltatás apparátusának a testetlen valóságon kell megtapadnia.” Az enigmatikusnak tűnő mondat értelmét Foucault a *tárgycsere* fogalmán keresztül mutatja be. A törvénykezés alá vonható tárgyakról (például a gyilkosságról) mondanak ítéletet, de a mögöttes indítékokat sújtják ítélettel. Így tehát a gyilkosság esetében a vágyat, a kitörést és a szenvedélyt ítélik el. Az enyhítő és súlyosbító körülmények közé nem csupán az esethez kapcsolódó elemeket vonják be, hanem „ami bíróilag nem is kodifikálható: a bűnöző ismeretét, a róla alkotott véleményt, azt amit tudni lehet a közte, múltja és az általa elkövetett bűncselekmény közötti kapcsolatokról”.¹⁶

A modernitásban tudományosan megismerendő és megértendő tárggyá vált a törvénysértés. A bűnöző lelkének effajta megértése új fejlemény a középkori szemlélethez képest, hiszen szükségessé vált a tettes, a bűncselekmény kodifikálhatósága, illetve a cselekmény nyilvánvaló törvénysértő megvalósulása és az ehhez tartozó büntetés. Így a „miért történt?” modern kérdésre adott válaszbán, a tett megmagyarázásán keresztül, az egyén minősítése valósul meg. Foucault szerint ehhez további kérdések járulnak: „Miképpen gondoskodjunk a tettes fejlődéséről? Mi módon javulhat meg a legbiztosabban?”¹⁷ Ezek a kérdések elvezettek a büntetőbíráskodás

¹⁴ VISINSZKIJ, 1952. 34.

¹⁵ BECCARIA, (1764). 13–30.

¹⁶ FOUCAULT, (1975). 26–27.

¹⁷ FOUCAULT, (1975). 27.

újraminősítéséhez, amelyet követően az a működését és igazolását már nem magára, hanem a másra való hivatkozással, így szakértői véleményekkel biztosítja. Az ítélezés adminisztratív funkcióvá válva a releváns tények és információk (re)konstruálásának feladatát átadja a különböző nyomtechnikai eljárásoknak, pszichológiai véleményeknek és a szaktudományos diskurzusnak.¹⁸

Látszólag a kommunista rendszerekben került a legmesszebb a büntetőbíráskodás a saját autoritásától. Míg a Foucault által elemzett 19. századi angol és francia bíróságok döntéseit a szakértők tudományos diskurzusai határozták meg, addig a kommunista rendszerek koncepciók pereit olyan politikai diskurzusok konstituálták, amelyekből megszülettek a döntést megelőlegező, sőt azt meg is alapozó szakvélemények. Továbbá a beismerő vallomások révén a bűnelkövetők a hatalom számára értelmezhető és kívánatos viselkedést produkáltak, ráadásul ezek a beismerő vallomások olyan erővel bír(hat)tak, mint a középkori nyilvános kivégzések látványossága. A modern büntetőökonomiában a bűn maga a kifejezett, racionálisan megfogható és a vádhatóság számára is érthető érdek mentén születik; nyilvánvalóan eltér a törvény által suggalt elvárt magatartástól, így fel kell tételezni az elkövetőről egy alternatív valóságot és normaértelmezést, amely a mindenki számára ismert világban ugyanolyan érvényes és hatékony tud lenni, mint a normakövető többségtől elvárt viselkedésmódok. Ebből következően a modern büntetőhatalom nem elsősorban a bűn levezeleként határozza meg a büntetést, hanem annak érdekében rendeli el a szankciót, hogy felszámolja az alternatív valóságértelmezés további legitim működését, vagyis büntetés révén számolja fel az alternatív szemléletű érdeket.¹⁹

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a modern büntetőbíráskodás által a bűnöző megismerése és megjavítása érdekében kifejlesztett eszköztár (és a tudományos diskurzus) létrehozott egy olyan rendszert, amely központi szerepet szánt a bírói döntési lehetőségek következményeinek, a mérlegelésnek és a körülményeknek. Ennek a tudományos diskurzusnak a kommunista hatalomgyakorlásban, azon belül is a kirakatperes esetekben betöltött politikai szempontú preskripciója visszahozta a középkori hármasság (a *bűncselekmény*, az azt büntető *cikkely*, illetve az ez utóbbi által tartalmazott *büntetés*) megalkotásának a lehetőségét, amely értelmében nem volt fontos a bűnöző megértése, csak amennyiben az a beismerő vallomása révén beilleszthető volt a középkori kivégzések látványosságát idéző mediatizált világba (a leggyakoribb példa az élő rádióközvetítés). Vagyis a modern büntetőbíráskodás rendszerét használva, annak keretébe ágyazva hozták vissza a középkori látványbüntetést. A különbség abban állt, hogy míg az első esetben a bűnhődés látványa, addig a modern kirakatperesnél a bűn nyilvános megvallása került a középpontba, tehát állításom szerint nem a test, hanem az emberi psziché széles nyilvánosság előtti „megcsonkítása” volt a cél. A színpadias módon, drámai eszközökkel kierőszakolt bűntudat megvallása révén az volt az államhatalom célja, hogy láttathassa a nyilvánosság előtt a vádlott szellemi összeomlását, moráljának és világképének teljes szétesését. Rév érvelésében: „A tárgyalóteremben a személyes történet elveszíti magánjellegét, a köztörténet mikroverziójává válik.”²⁰ Az ideológiai szempontok által meg-

¹⁸ FOUCAULT, (1974–75). 17–18.

¹⁹ FOUCAULT, (1974–75). 118–119.

²⁰ RÉV, 1993. 51.

határozott drámai esemény univerzális értékűvé válik, emiatt vitatnám Rév István feltételezését, hogy a koncepció per kialakítói és megvalósítói megpróbálták „embereket hihetetlen vallomásra kényszeríteni, rávenni őket arra, hogy saját megsemmisítésük érdekében együttműködjenek a bírósággal”.²¹ Éppen azért toldottam be az idézet elé a „megpróbálni” igét, mivel a koncepcionális vádak az államhatalom nem tudta teljes mértékben érvényesíteni, a hatóság több perbe is belebukott a hihetatlenségük miatt,²² illetve később igazolódott az eljárás során is tapasztalt, konfabuláció vádjától való félelem.²³ A koncepció per lényege, hogy a modern büntetőbíráskodás modelljének eszközeit arra használja fel, hogy a középkori és kora újkori kínzások és kivégzések sokkoló és elretentő valóságát lefordíthatóvá és megragadhatóvá tegye saját állampolgárai számára. Ennek fényében túlinterepreztált szándéktételezésnek tűnik, hogy Rév szerint „nemcsak a rendszer ellenfelei, nemcsak a sokat tudó hitetlenek és cinikusok, de még a hívők legnagyobb része sem hitte el azt, amit hallott”.²⁴

Az 1945 utáni magyarországi koncepció perek historiográfiája: egyszerű koncepciók

A magyar államszocialista rendszer kiépülésével megjelentek a koncepció perek és az adott ügyekhez kapcsolódó állami kiadású „szövegekönyvek”,²⁵ bennük a vádlottak és tanúk vallomásai, szakértői vélemények, illetve az ítéletek és ezekben a szövegekben impliciten a koncepció. (Ilyen kiadvány a MAORT-perhez is készült, *Szürke könyvként* emlegették, az alábbiakban többször fogom idézni.) A szovjet mintát követő új hatalom szemlélete formálta a nyomozási felfogást is.

A bevezetésben szóba került a *Gyarmat a föld alatt* című 1951-es propagandisztikus film, amelyet unikális módon az akkori Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat rendezői és dramaturgiai munkaközössége kollektívan jegyzett (írt és rendezett). Már csak ez utóbbi szempontból is kissé ironikus módon lehetne állítani, hogy a film reprezentatív a szocialista krimik között, ám ez egyébként is igaz: a korszakban Magyarországon készült filmek közül ebből a munkából ismerhető meg a legexplicitebben a szocialista detektív hős *credója*. A szóban forgó ÁVH-s egy olajipari mérnök ellen folytat nyomozást. Az egyik jelenetben a vezérőrnagy úrnál érdeklődik arról, miként végezhetné sikeresen a feladatát. A főnöke így válaszol: „Más a mi munkánk, mint Sherlock Holmes és társaié. Mások a mi módszereink is. Nem okos lebecsülni a kis dolgokat, de nem ebből kell kiindulni, hanem a nagyobb összefüggésekből. Meg kell ismerkedni az olajtermeléssel!”²⁶

²¹ Rév, 1993. 53.

²² A bányamérnökök elleni per a vádhatóság számára sikertelenül zárult. Lásd: CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI, 2013.

²³ Péter Gábor már a Rajk-per előkészítése során sem támogatta a Rajk és Brankovics szerb miniszter paksi csőszkunyhóban való találkozóját, amelyet teljesen hiteltelennek gondolt. Erről részletesebben: KIS-KAPIN, 2007.

²⁴ Rév, 1993. 51.

²⁵ Példák a teljesség igénye nélkül: N. N., 1949.; N. N., 1952.

²⁶ *Gyarmat a föld alatt* (1951), rendezte: Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat rendezői és dramaturgiai munkaközössége.

A filmbeli *credo* kibontásához érdemes összevetni a nyomozó és a mikrotörténész munkáját. Amíg egy mikrotörténészi „nyomozásban” (levéltári kutatásban) a fő szempont a mikroperspektíva felfejtése, addig a büntetőügy esetében a vizsgált eset eleve adott. Azonban a történeti vizsgálat esetében az a kérdés, hogy a helyi jelentőségű ügy mit árul el a korszak kulturális szokásairól vagy a korabeli társadalom szerkezetéről. Amit a *Gyarmat a föld alatt* című filmben az olajtermelés ideologikus megismerése alatt értenek, az a mikrotörténeti munkákban a kulturális szokásokra, társadalmi szerkezetváltozásokra vonatkozó hipotézisek igazolásának felel meg. A legtöbb szocialista krimiben sem a gyanúsított megnevezése, a gyilkos megtalálása a fő cél, hanem – ahogy K. Horváth is megjegyzi a mikrotörténelem kapcsán – „a következtetés érvényességi területének”²⁷ a kijelölése, vagyis a kezdetektől ismert elkövetői kör kontextusba helyezése, az esetből kibontakozó makroszintű összefüggések vázolása. Természetesen amíg ez a propagandisztikus színezetű szocialista krimikben egyértelműen a hatalmat szolgálja, addig a mikrotörténet esetében a tudástermelés részeként értelmezhető. Ugyanakkor a nyomozás eredménye mindkét esetben egy nagyobb szellemi horizontba illeszthető be. Amíg a szocialista krimikben a nyilvánvaló ideologikus kényszer szavatolja a nyomozás eredményét, addig a mikrotörténeti kutatások tevékenyen járulnak hozzá a társadalmi szerkezet, a normák és kulturális szokások változásainak megértéséhez.

Ma már a történészek próbálják felderíteni a Rákosi-kori nyomozók tevékenységét. A Kádár-rendszer elhallgatása után, a rendszerváltás idején sorra derült ki az igazság a kirakatpererekről,²⁸ és megkezdődtek e jogi procedúrák tudományos vizsgálatai, ezek azonban a legtöbbször egy-egy konkrét ügyre korlátozódtak,²⁹ az átfogóbb tendenciákat és mintázatokat kereső szaktörténeti munkák pedig még a korszakolásban sem értenek egyet. Hódos György *Tettesek és áldozatok* című könyve a második világháborút követő első koncepciós pernek azt az 1949-es Rajk-peret tekintette, melynek ő is vádlottja volt.³⁰ Török Bálint és Kubinyi Ferenc ellenben a Magyar Közösség-peret tartja az elsőnek, de más évekre helyezik a koncepciós eljárások „korszakának” kezdetét: Török szerint a per éve, 1947 az origó,³¹ Kubinyi már a letartóztatásoktól, tehát 1946-tól datálja ezt a korszakot.³²

Kubinyi az egyik szemtanú, Kovács Imre gondolatait idézte a koncepciós perek célját és értelmét illetően: „A kommunisták értették az »összeesküvések« kreálásához, szinte minden hétre időzítettek egyet, hogy ürügyet találjanak mind rámenősebb politikájuk igazolására, másrészt a magyarság kompromittálására, nehogy szimpátiát keltsen sorsa a nagyvilágban.”³³ Kahler Frigyes „Valós” tényállás alapján – *A forradalom utáni koncepciós perek* című írásában a Bruszniai- és a Földes-per alapján arra a következtetésre jutott, hogy a koncepciós perek célja a korábban megszületett állampárti határozatok érvényességének (például az ellenforradalom felforgató tevékenységének a) bizonyítása volt, tehát az államhatalom által megteremtett narratív igazsághoz ki-

²⁷ K. HORVÁTH, 2003. 112. Kiemelés az eredetiben

²⁸ Példaként: PAIZS, 1989.; SOLTÉSZ, 1989.; KOVÁCS, 1989.

²⁹ Példaként: GERGELY, 2001.

³⁰ HÓDOS, 2005.

³¹ TÖRÖK, 2007. 87–102.

³² KUBINYI, 1988.

³³ KUBINYI, 1988.

vánták igazítani a „valóságot”. Kahler értelmezése szerint a Rákosi-korszak idejére eső kirakatperekétől az különbözteti meg az 1956 utáni koncepciós pereket, hogy az előbbiek esetében szükség volt „perbeli tényállások megkomponálására”, míg 1956 után elég volt pusztán a forradalomban való részvétel.³⁴ Zinner Tibor rendszerváltás idején kiadott munkája, az *Adalékok a magyarországi koncepciós perekhez* című kötet összefoglalta a különböző megfontolásokból szervezett koncepciós pereket, miközben egybeseperte a külföldi gazdasági vagyon államosítása érdekében indított eseteket az öt sokkal jobban érdeklő politikai ellenfelek ellen indított ügyekkel.³⁵ A magyarországi koncepciós perek főbb sajátosságait az azonos vádpontokban (szervezkedés, kémkedés) kereste,³⁶ noha ezek önmagukban csak azt mutatják, hogy melyek voltak azok a „bűncselekmények”, amelyeket a legkülönbébb társadalmi és foglalkozási csoporthoz tartozó emberekkel tudtak összekapcsolni.

Érdekes kivétel Bencsik Zsuzsanna *Egy koncepciós per előkészítése: a provokáció „kultúrájának” honosítása* című tanulmánya,³⁷ amely Uzoni Pünkösti László (háborús bűnösnek nyilvánított) vezérkari százados – látszólag az imperialista hatalmaknak végzett – kémkedési munkájáról szól. (Valójában az államvédelem tartotta abban a hitben Pünköszt, hogy az Intelligence Service tevékenységét segíti, mert ezáltal egyházi személyeken és katonatiszteken keresztül feltérképezhette a rendszerrel szemben álló csoportokat.) Az ügyben az jelentette a fordulatot, amikor behívták „tanúként azt a dr. Szöllőssy Lórándot, aki a Népiügyszégen a kihallgatásokat vezette. Elmondta, javasolta Pünköstinék, tegyen feljelentést a rendőrségi eljárás ellen, ha ott bármi módon bántalmazták volna. Pünkösti erre azt válaszolta: nem érdemes, úgyis tudja, mi vár rá, számolt a következményekkel. Vagyis a kihallgató ügyész szerint Pünkösti azért vonta vissza a vallomását és mentette társait, mert szégyellte magát vádlott-társai előtt, akik a tárgyaláson is [mindenképpen – B. T.] jelen lesznek.” A tárgyalásról beszámoló *Népszava* ennek ellenére úgy kezdte a cikkét, hogy „[b]eismerő vallomást tett Pünkösti, az összeesküvők kémszervezetének vezetője”.³⁸ Az ügyészégi kihallgatásokat vezető személy a vádlott szégyenének kiemelésével egyértelművé tette, hogy a koncepciós perek kinyilvánított célja az emberi szellem nyilvános megalázása. A vádlott széles nyilvánosság előtti teljes összeomlását váró kommunista hatalom számára a média a valóság azon színtere, ahol reprezentációs eszközökkel újra lehet fogalmazni az elvárásokat, így amíg a tárgyaláson a jövőendő elítélt még racionális kalkulációk alapján utasítja el a beismerést, addig a *Népszava* tudósítása úgy kezeli, mintha a beismerés elkerülhetetlen lenne.

A saraskamodell magyarországi alkalmazása

Miután áttekintettem, hogy a szakirodalom milyen koncepciós eljárás-típusokat különböztet meg, Papp Simon ügye alapján többek között azt kívánom bizonyítani, hogy a koncepciós pereket nem csupán gazdasági példastatuálás, médiahadjárat vagy politikailag értékelhető nyilvános megalázás érdekében folytattak le, hanem

³⁴ KAHLER, 2003.

³⁵ ZINNER, é. n. 7.

³⁶ ZINNER, é. n. 35.

³⁷ BENCSIK, 1994. 191–207.

³⁸ BENCSIK, 1994. 206.

ezeket a procedúrákat nyomásgyakorló, kollaborációt kikényszerítő eszközként is használták. Papp Simon esetének mindenekelőtt az a különlegessége, hogy a hatalom az ellene lefolytatott koncepció per révén próbálta rávenni az együttműködésre a geológust, akit a büntető igazságszolgáltatás diszkurzív horizontján még tipikus ellenségként sem lehetett elhelyezni, mivel szakmai tudását a börtönben is felhasználták. A hatalom által elvárt magatartás teljesen idegen volt a geológus számára. Az együttműködést több ízben megtagadta, ám Papp tisztában volt vele, hogy a hatalomnak szüksége volt rá, így megfelelő presztízsjavakért cserébe hajlandó volt az együttműködésre. Tehát maga Papp is partner volt, amíg munkájáért fizetségben vagy státuszszimbólumokban (szolgálati autó, sofőr) részesült.

Nyáry Krisztián az *Igazi hősök* címmel 33 magyar tudós, művész, felfedező és szélhámos életéről írt ismeretterjesztő munkájában vette górcső alá Pappot. A széles olvasóközönség számára készült életrajzi összefoglaló szerint a MAORT elleni pert három ok idézte elő. Egyrészt a külföldi tulajdonú cég kisajátításának vágya, ami az 1938-as amerikai–magyar alapítás miatt rendkívül nehézkes volt;³⁹ másrészt egy külföldiek elleni per – állami szabályozás mellett – jól hasznosítható médiavisszhangja; harmadrészt az állami tulajdonba vétel megvalósulása esetén a cég saját pártkáderekkel való feltöltésének és kifizetőhellyé alakításának előnyei.⁴⁰ Nyáry okfejtését részben igazolják Katona Klára és Pala Albert tanulmányai is.⁴¹ Érveléséből azonban teljesen hiányzik Papp személye, mintha a per szempontjából irreleváns lett volna a helyzete. Ugyanakkor szövegének második felében a következőt olvashatjuk: „*néhány beavatott kezdettől fogva tudta, hogy Papp Simon halálos ítéletét nem fogják végrehajtani, mert szakértelmét az állam nem tudja nélkülözni.*”⁴² Az *Igazi hősök* szerzője ezt a kissé sarkos megfogalmazást semmivel sem támasztja alá, viszont ebben a formában a vallási eszkatológiákból ismerős eleve elrendeltséget tulajdonít a kommunista államhatalom technikáinak. Hiszen az valójában a hatalom teljességében hozzáférhetetlen logikáján múlik, milyen nagyságú az a szakértelem, amelynek gazdáját már nincs értelme kivégezni.

Az 1930-as évek közepén a Gulag-táborokban még megszokott volt, hogy a politikai elítélteket megfosztották a korábban általuk végzett munka örömétől. Ebben az időszakban ugyanolyan közönséges vagy szakipari munkát végeztek, mint a köztörvényes foglyok. 1937-ben több politikai okok miatt elítélt értelmiségit ki is végeztek a veszélyességükre való tekintettel, miközben a Gulag-táborokban a munka termelékenységét gátolta a műszaki értelmiség hozzáértésének hiánya. Berija felismerte ezt a tékozlást, és 1939-ben megszüntette a mérnöki, tudományos vagy más műszaki képzettséggel rendelkező politikai elítéltek alkalmazhatóságának tilalmát. Anne Applebaum kutatása szerint ezt csak óvatos mértékben használták ki a táborok vezetői (feltehetően politikai megfontolások miatt), azonban a táborok egészségügyi, műszaki és termelékenységi szintje még így is emelkedett.⁴³ Az ilyen típusú munkafelfogás miatt született meg a Gulag-táborok speciális, elittábornak mondható formája, a *saraska*, ahol a jól használható szakembereket és mérnökö-

³⁹ SRÁGLI, 2008. 141.

⁴⁰ NYÁRY, 2014. 69.

⁴¹ KATONA, 2001. 150–158.; PALA, 2008. 95–101.

⁴² NYÁRY, 2014. 71.

⁴³ APPLEBAUM, 2004. 226–232., 234.

ket helyezték el tudományos munkavégzés céljából és jobb körülmények között. Szolzsenyicin *A pokol tornáca* című regényében írta, hogy a Szovjetunió hivatalos érdeke a rabok életminőségének elfogadható szinten tartása, a produktív munkaképesség fenntartása, és így a fizikai helyett a tervezőmunka ösztönzése volt.⁴⁴

A Papp Simon elleni koncepciók eljárás és börtönéveinek története bizonyítja, hogy a korabeli Magyarországon az állam informálisan, de az igazságszolgáltatási rendszeren belül alkalmazott a szovjet *saraskák* falai közül ismerős kényszerítő intézkedéseket, és végeztetett így innovatív munkát. A tanulmányban csak Papp esetével foglalkozom, de az nem egyedülálló. Szintén a saraskamodellt követte 1951-ben a Sántha Kálmán agysebész, akadémikus elleni lejáratozó kampánnyal összefonódó, szakértelmének felhasználására tett erőszakos kísérlet, illetve a Vargha Béla és bányamérnök társai elleni hosszadalmas nyomozás.⁴⁵ Kimondottan a *saraskákat* juttathatja eszünkbe a Közérdekű Munkálatok Igazgatóságán (KÖMI) belül megalakult 401. Általános Épület és Géptervező Iroda, ami a Budapesti Gyűjtőfogház „Rákosi Mátyás Kisszállónak” csúfolt részén volt található.⁴⁶ A rendhagyó irodát az itt is megforduló Papp Simon szintén megörökítette: a mérnököknek kurrens nyugat-európai és magyar szakmai lapok, különböző tervdokumentumok és gyártási adatok alapján kellett új eszközöket kifejleszteniük. A „Rákosi Mátyás Kisszállón” dolgoztak többek között az említett bányamérnök-per elítéltei, Kozma Miklós villamosmérnök, a Standard-per vádlottja és Sárkány József, akit a Nitrokémia-perben ítélték életfogytiglanra.⁴⁷ A szóban forgó gazdasági társaságokat érintő koncepciók pereket elemző Cseszka Éva tulajdonképpen a totalitárius államhatalom vezetőinek értelmetlen erőszakosságában és a külföldi tulajdon megszerzésére irányuló vágyában találta meg e perek lényegét.⁴⁸ Cseszka végkövetkeztetésével szemben azonban úgy látom, hogy hiába tér el a MAORT és a Standard Rt. államosításának végrehajtása, illetve hiába kerülnek olyanok is a vádlottak padjára, akik a büntetőeljárás megindításakor már nincsenek vezető beosztásban az adott vállalatnál (mint Papp Simon), mindezen esetek nyitja nem a kiszámíthatatlan állami erőszak, hanem a hatalom „agyelszívási” törekvése. Vagyis inkább arról van szó, hogy a Vörös Hadsereg segítségével berendezkedő politikai és gazdasági elit tagjai kiválasztották azokat, akiket semmiképpen sem kívánnak kivégezni, de minél inkább ezt akarják velük elhitetni, hogy a lehető legszínvonalasabb tudományos és műszaki tervezőmunkát az információkiszivárogtatás lehető legkisebb kockázatával és a lehető legolcsóbban végeztethessék el.

Nyilvánvaló, hogy csak a rendszer retorikájának ismeretében a *saraska* méretes anomáliának tűnik. Amennyiben viszont a hatalmat az adott rendszert legitimáló igazságok gyártásából eredeztetjük és a cselekvők szempontjából vizsgáljuk – ahogy azt Michel Foucault tette a *hatalom mikrofizikájának* felfejtésénél⁴⁹ –, akkor a *saraska*

⁴⁴ SZOLZSENYICIN, (1968). 35.

⁴⁵ Sántha meghurcolásáról: HUSZÁR, 1998. 5–24.; a bányamérnökök ügyéről: CSERÉNYI-ZSITNYÁNYI, 2003. Különösen: 20–26.

⁴⁶ BUZA, 2006.

⁴⁷ PAPP, 1996. 239–241.

⁴⁸ CSESZKA, 2012.

⁴⁹ A szovjet időszak társadalomtörténeti vizsgálatában viszont ez úgy merül fel, hogy az államhatalomhoz képest a személyek miként tudják akarataikat érvényesíteni.

és az ahhoz hasonló nyomásgyakorlások és nem utolsósorban Papp Simon ügye már nem rendszeridegen esetek, hanem kulcsok a rendszer logikájának megfejtéséhez. Foucault elmélete szerint a hatalom folyton kérdezősködik, nyomoz és pénzt áldoz az igazság kutatásának intézményesítésére, ugyanakkor maga a hatalom is alávetettje a rendszeralapozó igazságnak. Foucault elveti az árucseréhez hasonló hatalomszerzés és -megtartás elképzelését, elavultnak tartja a kérdést, hogy kié a hatalom, sokkal fontosabbak az (erők, energiák, anyagok, vágyak és gondolatok sokaságából felépülő) erőviszonyok. Az akaratok sokaságából összeálló szuverén hatalom központi lelkének vizsgálata helyett, Hobbes Leviatánjára példaként hivatkozva, Foucault arra összpontosít, hogy a centralizált hatalom milyen periférikus testekből, hatalmi effektusokból és erőviszonyokból áll össze. Ehhez a fenti szempont mellé négy másikat sorol: (i) a hatalmat ott kell megragadni, ahol a gyakorlat a legtávolabb van a jogrendtől; (ii) a hatalom nem egy masszív és homogén uralom fenoménja; (iii) nem lehet a centrumból dedukálva megismerni a hatalmat; (iv) a létrejövő ideológiáknál összetettebb tudásformák és tudásapparátusok működését kell vizsgálni. Ezzel a megközelítéssel Foucault meg is haladja a Leviatán modelljét, mert elképzelése szerint „a jogi szuverenitás és az állam intézménye által körülhatárolt mezőn” kívül, az „uralom technikái és taktikái felől kell elemezni” a hatalmat.⁵⁰ Ilyen mezőn kívülre eső, mégis a mező természetéről valló pont a *saraska* és konkrétan Papp Simon első pillantásra különösnek tűnő esete.

A „politikai geológia”

„Sajnos, a koholt vádak, a koncepciós perek idején, melynek ő is egyik áldozata volt, nem volt alkalma, oka és módja a szocialista rendszer megszeretésére” – mondta Dank Viktor 1986. július 10-én, Papp Simon születésének századik évfordulóján, a róla szóló zalaegerszegi kiállítás megnyitóján. Dank, a Magyarhoni Földtani Társulat vezetőjeként a Papp Simon ellen lefolytatott perről 38 évvel később, még a létező szocializmus idején kimondhatta, hogy koncepciós per volt, ugyanakkor személyes véleményének csak rendkívül nyakatekert módon tudott hangot adni: sajnos Papp Simonnak nem volt alkalma az ellene lefolyt koncepciós per miatt megszeretni a szocialista rendszert. Ezt az elszalasztott alkalmat a következőképpen interpretálta: „ehhez nem kellett neki ellenségnek lennie. Nagyon sok, a rendszerhez hű embernek nem tetszettek ezek a módszerek és sokan közülük ugyancsak áldozatok lettek! Munkáját ismerve, személyiségét tanulmányozva, képtelenség és szakmaiatlanság volt róla feltételezni, hogy szándékosan rossz helyre javasolt volna fúrásokat és a háborús rablógazdálkodást követően ne törekedett volna a racionális termelés megvalósítására. Ez a vádoló, céltudatos, bűnös politika azonban más vonatkozásban is lelepleződött és megbukott.”⁵¹ Megtudjuk Danktól, hogy Pappnak hiába nem volt módja a szocialista rendszer megkedvelésére, és bár éppen az ellenségképzés áldozatává vált, mégsem volt a rendszer tudatos ellensége (a vádak képtelensége miatt posztumusz rehabilitálták is).

Papp ellen valóban az volt a legfontosabb vád, hogy a geológus szándékosan rossz helyen fúratott, s így okozott kárt a népgazdaságnak. Ugyanakkor a fúrások

⁵⁰ FOUCAULT, (1976). 322–326.

⁵¹ DANK, 1987. 106.

pontosságát lehetetlen volt megállapítani, hiszen akkor lehetett volna mindezt legalább megbecsülni, ha nem csak a Papp által korábban kiválasztott (és a bíróság értelmezésében „rossz”) helyeken termeltek volna ki kőolajat, hanem azokon a helyeken is fúrtak volna, ahol a büntetőeljárás szakértői javasolták. Ezt a konkrét bizonyíték nélküli bizonyítást tekintem *politikai geológiának*, mivel ebben az esetben a hatalom konstruálja a valóságot (vagy szűkebben: a természettudományos tényeket). A „politikai geológia” révén betekintést nyerhetünk abba, hogy a hatalom a nyilvánosság előtt zajló büntetőper diszkurzív világában miként teremti meg a lehetségest, majd hogyan határolja el azt az elképzelhetlentől, s közben minden valószínűségi szintet konkrét adatok nélküli feltevések alapján kíván igazolni.

A Földművelésügyi Minisztérium dolgozói ellen indított úgynevezett FM-perben a politikai geológiához hasonló érvelésmóddal történt a vádemelés. A Kísérletügyi Főosztály munkatársait azért vonták felelősségre, mert a vád szerint hamis adatok alapján igényeltek hatalmas összegeket a krumplibogarak kiirtására, amit szinte napok alatt el is költöttek, s újabb dotációt igényeltek.⁵² Hogy mennyi pénzre lehetett ténylegesen szükség a krumplibogarak elleni harchoz, az nem határozható meg pontosan, így az sem, hogy a főosztály a legjobb szakmai belátása szerint vagy a pénz elsíbolásának tervével cselekedett, amikor újra dotációért folyamodott az államhoz. Az igazság kimondásához azonban a hatalomnak volt meg a „joga” ebben az esetben is, amivel élt is, és az általa szakmailag megalapozottnak nyilvánított számok alapján vádolta meg a krumplibogárirtókat. (Az FM- és a MAORT-pereket egyébként groteszkségük is rokonítja: a krumplibogárirtókat elleni vádemelést megelőzően a minisztériumi főosztály egyik munkatársát dicséretben részesítették a kártevők elleni harcban végzett munkájáért.)

Foucault *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* című munkájából tudjuk, hogy a nyomozás nem a tudás tartalmát, hanem sokkal inkább annak formáját befolyásolja. A társadalmi és gazdasági kontextus, valamint az igazolásra váró ismeretek között létesít kapcsolatot, így befolyásolva a tudás megszerzését, továbbadását is. A nyomozás mint a tudáshatalom egyik formája foucault-i értelemben a nyugati kultúrkör terméke, ám a bíróság intézményesedése közben a szovjet igazságszolgáltatási rendszer saját képére formálta (ugyanez megtörtént a többi európai és ázsiai országban is). A koncepciós perekhez kapcsolódó nyomozás szintén az igazság hitelesítésének módszere, amelyet vizsgálva a mindenkori „*politikai, ügyintézési, hatalomgyakorlási forma*” sokkal könnyebben tetten érhető. A Papp Simon elleni eljárásban éppen azért igaz ez, mivel a koncepciós pert megelőző nyomozás keretezte és kijelölte a hatalom számára az ügy szempontjából releváns ismerettartalmat.⁵³ Ebben játszott központi szerepet a „politikai geológia”.

Hogy milyen szerepet töltött be a „politikai geológia” az egyes koncepciós eljárásokban, azt Hayden White történetírás-elméletének segítségével próbálom meg bemutatni. A történettudományban a nyelvi fordulat utáni (némi csípős iróniával retorikai relativizmusnak is tekinthető) episztemológiai irányzat egyik meghatározó képviselőjének, Hayden White-nak a megfontolásai komoly vitákat váltottak ki a történészek által kutatott (vagy, white-i értelemben, konstruált) tények minőségéről.

⁵² CSESZKA, 2012.

⁵³ FOUCAULT, (1974). 65.

Érdemesnek tartom a jelen tanulmányban a „politikai geológia” fogalmát White segítségével interpretálni, mert így lehetővé válik, hogy a koncepciók perekről szóló diskurzus minden mondatát duplafenekűnek láthassuk, s így ezek a szintek egymást erősítsék, illetve a metaszinten értelmezett valóságkonstrukció elemei alapján újraértelmezhetővé váljon a bűnelkövetés valóságának megismerése és a mögötte húzódó érdek. Ennek jelentőségét az biztosítja, hogy a megismerés és a vele szoros összefüggésben álló érdek a társadalomtudomány episztemológiai háttéréül szolgál bármilyen társadalmi tény, folyamat vagy struktúra esetén.

A következőkben azt kísérem meg vázolni, hogy a megismerési konstrukció a kriminalisztika területén megjelenő bűncselekmények esetében hogyan épül fel. White a *történeti konstrukció* megértése céljából különböző konceptualizálási szinteket különböztet meg. Ezeket KRIMINALISZTIKAI NYOMOZÁS lépcsőfokaival hozom párhuzamba. A *krónika* szintjén alakulnak ki az események, amelyek a kriminalisztikában az eljárások alapjául szolgáló TÉNYeknek felelnek meg. A *történet* fázisa teszi lehetővé, hogy narratív és egységes logikai láncba lehessen rendezni a krónikát. A büntetőeljárások szempontjából e történetek párjainak tekintjük a VERZIÓkat, amelyek a tények logikus összefoglalásai.⁵⁴ White harmadik konceptualizálási szintje, a *cselekményesítés* első lépéseként négy irodalmi műfaj között kell választani: a történetet románcként, szatíráként, tragédiaként vagy komédiaként is elő lehet adni. A büntetőhatalom által szankcionálni kívánt történetek és azok főszereplői, az elkövetők függetlenül a bűncselekmény típusától (tehát attól, hogy az például gyilkosság, rablás vagy sikkasztás volt) különböző stílusokban mutathatók be. A STÍLUSVÁLASZTÁST az eljárás szereplői maguk is érzékelik, és reflektálnak rá a tanúvallomásokban, a bírósági ítéletet megelőzően, a vádban, illetve a védői megnyilatkozásokban.⁵⁵ Az *érvelés* mint a negyedik white-i konceptualizálási szint kriminalisztikai megfelelője az úgynevezett KRIMINALISZTIKAI MŰVELET: mindazon bizonyítási cselekmények összessége, amelyek megalapozzák a vádat.⁵⁶ Így speciális vagy jellemző elkövetési módok közé soroljuk be a már meglévő cselekményt. (Ez nem veszélytelen: Ha a valamilyen szempontból hasonlatossá alakított bűncselekmények alapján körülhatárolunk egy típust, akkor ezzel a konstrukciónkkal elveszítjük az egyes bűncselekmények azon sajátos jellemzőit, amelyek lehetőséget adhatnának a nyomozónak a bűneset pontos felderítésére.) A cselekményesítést követő metaszinthez, az *ideológiai olvasat* majdnem minden médianyilvánosságot kapó bűnesetnél előfordul, míg a koncepciók pereke esetében a büntetőeljárás céljaként egyenesen jól azonosítható világmagyarázó elveket lehet felfedezni, így javaslom, hogy a kriminalisztikai síkon VILÁGNÉZETI OLVASATokról beszéljünk. Ezek súlykolására szolgálnak maguk az ügyek.

A „politikai geológia” jelentőségét éppen azzal nyeri el, hogy a white-i értelemben vett krónika, történet, cselekményesítés, érvelés és ideológiai olvasat sorából a koncepciók pereke párhuzamos metaszinthei esetében már eleve másként konstruálódik az első, vagyis az alapvető tény, amely a narratíva létrehozását követően bizonyítékként tud hasznosulni az eljárásban. A „politikai geológia” alkalmazása mellett az elemi, krónikához hasonló konceptualizálási szinten szerkesztett, való-

⁵⁴ ANTI-BARTA-KRISPÁN-LAKATOS, 2004. 34.

⁵⁵ BÓCZ-FINSZTER, 2008. 186–201.

⁵⁶ ANTI-BARTA-KRISPÁN-LAKATOS, 2004. 34.

színűsítés révén nyert tényeket akkor lehet racionálisnak tekinteni, ha elképzeljük a valószínűsítésekből összeálló lehetséges világban a tényeket alátámasztó feltételek megvalósíthatóságát. Ezek konkrét ellenőrzésének hiányában nem fenyegeti semmi azt a történetet, amit cselekményesítve ideológiai szempontrendszer kapunk, s az makroszinten alkalmas a vádlott elítélésének világnézeti megalapozásához. A MAORT-per kapcsán a Belügyminisztérium által megjelentetett *Szürke könyv*ben szereplő bűncselekmények okadatolása mögött szintén egy világnézeti rendszer húzódik,⁵⁷ amely értelmében racionális magyarázatként merül fel az Amerikai Egyesült Államok és a náci birodalom kooperálása.

Az elfogatásig: a „kedves ellenség” szerepében

A MAORT-per legfontosabb ismérveinek a számbavétele után, az alábbiakban elsődleges forrásaimnak, Papp naplójának és visszaemlékezésének az elemzésére térek rá. Feldolgozásuk közben elsősorban annak bemutatására összpontosítok, ahogy a rendszer Papp Simont egyfajta tudathasadásos állapotban tartotta. Ez alatt továbbra is azt értem, hogy a saraskamodellnek megfelelően a hatalom a nyilvános térben kommunistaellenes szabotórként identifikálta, miközben a pártapparátus és az államvédelem vezetőiből és munkatársaiból álló hatalmi közeg informálisan korábbi munkakörének folytatására kötelezte. Reményeim szerint az elemzés során újrakontextualizálhatóvá, illetve elmesélhetővé válik az, hogy a MAORT-per alatt miként is próbált az állam minél több kőolajhoz jutni, illetve Papp Simon miként próbálta értelmezni a kommunista világgépet, amelynek nevében kutatta az olajat. Papp Simon esetében mindkét forrástípus: a napló és a visszaemlékezés jellegzetességei is fontosnak bizonyulnak. Igaz, nem tizenévesként kezdte vezetni a naplóját, de annak több szövegrészlete inkább visszatekintő összefoglalás. A napló részleteiben az első világháborút követő éveket dokumentálja. Papp a naplóját az elfogatásáig a műszaki értelmiségiekről szóló közhelyeknek megfelelő precizitással, napról napra vezette. Elsősorban napi teendőit, feladatait jegyezte fel, és általában szánt időt a meghatározó élmények vázlatos megörökítésére is. A feljegyzett események megtörténtében nincs okunk kételkedni, de a hozzáfűzött magyarázatokkal (tehát az akkori helyzettel egy időben lejegyzett értelmezésekkel) kapcsolatban már sokkal inkább felmerülhetnek kétségek.

A MAORT ekkor már nyugalmazott vezérigazgatóját 1948. augusztus 12-én tartóztatta le az ÁVO. Közvetlenül előtte körbejárta a magyarországi olajmezőket, hazafelé jövet pedig néhány napot a balatonföldvári Sellő Hotelben töltött. A rövid kikapcsolódást előre eltervezte. Ezt bizonyítja, hogy a MAORT fonyódszéplaki üdülőjében nyaraló feleségét, a gépkocsivezetőjét és annak családját is magával vitte. Elfogásának napján Budapest felé autózott, amikor Siófokon egy rendőr megkérte, hogy vigye be Székesfehérvárra. Tizenegy óra után ért a fővárosba, otthon a szobalányuk azzal fogadta, hogy előző nap az ÁVO kereste.⁵⁸

Papp Simon az ÁVO megkeresése miatt azonnal Dajkovich István ügyvédhez ment, aki az adó- és ütlevéltügyeit intézte. Délután a MAORT budapesti székházában,

⁵⁷ *Szürke könyv*, 1948.

⁵⁸ PAPP, 1996. 193.

a Gresham-palotában Paul Ruedemannt, a társaság elnökét látogatta meg. Bár elmondta neki, hogy az ÁVO előző nap megkereste, és megérzése szerint le akarják tartóztatni, Ruedemann mindezt fantazmagóriának vélte, így nem teljesítette Papp kérését, és nem kísérte őt feleségével együtt az amerikai nagykövetségre. *„Azt mondta, hogy én [ti. Papp Simon] túl sötétnek látom a helyzetet, és még gondolni sem lehet arra, hogy engem, akinek annyi érdeme van a magyar olaj és földgáz felfedezése és feltárása körül, lefogjanak.”* Ruedemann később bizonyossá váló tévedését azzal magyarázta, hogy *„még hosszú ittléte alatt sem ismerte meg a kommunisták gondolkodását”*. A mondat implicit módon elárulja, hogy Papp úgy vélte, ő tisztában volt a kommunisták észjárásával, a visszaemlékezés későbbi részeiből azonban felsejlik, hogy a geológus sem értette teljesen a hatalom elvárásait. A Greshamből hazatérő Pappot már a szintén otthon tartózkodó felesége értesítette, hogy Faller Gusztáv miniszteri tanácsos kereste az Iparügyi Minisztériumból. A visszahíváskor kiderült, hogy Faller egyáltalán nem hívta. Bő félóra múlva Pappnál már az ÁVO tartott házkutatást. A kormány emberei a geológus iratainak jelentős részét elvitték, őt magát pedig felszólították, hogy menjen velük. Az aggódo feleséget még távozáskor megnyugtatták, hogy este nyolc óra körül már otthon lesz a férje. A valóságban a házaspár már csupán hónapokkal később, a börtönbeli beszélőn találkozhatott újból. Még az aznap esti kihallgatáson kiderült Papp Simon számára, hogy az ÁVO konspirációja keretében keredzkedett be a kocsiába a rendőr, aki a geológus útvonaláról tájékoztatta az Államvédelmi Osztályt, illetve Faller nevében is ők telefonáltak, így ellenőrizve, hogy otthon van-e, és alkalmas-e az idő az elfogására.⁵⁹

Miután rögzítettük Papp Simon elfogásának körülményeit, térjünk vissza a világháború végéhez, hogy áttekinthessük, miként alakult a geológus és a felszabadítók viszonya. A kommunista hatalmi elittel Papp Simon csak a háborút követő időszakban ismerkedett meg, mivel naplója szerint 1945-ben találkozott először szovjet és magyar kommunistákkal. A háború alatt, mint a MAORT vezérigazgatója, kizárólag kormánypárti politikusokkal és magával a kormányzóval tartott fenn kapcsolatot. 1944. december 23-án megrendült egészségének helyreállítása érdekében bevonult a Szent János Kórház szanatóriumába. Szenteste már a szovjet hadsereg lőtte az épületet. (Papp szerint azért, mert annak mind a négy sarkán német tankok vesztegeltek.) A helyzet veszélyessége miatt az ágya alá vetette meg magának a fekhelyét. A geológus félelme nem volt alaptalan, az udvarra kimerészkedő szanatóriumigazgatót egy lövedékszilánk ölte meg. Ezt követően teljesen felborult a rend. Papp értesítette a gépkocsivezetőjét, aki hazavitte a Karácsony utca 9. szám alatti lakásába. (A frontvonal hiába érte el a fővárost, Papp a háború közvetlen közelségének megtapasztalásakor is ugyanúgy használta a vezérigazgatónak kijáró kiváltságokat, mint korábban.) A megjelenő szovjet katonák *„tisztességesen viselkedtek egy kivétellel”*, de ez az egy éppen rájuk akarta gyűjtani a házat. A katonák parancsnoka egy moszkvai matematika-fizika szakos középiskolai tanár volt, aki németül tudatta Pappal, hogy neki és csapatának egy-két napon belül tovább kell mennie. Figyelmeztette, jól vigyázzon, az utánuk jövő szovjet csapatoknak semmi szín alatt ne adjon szeszesítalt.⁶⁰ A naplóját precízen vezető geológus számára a

⁵⁹ PAPP, 1996. 193–194.

⁶⁰ PAPP, 1996. 155. A szerző a katona tanácsát olyan fontosnak tartotta, hogy naplójában is lejegyezte, mindenféle negatív megjegyzés nélkül.

szovjet katonák az első találkozások idején még szimpatikusak voltak. A németül tudó orosz tanár figurájához hasonló művelt személyek azonban a későbbiekben már nem számítottak természetesnek, sőt, Papp az elfogása előtti időszakban már meglepődött, ha művelt szovjettel találkozott.

Papp Simon 1945. február végén személyesen felkereste MAORT-beli titkárnőjét, Derék Lajosnét. A geológus tette nagy bátorságra vallott. A fővárosban elterjedt rémhírek egyike szerint ugyanis a magányosan sétáló férfiakat a szovjetek elvitték „egy kis robotra (munkára)”. Ez egy olyan mozzanat, amikor Papp a naplójában saját bátorságát hangsúlyozza, s ehhez hasonlót akkor tett csak, amikor a munkájával kapcsolatban írt. A kórházból való távozásától eltérően ebben az esetben nem kívánta igénybe venni gépkocsivezetőjének segítségét, noha kiemeli, az út odafele rendkívül megterhelő volt a térdig érő sár miatt. 1945. február 26-án a titkárnő lakásán két szovjet tiszt látogatta meg a geológust, az egyikük németül tudatta vele: a Szovjet Tudományos Akadémia elnöke levelet küldött neki, amelyben arra kéri, hogy geológiai és petróleumtermelési munkálatokban segítse a szovjet hadsereget. A napló tanúsága szerint Papp egyáltalán nem lepődött meg a kérésen. Nem foglalkoztatta az utána való kémkedés gondolata sem, hidegen hagyta, hogy miként találták meg a szovjet vezetők. Mindenesetre ez a megkeresés volt az első olyan jel, amely azt mutatta, hogy a szovjet vezetők és a hazai kommunista nómenklatúra számára rendkívül fontos volt a geológus szakértelmének és támogatásának megszerzése.⁶¹

Papp Simont orosz katonák kíséretében rendelték a szovjet katonai olajparancsnoksághoz 1945 nyarán, ami Ádám Lajos orvosprofesszor Vilma királynő út 35. szám alatt található villájában rendezkedett be. Ennek vezetője, Warsaver alezredes kívánt beszélni a szakemberrel. Pappot a professzor ebédlőjében vacsorával várták, itt adták tudtára, mit is várnak tőle. A szovjet vezetés jelentéseket akart a magyar, osztrák és román olajmezőkről. A geológus a szakmai jelentés előkészítését, a termeléssel, az olajipar működtetésével kapcsolatos feladatokat vállalta, úgy ahogy a korábbi rendszerek alatt, Horthy és Szálasi idején is, de a kegyeltség politikai kiaknázását (a termelő, dolgozó értelmiségi szerepének nyilvános vállalását) elutasította. Ennek hátterében az állhat, hogy noha a termelés erőszakos növelése mind Szálasi uralmának, mind Rákosi diktatúrájának a vesszőparipája volt, ő csak felelőtlenséget látott benne.⁶² Warsaver alezredes azt kívánta Paptól, hogy jelentését a parancsnokság közelében írja meg, ennek érdekében lakásrekvirálási lehetőséget ajánlottak fel számára. Papp ezt megtagadta, ezért a katonák biztosítottak neki egy kétszobás lakást a Vilma királynő út 26. szám alatt. A geológus nem értette, hogy a szovjet katonák számára az ő közelsége azért fontos, hogy az esetleges konspirációnak (hamis adatok szolgáltatásának vagy más hatalmakkal való összejátszásnak) kizárják a lehetőségét. A rekvirált lakás szabad kiválasztásának elutasítása a szovjet vezető szemében nem a más tulajdonát tiszteletben tartó polgári értékrend jeleként tűnt fel, hanem sokkal inkább gyanúra adott okot. Az oroszok már ekkor bizalmatlanná váltak a geológussal szemben. Szállását végül abban a házban jelölték ki, ahol az olajiparral foglalkozó szovjet tisztok laktak. A ház kapuja előtt, valamint

⁶¹ PAPP, 1996. 155.

⁶² PAPP, 1996. 164.

saját ajtaja előtt is állandó őrség állt, szintén katonák hoztak neki napjában kétszer ételt, ami minden esetben gulyásleves volt. Egy alkalommal teát kért tőlük, de ők annak hiányára hivatkozva inkább fél liter bort küldtek attól fogva minden nap. Naplójában a katonákról tett legfontosabb megjegyzése azoknak az igénytelenségre vonatkozott. Pappot nehezen engedték ki a házból, noha a szovjet olajparancsnokságra akart csupán eljutni, oda viszont addig nem engedték be, amíg nem kerítettek mellé egy szovjet tisztet, aki kísérhetné.⁶³ További problémát jelentett a jelentéseinek pontos lefordítása. Papp szerint először egy zalaegerszegi nyilvános-házból hoztak egy vlagyivosztoki prostituáltat, Jelena Borisovát. A nőt csupán röviden jellemezte: „*Persze nem volt elég intelligens.*” (A „persze” használata az alsóbb társadalmi helyzetűekről alkotott képéről, illetve a szovjetek iskolázatlanságáról árulkodik.) Végül Scheibli Károlyt – a francia Schlumberger cégvezető mérnökét, aki éveket dolgozott a Szovjetunióban, és nagyon jól beszélt oroszul – ajánlotta Papp a munkára. Scheiblit Pappal együtt a parancsnokságon tartották a jelentések elkészítéséig.

A Vilma királynő úti napok során felkereste egy Lenin nevű kapitány, a *Vörös Újság* szerkesztője, aki a MAORT dolgozókkal való beszélgetés alapján kérdőre vonta Pappot a munkásokkal szembeni rossz bánásmód miatt. Papp úgy vélte, a kapitány „*néhány tróger*” meghallgatva juthatott erre a következtetésre. A geológus ezzel implicit módon elárulta, hogy negatívan tekintett a baloldali elkötelezettségű munkásságra. Az újságíró baloldali kritikájának az érvényességét éppen az olajjal foglalkozó orosz parancsnok megérkezése írta felül, aki – Papp leírása szerint – azonnal kidobta a férfit.⁶⁴

Pár nappal ezután egy gépkocsivezető közölte Pappal, hogy egy szovjet altábornagy kíván vele beszélni. Megérkezésekor meglepődött az ott tartózkodó orosz katonatisztek nyugat-európai viselkedésén. A katonatisztek európai nyelveken is beszéltek, és pusztán arra voltak kíváncsiak, milyen a vidék ipara, illetve felkérték Pappot az olajtermelés olyan mértékű felgyorsítására, ami számára irreálisnak tűnt. Emlékezhetünk, hogy a háború végén megismert első, németül tudó szovjet tanárt Papp talán kivételesnek vélte, mert itt már hangsúlyozta meglepettségét, hogy a szovjetek európai nyelveken beszélnek. Éppen ez az európaias viselkedés magyarázhatja kompromisszumkészségét a termelés meggyorsításával kapcsolatban. Bár később naplójában hozzáteszi, nem hitte el, hogy a tiszték komolyan beszélnek, ezért nem emelte fel a hangját a tervek ellen. Vagyis úgy tűnik, az európai műveltséget, nyelvismeretet szükségképpen összekötötte a racionalitással.⁶⁵

A Budapesti Nemzeti Bizottság által a MAORT-hoz kiküldött testület 1945. június 21-én igazolta le Pappot. Még ezen nyáron Dálnoki Miklós Béla magához hívatta, és értesítette Lóczy Lajos geológus feljelentéséről. Lóczy vádja az volt ellene, hogy a német megszállás alatt kiszolgált a fasisztákat. Emiatt az ideiglenes kormány a háborús bűnösök listájára tette, dacára annak, hogy az eljárás idején már az oroszoknak segített. A volt iparügyi és kereskedelmi miniszter, Varga József igazoló eljárásán kiderült, hogy nem Pappnak és Vargának köszönhetőek a német vállalatok olajipari koncessziós jogai, hanem éppen Lóczy tartott 1939-ben előadást

⁶³ PAPP, 1996. 217.

⁶⁴ PAPP, 1996. 156–158.

⁶⁵ PAPP, 1996. 163.

Németországban a magyarországi lehetőségekről... Papp és Varga tisztázása után végül Lóczy igazolását függesztették fel. A későbbi koncepciók perben tanúsított magatartásához hasonló módon Papp ebben az esetben is nyilvánvalónak tartotta a vádak hamisságát. A rá vonatkozó inkrimináló megjegyzéseket vagy a vád tételes, határozott tagadását még megkísérelni is feleslegesnek tartotta, ehelyett kívárta, amíg a vádlók belátják az állításaik tarthatatlanságát.⁶⁶

1945. december 19-én „egy orosz kapitány [...] ordított a MAORT irodában, hogy miért nem küld a MAORT a cseheknek olajat azonnal. Ez annyira tájékozatlan volt, hogy azt gondolta, hogy a MAORT a pincében tartja az olajat, és azt onnan kell szállítani.” A félelmet keltő tájékozatlanság ellen Papp erélyesen lépett fel: „Az ilyen hangon való beszédet kikértük magunknak.” Papp szerencséjére egy cseh delegáció tartózkodott a MAORT-nál, őket kérte meg a helyzet tisztázására. A katonatiszt ennek hatására sűrű bocsánatkérések között a sükettségére fogta modortalanságát, másnap mégis a miniszterelnökségre szállította Pappot, ahol többek között Tildy Zoltán akkori miniszterelnök fogadta őket, de „ezek a miniszteriális emberek sem tudták a mezők olajtermelését és az olajszállítást meggyorsítani”.⁶⁷ (Papp időnként megnyilatkozó, a fenti kijelentésben tetten érhető finom humora egyfajta látszólagos „naivitásba csomagolt polgári kurázsinnak” tűnhet.⁶⁸) A szakmainak látszó érvekkel alátámasztott vádak vagy gyanúsításokat soha nem kérte ki magának az itt leírtakhoz hasonló eréllyel, csupán a nyilvánvaló tájékozatlanságról tanúskodó, otromba módon tett kijelentésekkel szemben tudott vagy kívánt így védekezni. A szakmai köntösbe öltöztetett politikai, ideológiai érvekkel – *nota bene*: a „politikai geológia” bizonyítékaival – szemben tehetetlennek bizonyult a későbbiekben, a koncepciók per folyamán is.

1946. április 8-án írták alá a Magyar–Szovjet Olajipari Rt. (MASZOVOL) alapításáról szóló egyezményt. Ezután Andrejev ezredes és Szaprikin kapitány meghívták Papp Simont egy „hideg lunchre” a már ismert Vilma királynő úti rezidenciára.⁶⁹ Andrejev ezredes azt kívánta megtudni, hogy Papp vállalna-e a MASZOVOL-nál munkát. Miután erre nemleges választ kapott, rögtön felajánlotta a vállalat vezetését, de Papp ezt is elutasította. Ezt követően a szovjet tisztek figyelmeztették, még meg fogja bánni a döntését. Az oroszok valószínűleg csak az első ajánlattételig értették Papp viselkedését, ezt igazolja az a tény, hogy másodjára már a cég vezetését ajánlották neki. (Abból a feltételezésből indulhattak ki, hogy Papp méltóságán alulnak tartja a beosztotti munkát.) Ám a geológus teljes elhatárolódása már gyanút ébreszthetett bennük, és ennek tulajdonítható a fenyegetés. Az amerikai érdekeltségű MAORT melletti kiállását lényegében árulásnak minősíthették a szovjet

⁶⁶ PAPP, 1996. 160.

⁶⁷ PAPP, 1996. 162. Idevág, hogy a háború után a MAORT-nak sem a szovjet katonaság, sem a finomítók nem fizettek. Hogy fenntarthassa a rentabilitást és a vállalat gazdálkodásának kapitalista alapjait, Papp Simon barterkereskedelemben kezdett. Egy alkalommal a szovjet hadseregtől kaptak tízmillió pengőt, de a cég ezt sem tudta elkölteni, mert az összeget Grazba kellett kiküldeniük a MAORT és más magyar olajfinomítók részére kiutalt élelmiszerek fejében. Az olajipar ilyen egyoldalú kihasználása nem meglepő Rákosi Mátyás 1945. júniusi moszkvai beszédének tükrében. TÓTH, 1999. 218.

⁶⁸ A megfogalmazást Gyarmati Györgytől, az ÁBTL igazgatójától kölcsönöztem, aki Bálint Sándor kapcsán beszélt hasonló megnyilatkozásokról. Egy jellemző példa Papp Simontól: „Ezek a katonák azelőtt csak németül beszéltek, most egyszerre tudtak magyarul.” PAPP, 1996. 154.

⁶⁹ PAPP, 1996. 163.

vezetők.⁷⁰ A naplóbejegyzésekben található megjegyzések szerint Pappot az sarkallta nemleges válaszra, hogy többször értesült olyan nyugat-európai munkatársainak a küszködéséről, akik Kelet-Európában kényszerültek szovjet felügyelet mellett dolgozni. Hallott a bakui vállalatok szovjet kisajátításáról, a cégek vezetőinek börtönben tartásáról, de „visszatetsző”⁷¹ mégis elsősorban az volt számára, hogy idegen vállalatok vezetőit csalták el a megüresedett posztokra.

„1946. március 17–20. Vas Miklós, a Szakszervezeti Tanács titkára lent járt az olajmezőinken, és visszatértekor meglegedését fejezte ki Papp Simon előtt a látottak fölött.” Az eset arra mutat rá, hogy a kommunista állami vezetők kezdetben elismerték Papp tevékenységét, hiszen még a magyar munkásvezetők is meglegedésüket fejezték ki Papp munkavezetésével kapcsolatban, noha pár hónappal ezelőtt a szovjet újságíró még éppen a nem mindennapi geológus viselkedését nehezményezte. 1946. április 27-én már szovjet és magyar újságírók, illetve a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjai utaztak az olajmezőkre. Az eseményre meghívták a francia és az angol újságírókat, de – Papp megfogalmazása szerint – „elfelejtették ezeket felvenni Budapesten”. A látogatást követően felkeresték őt az PRO emberei, mondván eljárást folytatnak ellene, mivel nem szívleli sem a szovjeteket, sem a magyar baloldali köztársaságokat, ráadásul a cége a hároméves tervnek sem kíván megfelelni. Habár a feljelentéssel kapcsolatos hivatalos dokumentáció nem maradt fenn, a napló szerint a geológus ügyvédje, Lénárt István ravaszságának köszönhető, hogy az eljárás megszűnt.⁷² Nem kellett sokat várni a következő támadásra. 1946 nyarán Bendeffy Benda László, földmérő-geológus jelentette fel Papp Simont, mert a MAORT sőt talált a kaposmérői fúrásban, de ezt nem jelentették az állami szervek felé. Papp később tisztázta az ügyet, ugyanis nem kósót, hanem békásót találtak (az apró szemű kvarcit-kavicsot nevezik így Erdélyben, ahol a geológus született).⁷³

Papp Simont 1946 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai közé választották, majd 1947 nyarán az Egyesült Államokba utazott a MAORT amerikai tulajdonosainak és vezetőinek meghívására, ahol Ruedemann közölte vele, hogy 1948. január 1-jén – szép búcsúpénz, 24 ezer dollár kifizetése mellett – nyugdíjba helyezik, tekintettel arra, hogy 61 éves elmúlt. Hazautazása előtt találkozott Vámbéry Rusztem magyar követtel, aki azt tanácsolta Pappnak, hogy halassza el hazautazását. A naplóban ennek a tanácsnak a politikai dimenziója teljesen elszikkad, a geológus fontosabbnak érezte megörökíteni magának azt, hogy kik látták vendégül külföldi tartózkodása idején. Már a hazaút során történt, hogy a geológust szovjet katonák Linz közelében szállították le a vonatról. Feleségével együtt vissza kellett gyalogolnia az amerikai konzulátusig. Ott beszélt a MAORT zürichi testvérvállalatának vezetőjével, aki azt a tanácsot adta neki, hogy menjen Zürichbe. Naplójában erre a történetre már egy utólagos betoldásban emlékszik vissza, és

⁷⁰ PAPP, 1996. 163–164.

⁷¹ PAPP, 1996. 335.

⁷² PAPP, 1996. 164–165.

⁷³ A geológiai munkájával kapcsolatos különböző vádak egészen a Szálasi-korig nyúltak vissza, amikor hasonlóan nevesítéses ötletekkel álltak elő a hatalom gyorsan fluktuáló képviselői. Talán a legszórakoztatóbb vád a sok közül: „1944. október utolsó hetében a zalaegerszegi főispán [...] felfüggesztette Dinda János műszaki igazgatót, majd engem [...], mert a lovászi olajmező 94-es számú fúrásában kitört a földgáz és világító fáklyaként égett. Azzal vádolt bennünket, hogy azt szándékosan idéztük elő, mert jelezni akartuk a Jugoszláviába éjjel berepülő orosz repülőgépeknek az útirányt.” PAPP, 1996. 152–153.

elismeri, ha akkor hallgatott volna a vállalatvezetőre, elkerülhette volna „*azt a sorsot*”.⁷⁴ A baljós jelek dacára Papp ekkor még mit sem sejtve hazajött. Nem hitte, hogy félnivalója lenne hazájában.

1948 januárjában valóban nyugdíjba vonult, ezután a MAORT ügyeinek intézésébe komoly beleszólása nem volt, de alelnöki tisztsége megtartásával formálisan a vállalatvezetésben maradt. Letartóztatásáig már csupán különböző bányászati és geológiai konferenciákon való részvételeit említi legtöbbször, illetve gyakran beszél Kertai Györgyhez fűződő szoros kapcsolatáról.

Az elfogatás után: „Nekem semmi érzékem nincs a politikához”

A már megismert dunántúli-balatoni utazást követően, 1948. augusztus 12-én Princz Gyula ÁVO-s őrnagy és Torda Ferenc főhadnagy civil ruhában jelent meg Papp Simonék lakásánál. Megvárták, amíg Papp két tanút hív a házkutatás törvényes lefolytatásához, majd egy koffert kértek tőle, amibe a dolgozóasztalról minden iratot belesöpörtek. A távozáskor Papp nem felejtette el megjegyezni, hogy Torda főhadnagy eltett két Leica fényképezőgépét.⁷⁵

Az ÁVO-sok a ház előtt megállítottak és lefoglaltak egy autót, a geológust azzal vitték az Andrássy út 60-ba. A felvételi irodánál elvették az értéktárgyait (óra, jegygyűrű, pénztárca), a töltőtollát, golyóscrúzáját és a lupéját (gyűjtőlencsés nagyítóját) pedig rögtön zsebre tették, mintha azokra más lefoglalási szabályok vonatkoztak volna. Bevezették Váradi György százados szobájába, aki közölte Pappal, hogy régóta ismeri őt, és saját élettörténete elmesélésébe kezdett, amiből kiderült, hogy egykor orvostanhallgató volt, de nem folytathatta tanulmányait, így doktori címét a jogi karon szerezte. Még az egyetem alatt szeretett volna pénzt keresni szaktudásával, ezért jelentkezett a MAORT-hoz, Papp Simon azonban egy udvarias hangú levélben elutasította. Mondani sem kell, egy ilyen *entrée* után Váradi a Papp elleni vádak valóságtartalmát hangsúlyozta. Úgy tetszik, a százados szemében az osztályellenség és a személyes ellenség ebben az esetben összemosódott.⁷⁶

A százados a jugoszláv olajiparnak tett szolgálatokkal vádolta Pappot. A geológus válaszában kifejtette, évek óta ad tanácsokat a muraközi olajkutatásban. Sőt, egy alkalommal a MAORT egyik fúrólukvizsgáló gépét is kölcsönadták a belgrádi vállalatnak, de hangsúlyozta, hogy nyugdíjazása óta minden ilyen kérést átküldött az akkori főgeológushoz, Barnabás Kálmánhoz, aki minden valószínűség szerint Pappnál jobban értette, milyen politikai veszélyt jelenthet egy esetleges jugoszlávoknak tett szívesség. Ezért fordulhatott elő, hogy a budapesti jugoszláv nagykövet a hivatalos protokollt mellőzve újfent a MAORT nyugalomba vonult vezetőjéhez fordult. „Ez az időszak egybeesett azzal a Rajk-üggyel, amellyel kapcsolatban Titót, a jugoszláv államfőt láncos kutyának nevezték” – jegyzi meg Papp, aki visszaemlékezésében egy évvel előbbre hozza a Rajk-pert, mintegy ezzel utólag értelmezve a saját szorult helyzetét, bár a századosnak adott válaszából kiderül, hogy ekkoriban nem tudhatta vagy nem vette komolyan a „láncos kutya”-toposz jelentőségét. Váradi

⁷⁴ PAPP, 1996. 172.

⁷⁵ PAPP, 1996. 194.

⁷⁶ PAPP, 1996. 194.

azzal dicsekedett, hogy „nagyszerű fogást csináltak velem, mert én egyetemi tanár, akadémikus és vezérigazgató vagyok, milyen nagyszerű lesz ez az ügy propaganda céljaira, egy szabotázs-per megszervezésére”. (Talán érdemes itt újra megjegyezni, hogy a kirokatper középkori kivégzéseket idéző látványossága a Rákosi-időszakban sokkal inkább a társadalmi és egzisztenciális státuszt érintő „csonkításokban” nyilvánult meg. A minél erősebb drámai hatás érdekében a vádlott életpályájának a kiemelkedő eredményeit hangsúlyozták a nyilvánosság felé.) „Váradi dr. azután azt kérdezte, hogy nem vagyok-e amerikai állampolgár?”⁷⁷ A százados kérdése arra a veszélyre hívja fel a figyelmet, hogy igenlő válasz esetén a szabotázs-vád fent vázolt terve nem hajtható végre, és egy beismerő vallomás aláírása után ugyanúgy ki kell utasítani az országból Pappot, ahogy Bannantine-t és Ruedemann-t, a MAORT két amerikai képviselőjét.

Papp előzetes letartóztatásának kegyetlenségét azzal érzékeltette, hogy elmondása szerint „színezett vizet adtak” neki (értsd: híg, ehetetlen levest). Ebből és az alább idézett szövegrészből egyaránt kiviláglik a geológus úri magatartásból következő megilletődöttsége és sértettsége. „Ebédet, vacsorát rendetlenül hoztak a szomszédságban lévő vendéglőből, persze azt sem kérdezték meg, hogy mit rendelnék.” Az elhelyezése kapcsán nem a hely hiányosságairól ír, hanem a takarító viselkedésével kapcsolatos problémáiról: „Reggelenként a szobaörség leváltásakor egy piszkos, idegrendszer utcai nővel kisépeltették a szobámat (nem volt zárka). Külön büntetés volt részemre ennek a nőnek a viselkedése és az őrkkel való beszélgetése.” A fogházörök modorát az alsóbb társadalmi osztályhoz tartozók primitív viselkedéseként jellemezte. „Volt azonban olyan is, aki az őrségváltáskor úgy állított be, hogy jó reggelt kívánok vezérigazgató úr.”⁷⁸ Mint látható, a szabotázs-per megelőző börtönbüntetés idején az őt ért megaláztatások ellenére ragaszkodott a kifinomult viselkedéshez és életvitelhez. Ettől nem tárgított később sem: Az Országos Gyűjtőfogházba való kerülését követően a vallását egyébként nem gyakorló Papp Binder Bélával (szintén a MAORT-ügyben ítélték el) csak azért akart a börtön kápolnájába menni, mert beszélgetni szerettek volna a többiekkel.⁷⁹ Ez azt jelzi, hogy az általa megfelelőnek tartott rabtársak (például egyetemet végzett kutatók), a szintén úriember magatartást tanúsítók vallásosak voltak, vagy a vallást, mint megfelelő eszközt, protestáló magatartást használták fel saját informális kapcsolataik építéséhez. Szintén a gyűjtőfogházban történt az az eset, amikor nem reggel, hanem délben tette ki a küllit, és az őr rettentően leszidta. „Nem tudtam magam türtőztetni, és lehoradtam az őrt. Erre az őrk az azt hitték megbolondultam. Hozták gyorsan a rab orvosokat.”⁸⁰ Hogy haragját az őrk egyáltalán nem is vették komolyan, azt jól mutatja, hogy eszükbe sem jutott megverni, hanem minden valószerűség szerint nem értették, hogy efféle úrias magatartással miként kiabálhat velük bárki is.

Mire Ruedemannékat behozták, addigra elkészültek Papp Simon vallomásainak jegyzőkönyvei. Naplójában Papp annyit jegyez meg erről: „a vallomásokat nem én tettem, hanem Dr. Váradi György ávós százados és Kecskés Ferenc ávós őrnagy komponáltak.”⁸¹ A perről megjelentetett Szürke könyvben is közölt, Papp Simon

⁷⁷ PAPP, 1996. 195.

⁷⁸ PAPP, 1996. 196.

⁷⁹ PAPP, 1996. 231.

⁸⁰ PAPP, 1996. 241.

⁸¹ PAPP, 1996. 198. Habár 1948. szeptember 6-a óta ÁVH-nak hívták, Papp Simon később is következetesen ÁVO-ként hivatkozott rá. CSEH, 1999.

kézzel írt (értsd: diktált) vallomásával több célja is volt az államvédelemnek: ezzel a koholmánnyal akarták Ruedemannt és Bannantine-t, a cég amerikai vezetőit saját magukra nézve terhelő vallomásokra bírni. Az ÁVH meggyőzte Pappot, hogy az amerikai vezetők is igazolták az ő bűnösségét. A két amerikai vezetővel íratott vallomást magával Papp Simonnal fordították le azzal a céllal, hogy a geológust megtörjék. Ez már túl sok volt az egykori MAORT-igazgatónak. A vele szemben alkalmazott lelki és fizikai kényszerítések arra indították, hogy öngyilkosságot kíséreljen meg a fogvatartása első hónapjaiban. A szakember ethoszát remekül példázza, hogy az eddig is emlegetett fenyegetések csak akkor bizonyultak hatásosnak, ha munkaadóinak korholó véleményét is párosították azokhoz. Papp a naplójában az öngyilkossági kísérletével kapcsolatosan saját lelkiállapota helyett inkább arra tért ki, milyen bárdolatlanok az államvédelem tagjai, amiért nem voltak tisztában a ténnyel, hogy az úri öltönyök nadrágzsebében olyan óratartó zseb van, ahova két üvegcsé ciánkálitot lehet elrejtetni. A geológus végül a folyamatos ellenőrzések miatt nem tudta rendesen lenyelni a mérget. A fegyőrök az esetleges vezetői megrovás miatt titokban hívtak orvost.⁸² (Az esetről csak ennyit tudunk, mert a kísérletet túlélő geológus feltehetően szemérmessége miatt nem részletezte ezeket az eseményeket a naplójában).

Egy ilyen öngyilkossági kísérlet után meglehetősen groteszkül hat, hogy a geológus a legszörnyűbbnek mégis azt találta, amikor szemtanúja volt annak, amint az ÁVH-sok Mr. Ruedemannt és Mr. Bannantine-t fűző nélküli cipőben, nyakkendő nélkül a pincébe kísérték. Megdöbbenette Pappot, hogy munkaadóinak külöznük kellett megszokott úri kinézetüket, annak hírére azonban kissé megnyugodva vehette, hogy e megaláztatás ellenére Décsi alezredes biedermeier bútorokkal berendezett szobájába szállásolták el a két amerikai *gentleman*. Azt szintén sikerült megtudnia, hogy az Amerikai Egyesült Államok 80 ezer dollárt fizetett a két állampolgár szabadságáért. Úgy vélte, erre a kiváltságra őt nem találták méltónak.⁸³ (Az eufemisztikus megfogalmazás mögött cinikusan szerénykedő formában saját sértődöttsége érhető tetten, hiszen naplójában külön-külön idéz olyan cikkekből, amelyek a szakmai munkáját dicsérik.) Papp elbeszélése szerint Mr. Bannantine nem sokáig ellenkezett az előre megírt vallomások ellen, mikor látta, hogy tiltakozása süket fülekre talál. Pedig a geológus értesülései szerint felettese az elfogatásakor még verekedett is az államvédelmissekkel. Ruedemann-nel nehezebb dolguk volt, ő ugyanis napokig ragaszkodott az igazához. A napló szerint végül a pincében a szomjaztatás és éheztetés hatására ő is elfogadta az ÁVH által szerkesztett vallomást.

Bannantine-t és Ruedemannt 1948. október 1-jén vitték át a magyar határon. Kicsikart vallomásaik alapján Pappot náci kollaboránsnak tartották, ezzel összefüggésben az olajkitermelés elszabotálásával is megvádolták. Visszaemlékezésének a perhez kapcsolódó részében hosszú oldalakon idézi a *Természettudományi Közlöny*, a *Földtani Közlöny*, a *Műszaki Világ*, valamint a *Bányászati és Kohászati Lapok* különböző cikkeit, amelyek munkásságát és tehetségét dicsérik.⁸⁴ Felsorolja tisztségeit és díjait, majd a következőképpen fejezi be a részt: „ahelyett, hogy elismerésben lett

⁸² PAPP, 1996. 198–199.

⁸³ PAPP, 1996. 199–200.

⁸⁴ PAPP, 1996. 173–186.

volna részem, igazságtalanul halálra ítélték, majd a halálos ítéletet életfogytiglani fegyházra változtatták.”⁸⁵ Saját laudációjának megszerkesztését követően a perben szereplő vádakra részletesen, olajipari szakismereteit mozgósítva, a kimutatási számokat fejből idézve válaszolt. Ennek tükrében különösen feltűnő, hogy a vádak politikai-ideológiai (ha tetszik, „politikai geológiai”) pontjaira nem reflektált.⁸⁶

A Papp elleni szabotázs-perben a beismerő vallomások mellett a döntő bizonyítéknak a szakértői véleményt tekintette a bíróság, amelynek szerzői Szurovy Géza és Forgács László voltak. Szurovyról Papp naplójából tudhatunk meg információkat: a MANÁT-ban, a Magyar–Német Ásványolajművek Rt.-nél vállalt geológusi állást, ahonnan jobb anyagi körülményekben reménykedve 1944-ben át kívánt menni a MAORT-hoz, de ezt Papp nem támogatta, ezért inkább kiküldette magát Németországba egy tanfolyamra, majd 1945 után hazatérve ismét a MAORT-nál próbálkozott. A geológus egyébként Szurovyt olyan embernek írja le, akit mindenekelőtt a pénzszerzés motivál, és egyáltalán nem lojális a munkahelyeihez. Papp személyes ellenérzését objektív indokokkal próbálta alátámasztani: „azért sem vehettem fel, mert a MAORT vezető mérnökei azon a véleményen voltak, hogy dr. Szurovy sem nem geológus, sem nem fúrómérnök.” Lévéen német vállalatnál dolgozott a világháború alatt, 1945 után komoly veszélybe került, s a MANÁT magyarországi távozását követően Pappot Szurovy édesanyja és felesége is többször felkereste annak érdekében, hogy segítségét kérjék a férfi ügyében. Az elismert geológus a Szurovy elleni igazoló eljárás során a vallomásával a pozitív döntés felé befolyásolta az ügyet, majd a Földtani Társulat elnökeként elintézte, hogy buzgó kollégája a szakmai szervezet másodtitkára lehessen.⁸⁷ A MAORT-perben szereplő másik szakvéleményíróról, Forgács Lászlóról Papp elsőként azt jegyezte fel naplójában, hogy „nem találták a nevét a budapesti műegyetem hallgatói között”. Korábbi munkáinak megnevezésével (kocsikénőcsigáryi munkás és poloskairtó volt) nyíltan próbált utalni a teljes alkalmatlanságára. A „meg volt a párttagsági igazolványa” mondatrésszel pedig egyértelművé tette, hogy véleménye szerint nem a véletlen folytán került befolyásos pozícióba. Papp Simon összességében a bíróság által felkért két szakértő személyiségrajzával kívánta okadatolni, hogy sem szakemberekről, sem úriemberekről nem beszélhetünk az ő szakmai kvalitásait értékelők esetében.⁸⁸

A per egyik vádpontja Papp nácibarátságát feltételezte. A geológus ezt a naplójában azzal utasította vissza, hogy a hitlerizmust mindig is „fehér bolsevizmusnak” tartotta. Ez a gondolat egyébként nem állt távol az irredenta törekvések támogatásán felüli németbarátságot elutasító horthysta elit elképzelésétől. A *Szegedi Napló* már 1918. július 11-én „fehér bolsevizmusként” írt a Tanácsköztársaságot követő jobboldali erőszakos tisztogatásokról.⁸⁹ A kifejezés új jelentést nyert Prónay Pál eltüntetése és a király visszatérésének megakadályozása után, a bethleni konszolidáció időszakának végét követő években pedig valószínűleg az emlegetett „fehér bolsevizmust”,

⁸⁵ PAPP, 1996. 192.

⁸⁶ PAPP, 1996. 220–224. Jellemző, hogy a perről szóló propagandakönyvnek *A szabotázsakciók politikai háttere* című fejezetére vonatkozó megjegyzései tartalmazzák a geológiai, tudományos védekezését – bármiféle politikai értelmezés nélkül.

⁸⁷ Szurovy jellemzését és a bekezdés első felének minden idézetét lásd: PAPP, 1996. 205–206.

⁸⁸ Forgács jellemzését és a bekezdés második felének minden idézetét lásd: PAPP, 1996. 206.

⁸⁹ (t-s) [Tonelli Sándor]: Fehér bolsevizmus. *Szegedi Napló*, 41. (1918. július 11.) 4.

aki egylényegűnek tartotta a hitleri és a kommunista önkényt. A szabotázs-per vádlói Papp Hitler iránti elkötelezettségét azzal igyekeztek bizonyítani, hogy 1943-ban a geológus megkapta a német Sas Rend kitüntetés I. osztályát. A napló szerint a kitüntetés ezt az elismerést Alfred Benz olajkutató barátságának tulajdonította.⁹⁰ A *Szürke könyv*ben olvasható másik nácibarátsággal kapcsolatos vád szerint Bannantine utasításba adta a vállalatot átvevő Pappnak, hogy minden vezetéssel kapcsolatos probléma esetén azt a Klassen urat keresse, aki a *Deutsche Amerikanische Petroleum Gesellschaft*nak (D. A. P. G.) volt a vezetője.⁹¹ Visszaemlékezéseiben Papp egyértelművé teszi, hogy ez a kérés elsősorban az igazgatásra, a könyvelésre és a tervezett finomító építésére vonatkozott. Amíg a MAORT-szabotázsról szóló belügyminisztériumi kiadvány a német és magyar közös olajérdekeltség alapján azt próbálta bizonyítani, hogy a háború során az amerikai imperialisták és a német nácik között titkos érdekszövetség volt, addig Papp beszámolójából az derül ki, hogy a német és amerikai kormányok között megindult egy tárgyalássorozat a *Farbenindustrie* és a *Standard Oil Company of New Jersey* tulajdonainak kicseréléséről. A háború alatti időszak feszültségeinek részletezésekor kibuggyan Pappból, hogy „a Standardnak az az intézkedése, hogy a német vállalat vezetőjének legyen a MAORT alárendelve, nem tetszett nekem. És pedig azért, mert láttam, hogy Romániában a MAORT testvérvállalata, a *Romano Americana* miként esett áldozatul a D. A. P. G.-nek, úgy adminisztratív, mint műszaki vonalon. Nem is vettem igénybe Klassent...”⁹² A beszámolóból érzékletesen kiderül, hogy Papp a háború során és az azt követő jóvátételi időszakban is a vállalat függetlenségét és autonómiáját féltette, ezért nem volt hajlandó kompromisszumot kötni egyik totális államhatalmi igényekkel fellépő rendszerrel sem.

Mint azt már tisztáztuk, a szabotázs-per központi súlyú, geológiai alapú vádjait arra építették, hogy Papp nem megfelelő helyeken fúrt és kezdte meg az olajkitermelést.⁹³ Itt érünk vissza a tanulmányom első felében bevezetett „politikai geológia”-fogalomhoz. Mint azt tisztáztam, a terminus alatt olyan eljárást értek, amelynek (hazug módon) bizonyító erőt vindikáltak, és amely (hamis) érvényességét a (kontroll)fúrások hiánya és a hatalom „szakdiskurzus-monopóliuma” szavatolta. Csak a hatalomnak volt joga szakvéleményeket készíteni (és megcáfolni), illetve csak a hatalomnak lett volna joga az újabb fúrásokhoz és a régebbiek felülbírálásához is, az igaza bizonyításához pedig elég volt az első jogát gyakorolnia. Vagyis a „politikai geológia” az adott esetben pénzügyi vagy más szempontból meg nem valósítható kísérlet elvégzése nélkül, önkényesen valószínűsítette, hogy jobb termelőkapacitást lehetett volna elérni más fúrási pontok megadásával. És ennyi elég is volt. Papp nagyon egyértelműen reagált erre a koholmányra a naplójában: „Minden kijelölt fúrópontom lelkiismeretesen volt megállapítva. Jakabfalva csak az ávósok fejében volt reményteljesebb terület, mint a többiek.” Illetve: „geológusi reputációm ezt soha nem engedte volna meg.”⁹⁴ Szakképzettségéből fakadó, önmagával szembeni etikai elvárása itt fonódik össze úriemberi mivoltával, hiszen az utóbbihoz tapadó ethosz szerint a hivatása „úgy szakmailag, mint emberileg” jellemzi őt.

⁹⁰ PAPP, 1996. 149–150.

⁹¹ *Szürke könyv*, 1948. 8.

⁹² PAPP, 1996. 215–216.

⁹³ *Szürke könyv*, 1948. 29–36.

⁹⁴ PAPP, 1996. 224.

A vád alapján a „szabotázs” másik formája a kitermelés csökkentése volt. Ennek okát az ügyész a „népi demokrácia-ellenes tevékenységben” látta.⁹⁵ A MAORT kútjainak hozama valóban apadt, ennek hátterében azonban – mint arra Katona Klára történész rámutatott – éppen a nyereséges termelés biztosítása állt. Ugyanis az „erőltetett hozamnövelés esetén ennek az energiának [ti. az olaj kinyeréséhez szükséges rétegenergiának] nagy része kárba vész, mert elszökik a földgáz, és a pórusokban tetemes olajmennység marad vissza, amit nem lehet felszínre hozni, így a mező idő előtt terméketlenné válik”.⁹⁶ A koncepció per fenti vádja újfent egyfajta „politikai geológia” volt. Persze a „politikai geológia” logikáját elfogadva bármilyen (ál-)szakértő állásfoglalása elég a kérdés eldöntéséhez. Ebből a merően önkényes gondolkodásmódból Papp Simon csupán annyit látott, amennyit a szakértők életének véleményezésekor írt le, tehát azt, hogy kollegáinak többsége nem szakember és nem úriember.

A tárgyalássorozat 1948. november 26-án kezdődött. A vádlott tehetetlen szégyenérzetének haragosan adott hangot, majd amikor egy riporter le akarta fotózni, a geológus mérgében kiütötte a kezéből a fényképezőgépet. A rádióközvetítés hírért viszont némi büszkeséggel fogadta Papp, hiszen ez az ő kiemelt fontosságáról tanúskodott. A per krónikájához tartozik (és a geológus személyiségrajzához is adalékkal szolgál), hogy bár felesége hetente vitt neki ételt, mégis meglepődött férje vallomását. Hogy miért, azt csak sejteni lehet: találkozási lehetőségeik alkalmával talán nem beszélhettek a perről, de az sem elképzelhetetlen, hogy Papp szégyellte szellemi és fizikai megroppanását, vagy nem tartotta fontosnak beavatni a feleségét annak részleteibe.⁹⁷

Kertai György 1948. december 2-án került a tanúk padjára. A tanú, Pappal elmenttben, a hatalom elvárásainak megfelelően kommunikált. 1944-ben még úgy nyilatkozott Pappról, mint akit „az utolsó történelmi pillanatban [adott] a Mindenható a magyar tudománynak, hogy [...] kifejlődjének a nagysikerű tények. A magyar olajmezők kizáró felfedezőjének, a világot járt, nagy tapasztalatú geológusnak (ti. Papp Simonnak) és műszaki gárdájának vezetésével kellett indulnia a magyar ásványolajbányászat tudományának.”⁹⁸ 1948-as vallomásában már nem szerepelt a „Mindenható ereje”, s a szöveg Pappra nézve pozitív része kimerült abban, hogy nem tudott semmi biztosat mondani a vádlott német kapcsolatairól. A tanú pusztán azt tudta, hogy egykori felettese megmentette a munkaszolgálatos sorstól.⁹⁹ A források lehetővé teszik, hogy még tovább nyomon követhessük Kertainak az ügyben és a geológussal kapcsolatban képviselt „véleményét”. Forgács Lászlót – miután kocsikenőcsgyári munkásból egészen a MAORT-per szakértőjévé nőtte ki magát, végül – egy évvel Papp Simon bebörtönzése után elítélték, majd a neves geológus szabadulása előtt egy évvel, 1954-ben pedig már elkezdték felülvizsgálni a Forgács ellen megfogalmazott vádakat. Erre

⁹⁵ Szürke könyv, 1948. 24.

⁹⁶ KATONA, 2002. 139. Bár a vádak között nem szerepel a kitermelt olaj elsíbolása, erre akadt valós példa. Egy 1950-es tiltott határátlépési ügyön keresztül kiderült, hogy a MAORT egyik telepvezetője, Major József 1945-től kezdődően éjszakánként teherautón lopott petróleumot, benzint és olajat, amit vidéken és a fővárosban is értékesített, annak ellenértékét pedig éjszakai tivornyákra és prostituáltakra költötte. ÁBTL, 3.1.9. – V/106527. Major József és társai elleni per – tiltott határátlépés, 1950. július 12. Varga Jenő, kihallgatási jegyzőkönyv. 2–3.

⁹⁷ PAPP, 1996. 226.

⁹⁸ KERTAI, 1944.

⁹⁹ PAPP, 1996. 226.

csak azért tértem ki, mert ekkor ismét számítottak az eljárásban Kertai Györgyre, aki a következőképp nyilatkozott: „*Forgács Lászlónak – MAORT szabotázs leleplezésében végzett munkáját értékesnek és ügyesnek minősítem, ha bár véleményem szerint lényegtelen kérdéseket, néhol hibásan is, eltűzött és lényeges kérdésekre nem derült fény. Ezt azonban ma már könnyebb megállapítani, mert mi is néhány évvel a szabotázs leleplezése után ismertük meg a teljes valóságot.*”¹⁰⁰ Rögtön hozzá kell tenni, hogy Kertai itt idézett megállapításai nincsenek összhangban a vallomása más részeivel, ahol éppen Forgács teljes műszaki alkalmatlanságát, a szabotázs leleplezésére való alkalmatlanságát taglalta. Szerinte a vádak lényegtelen kérdésekre korlátozódtak, míg a fontosak homályban maradtak, s mindezzel Kertai feltehetően Forgács rehabilitálásának lehetőségéhez kívánt hozzájárulni. Sőt, az egyértelmű állításokat kerülve, olyan formában nyilatkozott, ami a későbbiekben esetleg Papp kiengedését is elősegítheti. Tehát a fentebb idézett mondatai inkább taktikai húzásként értékelhetőek. A kihallgató tiszttel való játéknak tűnik, amikor kifejti, hogy a teljes igazságot csak évekkel később *tudták* meg. Kertai az 1954-es vallomásában olyan tényeket közöl, amelyeket már az 1948-ban lefolytatott eljárás során is észlelt és megtapasztalt, ezek esetében pedig próbál arra hivatkozni, hogy akkor inkább csak másként interpretálta mindezt.

Kertaival ellentétben Papp a hasonló helyzetekben nem volt képes a megfelelő beszédmód megelégsére. Éppen a naplójából tudjuk, hogy Rákosi is úgy tartotta, semmi érzéke nincs a politikához.¹⁰¹ Saját tárgyalásán is csak azért tudott *„helyesen válaszolni”*, mert azt előre betanították neki. Papp radikális apolitikusságát talán védőügyvédje is felismerte, hiszen az ítélethirdetés előtt kérvényezte, hogy vizsgáltsák meg az elismert geológus elmeállapotát. Az ÁVH ezzel kapcsolatos félelmére utal, hogy megfenyegették Pappot, amennyiben ezt a kérvényt nem kifogásolja nyilvánosan, úgy az ügyvédjét is letartóztatják. (A tisztek a nyilvános kifogásolás erőltetésével egyébként Papp önérzetére és szégyenérzetére akarhattak hatni.) A vizsgálatra végül nem került sor, de nem a geológus tiltakozása miatt, hanem azért, mivel Papp Simont már 1948. december 9-én halálra ítélték.¹⁰²

De 1949. január 20-án a Népbíróságok Országos Tanácsa új döntést hozott: Papp Simon ítéletét életfogytiglani börtönbüntetésre módosították. A geológus azonban csak hónapokkal később értesült a döntésről, mivel nem vehetett részt az új tárgyaláson, és sokáig nem is értesítették. Tehát a koncepciós per fővádlottja nem járulhatott hozzá az enyhébb ítélet meghozatalához, de valószínűleg szakmai kvalitásának köszönhetően menekülhetett meg. Feltételezhető, hogy az államhatalomnak nem volt célja a geológus halálbüntetése, az csupán egy eszközt jelentett Papp együttműködésének a megnyeréséhez. A visszaemlékezés szerint a halálbüntetés kihirdetése után egy alagsori lakásba szállították Pappot, ahol egy *„a padlótól a mennyezetig érő Sztálin-kép volt”*. Ezt követően egy szovjet alezredes lépett be az ajtón, kinek a szavaira Papp így emlékezett: *„most csakis az igazat mondom, mert attól függ, hogy dolgozhatok még az életben, vagy sem.”* A katonatiszt arra volt kíváncsi, hogy Papp milyen családból származik, és nem kérdezték a munkájáról, sem arról, hogy pontosan mit csinált Amerikában vagy Svájcban. Az állam emberei meg voltak győződve a szaktudásáról, ahelyett, hogy azt firtatták volna, csak a megbízhatóságának

¹⁰⁰ ÁBTL, 3.1.9. – V/142727/1. Kertai György, tanúkihallgatási jegyzőkönyv. 3.

¹⁰¹ PAPP, 1996. 219.

¹⁰² PAPP, 1996. 227.

ellenőrzése volt fontos, hiszen ettől függött a későbbi együttműködés lehetősége. A visszaemlékezés szerint ezen a találkozón a MASZOVOL igazgatója is jelen volt, aki szintén megkérdezte Papptól, kíván-e a továbbiakban dolgozni. *„Ezt leszídtam, hogy neki ehhez semmi köze.”*¹⁰³ Látható, hogy a geológus továbbra is különbséget tett a vele kapcsolatban álló emberek között, erre utal a mondat elején szereplő mutató névmás. Ebben a szubjektív hierarchiában az államhatalom reprezentatív képviselői, mint a szovjet katonatiszt, pozitívan jelentek meg, csupán az elítélése előtti időben vette rossz néven az övéhez hasonló társadalmi pozíciót betöltő vezetőktől a gúnyolódó, hatalmat fitogtató magatartást. Mindazonáltal a politikai vezetés meghatározó képviselőivel hajlandó volt együttműködni, s a kérdéseikre választ adni. A hatalom ezt a gesztust értékelhette, így saját hasznának megfelelően tudta dolgoztatni Papp Simont.

És dolgoztatta is. Amíg az ellenség titkos szövetségesének koncepciójába próbálták beletuszkolni Pappot,¹⁰⁴ addig Forgács László (a MAORT éppen megbízott vezetője) több alkalommal is a geológushoz fordult szakmai kérdéseivel. Első alkalommal a bükkszéki fúrásnál talált vízről vélték úgy, hogy szódagyártáshoz megfelelő lenne, és be akarták zárni az olajmezőt annak érdekében, hogy átálljanak az új iparágra. Végül Papp győzte meg az állami vezetőket ennek a tervnek az irreálisáról. Az elítélttől második alkalommal Székely Pál¹⁰⁵ MAORT-hoz kinevezett állami ellenőr kért segítséget a társaság nevében, hogy hol, milyen rétegekben fúrjon. Papp megkapott minden olyan szakmai anyagot, amely rendelkezésére állt akkor is, amikor még a vállalatot vezette. *„Teljes mértékben értesülést nyertem mindenről, ami a mezőkön történik.”* Ezért a munkáért a feleségének utaltak fizetést és nyugdíjjaradékot. Ez utóbbi alapján azt feltételezhetjük, hogy a hatalom hosszú időre tervezett előre Papp Simonnal. Lehota István fogházigazgató 1950. október 12-én kérte magához Pappot: tudtára adta, hogy ki kell mennie egy olajmezőre, és ellenőriznie kell az ott zajló munkálatokat. Az igazgató elvárta a geológustól, hogy úriemberhez méltóan öltözzön fel, és *„ne nézzen ki úgy, mint egy zsidó”*.¹⁰⁶ Papp börtönévei előtt, mint az már fentebb is kiderült, nagyon adott az öltözködésre, de jelenlegi helyzetében a fogházigazgató szavai alapján (amikről nem tudjuk, vajon Papp adta-e a szájába) valószínűsíthető, hogy a börtönévei alatt végzett munka valóban presztízsjelentőségű volt, ezért is lehetett elvárás az úriemberhez méltó megjelenés. A geológus egy éjszaka közepén tudta meg, hogy Recskre küldik szolgálat-

¹⁰³ PAPP, 1996. 228.

¹⁰⁴ A kirakatpereknek van egy nem titkolt oktatásmetodikai célja: az új nemzedék megfelelően tartott nevelése. Papp beszámolt róla, hogy egy nap középiskolai diákok nézhették meg közelről őt és társait, vagyis azokat az embereket, akik amerikai parancsra szabotálták és megkárosították a magyar államot.

¹⁰⁵ Papp és Székely nem először kerültek kapcsolatba. 1948. június 12-én Székely Pál már a MAORT-hoz kirendelt állami ellenőrként, több más szakember mellett, Papp Simont is felkérte, hogy véleményezze a dunántúli olajtermelés növelése érdekében tehető lépéseket. PAPP, 1996. 172. Bár a perben Papp szakmai alkalmatlanságát kívánta bizonyítani, a napló tanúsága szerint Székely olyan hibákat követett el, amelyekből kiderült, hogy összeadni sem tudott rendesen. PAPP, 1996. 231.

¹⁰⁶ PAPP, 1996. 232–234. A munka végeztével Pappot visszavitték az Andrásy út 60-ba, ahol mindenét elvették tőle, és *„mindenfélre szemét népség között”* tartották. A naplóból tudjuk, hogy Papp nem érzett szolidaritást a többi elítélttel kapcsolatban. A vele szembeni eljárás jog- és igazságtalansága nem késztette annak az átgondolására, hogy talán a rabtársai is a rendszer természetéből fakadó vádkoholmányok miatt ülhetnek ott mellette. PAPP, 1996. 234.

ra. A recski tábor vízhiányban szenvedett, a probléma orvoslására pedig a rezsim Papp Simont tartotta a legalkalmasabbnak. A hivatalos szervek számításai alapján minden emberre naponta három liter víznek kellett jutnia. Ezt a mennyiséget Papp kevesellte, de megvalósította az állam elképzeléseit, kifúrta a kért kutat. A „szíves-ségért” cserébe ellenszolgáltatásokban részesült (például fűtött szobában történő elhelyezés, minőségi étkezés, sofőr, feleségének jutatott fizetés és nyugdíjfolyósítás). Ezek a szolgáltatások korábbi életmódja során megszokott igényeit ugyan nem elégítették ki, a *par excellence* „úriember” képzetének fenntartásához önmagukban kevésnek bizonyultak, de nagyon rájuk szorult a volt MAORT-vezető, ha hihetünk a fogházigazgató élcének. Érdemes itt is rögzíteni, hogy Papp ugyan nem nevezhető a rendszer kiszolgálójának, ám a nyíltan támadott ellenséggel való együttműködés kikényszerítését az államhatalom titkos munkavégzés formájában el tudta érni. Idevág Pappnak az a reménykedő feltételezése, hogy az ÁVH-nak végzett munka után kiengedik. Illetve az is, amit egy zárkatársa vallomásából tudunk: eszerint Papp Simont ugyan elítélték, de *„nincs bezárva, mint tisztviselő dolgozik szabadon és mi csak szeretnénk olyan sorsot, mint Papp Simonnak van”*.¹⁰⁷

A geológus tehát a börtönben is dolgozott. Főként tanulmányok és statisztikai kimutatások elkészítése volt a feladata, ezekért viszont már nem minden esetben járt jutalom, kedvezmény. Ez összefüggésben állhatott az olajmezők lassú kimerülésével. A börtönbüntetése során végzett munkájáért járó fizetést a felesége vette át, ameddig lehetséges volt. Pappnét Öcsödre, Szarvas közelébe deportálták, lakásukat *„egy prolinak adták”*.¹⁰⁸ Falusi környezetbe kerüléséről és ottani életéről keveset tudunk. A férjével történő levelezés elveszett, más anyag híján egyedül a Galgóczi Erzsébet tollából született *Vidravas* című regény alapján feltételezhetjük, hogy tisztában volt a büntetőeljárás irataival.¹⁰⁹ Papp naplója szerint utoljára 1953. január végén látta egymást a házaspár, majd a következő mondatban már rátér arra, hogy az asszony február 8-án Nógrádverőcén meghalt. (A gyász teljesen hiányzik Papp feljegyzéseiből.) Mindazonáltal „Pappnétól” még hosszú ideig érkeztek levelek. A geológus elmondása alapján Binder Béla (szintén a MAORT-ügyben elítélt, de korábban szabadult kollégája) írt a geológusnak a felesége nevében, az íráskép és a gondolatmenet megváltozása miatt felmerülő gyanújának nem ad hangot.

Papp Simon 1955. június 4-én délután a fürdésből visszatérve a zárkájában nyugovóra tért, ekkor közölte vele az őr, hogy szedje össze a holmiját, mert hazamehet. Papp erre a következő feleletet adta: *„hagyjon nekem békét, mert én most pihenni akarok,*

¹⁰⁷ ÁBTL, 3.1.9. – V/106527. Major József és társai elleni per – tiltott határátlépés, 1950. július 12. Varga Jenő tanúkihallgatási jegyzőkönyv. 3.

¹⁰⁸ PAPP, 1996. 235.

¹⁰⁹ A *Vidravas*ban egy koalíciós időszak végén a Csallóközbe [sic] kitelepített, falusi családnál elszállásolt asszony férje börtönből írt leveleit, míg a mezőgazdasági munkából élő család gyermeke egyetemi felvételi papírját várja. Galgóczi a regényében már úgy dolgozza fel a koncepció per hatását, hogy sem a nyomozást, sem az ítéletet nem látjuk, másra összpontosít: a különböző társadalmi csoportok közötti ütközőzónaként figyeli egy büntetőeljárás következményeit. A többször szóba hozott, 1951-es filmben, a *Gyarmat a föld alatt*ban – elég csak a címére gondolnunk! – egy új világrend felépítésén fáradoznak, s ehhez a munkához keresnek gyarmatosítható, sőt kisajátítható erőforrásként olajat, azaz olyan erőforrást, amely megteremti a gazdaság és a politikai hatalom alapját. Galgóczi 1984-es regényében már nyoma sincs a sikernek, ott a koncepció per kataklizmájának árnyékában él mindenki.

mert erre orvosi engedélyem van. Erre az őt választja, hogy professzor úr kérem, én azért jöttem, hogy megmondjam, hogy szabadlábra helyezték, és menjen azonnal haza. Én erre azt válaszoltam, hogy nekem nincs haza. Én este nem megyek sehova, ha eddig eltartottak, tartasanak el ezután is.” A helyzet abszurditása még fokozódott. A közelben tartózkodó főtörzsőrmesternő a hangzavarra megjelenve azt ajánlotta Pappnak, hogy adjon be kérvényt, amelyben megkéri az igazgató urat, hogy még egy éjszakát itt tölthessen. Végül ezt engedélyezték is. A helyzet, komikussága ellenére, jól példázza Papp úri magatartását, amely miatt a geológus elképzelhetetlennek tartotta, hogy sétáljon, hogy bejelentkezés nélkül keressen fel valakit, vagy hogy lakás híján késő este zargassa barátait, rokonait éjjeli szálláshelyért. Másnapi szabadulása után szabad emberként sem kívánt sétálni, inkább a közeli telefonfülkéből és vendéglőből próbált taxit hívni. Mindkét helyen sikertelenül járt, de a vendéglőben találkozott a börtön kórházában dolgozó egészségügyi altisztel, aki visszakísérte a börtönbe, hogy onnan hívjanak egy taxit.¹¹⁰ Eltávozva végül egy barátjánál tette le a csomagjait, majd felkereste védőügyvédjét, aki a Ferenciek terén, a Kárpátia étteremben látta őt vendégül. A reggel frissen elbocsátott rab délre már úriemberek társaságát élvezte.

Összegzésképpen: a vádiratok védelmében – a koncepciók perek kortörténeti relevanciájáról

A középkorban, mint arra még a tanulmány elején kitértem, a kivégzések látványával akarták a közönséget normakövető magatartásra sarkallni. A koncepciók perekben viszont nem a test, hanem az emberi psziché széles nyilvánosság előtti „megcsonkítása” volt a fő cél. Papp Simon ezt úgy fogalmazza meg visszaemlékezéseiben, hogy: „A hazugságokat még tódítottam is, csak azért, hogy többé ne kínozzanak. Ezért mindazok, akik az én gondolkozásomat ismerték, megrökönyödéssel hallgatták a tárgyalóteremben és a rádióban, hogy én miként beszélek. De nem volt más utam, ha nem akartam magam testileg összetöretni. Így gondoltam, hogy a lelki tönkremenetelt jobban elviselem, különösen ez esetben, amikor sem az amerikaiaktól, sem a magyaroktól nem kapok védelmet, amikor a terror hatása alatt senki nem mert az ügyvédemen kívül védeni. Ezt csak a kiszabadulásom után, 7 év múlva láttam be teljesen.”¹¹¹ Ugyanakkor a kommunista időszak koncepciók pereit a rádióban hallgatók vagy az azokról olvasók nem feltétlenül értelmezték úgy a hozzájuk eljutott híreket, hogy a bűnös éppen elnyeri méltó jutalmát, és ezért nem érdemes bűnöket elkövetni. A nyilvános megaláztatás, a legfőbb bizonyítékként számon tartott beismerő vallomás kikényszerítése inkább azért volt fontos a hatalom számára, hogy bizonyíthassa: a bűn elkövetéséhez alapul szolgáló érdek és az ehhez kapcsolódó világnézet létezik a szovjet érdekszférában, és így a mindezek elleni küzdelem újra és újra legitimációt nyert. Természetesen a koncepciók perek egy része a vádlott kivégzésével zárult, ám elgondolásom szerint a modern koncepciók perek, amennyiben a középkori látványos kivégzések hagyományának folytatói, valójában a széles tömegeket elsősorban nem elrettenteni próbálták, hanem a vádlott összeomlásának bemutatásával tudatosítani a politikai, ideológiai válaszok

¹¹⁰ PAPP, 1996. 243–244.

¹¹¹ PAPP, 1996. 209–210.

jelentőségét. A perek egy részénél pedig, ahogy Papp Simon esetében is, meghatározó szempont volt, hogy a finomabb nyomásnak nem engedő vádlottat megtörjék, és végre rábírják az állammal való együttműködésre.

Papp mindezt nem érzékelte. A visszaemlékezései alapján ugyanolyan racionális büntetőökonómiának feltételezte a szocialista büntetőhatalmat, mint ahogy a rendszer tekintett a nyilvánosság előtt magára, hiszen Papp végig, szigorúan tudományos álláspontra helyezkedve, racionálisan érvelt az igaza mellett, a *Szürke könyvben* foglalt vádpontokat részletesen kommentálta vagy cáfolta. Naplójából és visszaemlékezéseiből csak az olvasó számára derül ki, hogy a hatalom az ellene folytatott koncepciók per révén próbálta rávenni az együttműködésre. A kommunista államhatalommal szembeni aggályaiból fakadóan önmagát apolitikusnak láttatni próbáló műszaki értelmiségi valójában együttműködött, de csak akkor vált kompromisszumkésszé, amikor munkáját megfizették vagy státuszszimbólumokban részesült (például sofőrrel együtt szolgálati autót kapott). Ismétlésképpen: ennek a titkolt együttműködésnek köszönhetően a büntető igazságszolgáltatás diszkurzív horizontján még tipikus ellenségként sem lehet elhelyezni, mivel szakmai tudását a börtönben is felhasználták. Így a tanulmányban inkább amellett kívántam érvelni, hogy a koncepciók per egyáltalán nem eleve adott szükségszerűség, hanem befolyásoló eszköz volt, amivel időleges sikereket tudott elérni a politikai vezetés, és közben Papp előtt sem lepleződött le.

Ugyanis dacára annak, hogy apolitikusnak akarta magát láttatni, nem volt az. Papp szövegéből kiviláglik, hogy szerzője minden ellenkező állítása ellenére egyszerűen nem értette a kommunista államhatalmi vezetők vele kapcsolatos szándékait. Papp feljegyzései az orosz katonatisztekkel és a kommunista politikusokkal szemben táplált konstans értetlenség és a szándékolt rosszindulat sajátos keverékéről tanúskodnak. Folyamatosan megdőbbent minden vele történő és sokszor értelmezhetetlen, kataklizmaszerű eseményen, és ezeket mindig meg is örököltette. (Letartóztatását követően a társadalmi pozíciók kapcsán Papp fejében élő szegmentálódás egyetlen ellenpéldája Bock ÁVH-s főhadnagy, aki Papp szerint *„egy nagyon piszkos szájú ávos volt, aki azért nem volt rossz ember”*.¹¹² Vagyis az államvédelmis hiába beszél alsóbb társadalmi osztályra emlékeztető módon, hiába civilizálatlan, ez nem áll feltétlen kapcsolatban az emberi értékeivel és magatartásával. Ezt az esetet leszámítva Papp a vele szemben álló beszéde alapján már be is skatulyázza az illetőt.)

Papp Simon ügyén keresztül az államhatalom sajátos működésébe, saját gazdasági-politikai kényszerhelyezeteibe tekinthetünk bele. Az ott talált legizgalmasabb tanulság, hogy az állam számára nélkülözhetetlen munkák elvégzéséhez a hatalom a szükséges együttműködés kicsikarását választotta, amelynek egyik színtere maga a koncepciók per mint eszköz. A meghurcoltatás nem cél, amely arra szolgálna, hogy az állam leszámoljon saját ellenségeivel, hanem eszköz, amely révén a diszkurzív szinten értelmezett ellenséget praktikus, gazdasági mechanizmusok potenciális elősegítőjévé öltöztetik át.

¹¹² PAPP, 1996. 243.

DARAI

- 2004 DARAI Lajos: A koncepciók per gyökerei. In: *Laudatio et salutatatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára*. Szerk.: CSURGAI HORVÁTH József – DEMETER Zsófia – VÍZI László Tamás. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2004. 37–59. [http://www.xxszasadintezet.hu/index.php?011366&d=1%20] 2014. december 16.

ELLMAN

- 2001 ELLMAN, Micheal: The Soviet 1937 Provincial Show Trials: Carnival or Terror? *Europe-Asia Studies*, 51 (2001) 8. sz. 1221–1233.

FITZPATRICK

- 1993 FITZPATRICK, Sheila: How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces. *The Russian Review*, 52. (1993) 3. sz. 299–320.
- 1999 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, Oxford University Press, 1999.
- 2002 FITZPATRICK, Sheila: A Response to Michael Ellman. *Europe-Asia Studies*, 54. (2002) 3. sz. 473–476.

FOUCAULT

- (1974) FOUCAULT, Michel: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Ford.: Sutyák Tibor. Debrecen, Latin Betűk, 1998.
- (1974–75) FOUCAULT, Michel: *A rendellenesek – Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*. Ford.: Berkovits Balázs. Budapest, L'Harmattan; Szeged, SZTE BTK Filozófia Tanszék, 2014.
- (1975) FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford.: Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Budapest, Gondolat, 1990.
- (1976) FOUCAULT, Michel: A hatalom mikrofizikája. Ford.: Kicsák Lóránt. In: *Nyelv a végtelekhez*. Szerk.: SUTYÁK Tibor. Debrecen, Latin Betűk, 1999. 307–330.

GALGÓCZI

- 1984 GALGÓCZI Erzsébet: *Vidravas*. Budapest, Szépirodalmi, 1984.

GATRELL

- 1996 GATRELL, Vic A. C.: *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770–1868*. Oxford, Oxford University Press, 1996. 90–99.

GERGELY

- 2011 GERGELY Jenő: *A Mindszenty-per*. Budapest, Kossuth, 2001.

HÓDOS

- 2005 HÓDOS György: *Tettesek és áldozatok. Koncepciók perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005.

HUSZÁR

- 1998 HUSZÁR Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*. Budapest, Corvina, 1998.

K. HORVÁTH

- 2003 K. HORVÁTH Zsolt: Az ötök jele. Nyom, nyomozás, értelemképzés a microstoria látószögéből. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör–Osiris, 2003. 94–119.
- 2011 K. HORVÁTH Zsolt: A barbárokra várva (Drang nach Westen). *Korunk*, [III. folyam] 12. (2011) 3. sz. 90–104.

KAHLER

- 2003 KAHLER Frigyes: „Valós” tényállás alapján. A forradalom utáni koncepciók perek. *Új Horizont*, 4. (2003) 5. sz. [http://www.pikk.hu/ujhorizont/2003_5/15.html] 2014. december 16.

KATONA

- 2001 KATONA Klára: A MAORT-per előtörténete. In: *Trezor 2. – A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Szerk.: GYARMATI György. Budapest, Történeti Hivatal, 2002.

KERTAI

- 1944 KERTAI György: A fúrómagokban talált folyadékmennyiség és a rétegtartalom között tapasztalt összefüggés. *Bányászati és Kohászati Lapok*, 77. (1944) 4. sz. 247–251.

KIS-KAPIN

- 2007 KIS-KAPIN Róbert: „Ugy éltem itt, mint a bugyborék a vizen...” Péter Gábor börtönben írt feljegyzései, 1954. május–augusztus. *Betekintő*, 1. (2007) 2. sz. [http://www.betekinto.hu/2007_2_kis_kapin] 2014. december 16.

KOVÁCS

- 1989 KOVÁCS Lajos Péter: *Mindszenty-per*. Budapest, Reform, 1989.

KUBINYI

- 1988 KUBINYI Ferenc: Az első magyar kirakatper. *Beszélő*, 7. (1988) 24. sz. [<http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-elso-magyar-kirakatper>] 2014. december 16.

N. N.

- 1949 *Vádirat Rajk László elleni bűnügyben*. H. n., Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1949.
1952 *Az imperializmus fekete zsoldosai a Mindszenty- és Grósz-per tanulságai*. Budapest, Művelt Nép, 1952.

NYÁRY

- 2014 NYÁRY Krisztián: *Igazi hősök. 33 magyar*. Budapest, Corvina, 2014.

PAIZS

- 1989 *Rajk-per*. Szerk.: PAIZS Gábor. Budapest, Ötlet, 1989.

PALA

- 2008 PALA Albert: A MAORT-ügy. A második világháború utáni első koncepciók büntetőperek egyike. *Rendészeti Szemle*, 56. (2008) 12. sz. 89–101.

PAPP

- 1996 PAPP Simon: *Életem*. Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 1996.

PRUZSINSZKY

- [2009] PRUZSINSZKY Sándor: *Hatalom és hóhérbárd. Felségsértési perek az újkori Európában, 1534–1938*. [Budapest], Argumentum, [2009].

RÉV

- 1993 RÉV István: A koncepciók színjáték. *Rubicon*, 4. (1993) 1–2. sz. 51–54.

SOLTÉSZ

- 1989 *Rajk-dosszié*. Szerk.: SOLTÉSZ István. Budapest, Láng, 1989.

SRÁGLI

- 2008 SRÁGLI Lajos: *A politika csapdái át. A MAORT története 1938–1949.* Zalaegerszeg, Magyar Olajipari Múzeum, 2008.

SZOLZSENYICIN

- (1968) SZOLZSENYICIN, Alexandr: *A pokol tornáca.* Budapest, Magvető, 1990.

Szürke könyv

- 1948 *A magyar Belügyminisztérium közlése a MAORT szabotázs ügyéről.* Budapest, Athenaeum, 1948.

TÓTH

- 1999 Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Dokumentumok. Közreadja: TÓTH Piroska. *Múltunk*, 10. (1999) 4. sz. 199–223.

TÖRÖK

- 2007 TÖRÖK Bálint: Kik esküdtek össze a köztársaság ellen? Az első nagy koncepció per, 1947. *Magyar Szemle*, [III. folyam] 16. (2007) 7–8. sz. 87–102.

VISINSZKIJ

- 1952 VISINSZKIJ, Andrej Januarjevics: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban.* Budapest, Akadémiai, 1952.

WHITE

- 2006 WHITE, Hayden: Metatörténelem. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: *Történetelmélet.* 2. köt. Szerk.: GYURGYÁK János – KISANTAL Tamás. Budapest, Osiris, 2006. 863–898.

ZINNER

- é. n. ZINNER Tibor: *Adalékok a magyarországi koncepció perekhez.* Székesfehérvár, Videoton József Attila Művelődési Ház és Könyvtár, é. n. (*História klub füzetek*, 3.)

Életrajzi töredékek a kettős Benda-jubileumra

A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai, 2013. november 27.

Szerk.: Szijártó M. István. Budapest, Balassi–Ráday Gyűjtemény, 2015. 188.

RITKA KÖTETET tarthat a kezében az olvasó, hiszen elvétve fordul elő, hogy egyszerre emlékezzenek meg egy konferencián apáról és fiúról, két eltérő pályát befutó, eltérő eszmei hátterű, különböző kérdésekkel foglalkozó történészről, akiket – hatásukat tekintve – mégis a legnagyobbak között tartunk számon az utóbbi évtizedek hazai történetírásában. A Ráday Gyűjtemény Benda Kálmán századik születésnapján rendezett emlékkonferenciát, amelynek keretében a gyűjtemény befogadta a történész családja által felajánlott magánkönyvtárát is. A konferencia első részében a száz éve született Benda Kálmánra, a másodikban pedig arra a Benda Gyulára emlékeztek a résztvevők, aki éppen hetvenéves lehetett volna – a család harmadik történészgenerációját pedig Benda Borbála képviselte. Az előadások írott változatait tartalmazza e Szijártó M. István gondos szerkesztésében megjelent kötet.¹

Benda Kálmán (1913–1994) pályáját az egykori kolléga és barát, Péter Katalin, illetve a hivatali utód, Berecz Ágnes eleveníti fel. Péter Katalin, aki az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott együtt vele, egyfajta tézisként *Az ellenállás tanát hirdető történész* címet adta – illetve kölcsönözte az ünnepelttől – a visszaemlékezésnek, amelyben Benda karrierjének az iskolától az akadémiai kutatóintézetig tartó első szakaszát mutatja be. A Lónyay utcai gimnáziumtól a bölcsészkaron, az Eötvös Collegiumon és a falukutató mozgalmon keresztül a tatai népfőiskola igazgatásáig, majd a Teleki Intézetben betöltött állásig ívelő pályát az utóbbi intézmény átszervezése és mások mellett Benda eltávolítása törte meg 1949-ben. A kényszerű munkanélküliség éveiben is tevékeny maradt, és ezután került azokra az állomáshelyeire, amelyek talán a legtöbbek számára ismerősek vele kapcsolatban, és ahol munkássága kiteljesedett: a Ráday Levéltárba, majd 1956-ban a Történettudományi Intézetbe. Berecz Ágnes, a Ráday Gyűjtemény jelenlegi igazgatója nemcsak az emlékkonferencia befogadásával és a Benda-könyvtár átvételével járult hozzá a jubileum megünnepléséhez, hanem Benda Kálmán itteni munkásságának összefoglalásával is.² A részletek felsorolása helyett csak a szerző tételmondatát tartom fontosnak kiemelni: „*tanulságos lehet, hogy Benda Kálmán a gyűjteményt mindkét korszakában igazi szellemi műhellyé igyekezett formálni*”. (30.) Ennek eszközei egyfelől tudományos kiadványok (*Ráday Pál iratai*, 1–2. kötet; munkatársai, például Segesváry Viktor és Zsindely Endre monográfiái; a *Ráday Gyűjtemény Évkönyveinek* első kötetei), másfelől az elkészítésüket övező megbeszélések és az ezekből kinövő „kerekasztalok”, később előadássorozatok voltak.

¹ Zászkaliczky Márton, Szentpéteri Márton, illetve (meglepő módon – a szerk.) Lugosi András előadásai nem kerültek be a kötetbe.

² Ugyanerre a témára vonatkozóan még lásd: BEREZC, 2006.

A következő három tanulmányban Őze Sándor, Szabó András Péter és Pálffy Géza az életmű egy-egy kutatási területéhez szólnak hozzá. A három kiemelt téma természetesen nem reprezentálja a kora újkori magyar történelem szinte teljes spektrumát lefedő kutatói életművet, sem az egyes kutatási témákban azóta publikált, akár Benda munkásságára építő eredményeket. Őze Benda-tanítványként kezdte kutatni a 16. századi magyar nemzettudat mibenlétét és megnyilvánulásait, akárcsak mestere első kötete, az ő bemutatkozása is ezzel a témával foglalkozott.³ E helyen megjelent rövid dolgozatában a magyarság önképének különböző irodalmi művekben és levelekben megjelenő ábrázolásait sorba állítva amellett érvel, hogy a „modern nemzettudathoz” vezető úton a magyarság már a 16. században elindult. Benda 1942-ben megjelentetett egy életrajzi monográfiát Bocskai Istvánról, amelynek hányattatott sors jutott, és végül csupán 1993-ban, újrakiadása után került a jelentőségének megfelelő helyre.⁴ Szabó András Péter a Bocskai-kor egy olyan kérdésével foglalkozik, amelyet Benda nem kutatott alaposabban, ám az életrajz új kiadásának előszavában a jövőben vizsgálandó fontos kérdések között említette. Bocskai biográfusa annak eredt volna még a nyomába, hogy „a magyarországi és erdélyi nem magyar népesség, a szászok, a német városok, a saját uralkodó osztállyal nem rendelkező nemzetiségek hogyan viszonyultak az eseményekhez?” (Idézi: 45.) Szabó ezúttal a szepességi városok krónikáit hívja segítségül a kérdés megválaszolásához, amelyekből három is rendelkezésre áll a korszakra vonatkozóan. A források – némi leegyszerűsítéssel – azt mutatják, hogy a városok és a Bocskai-hadak közös nevezője a katolikus terjeszkedéssel szembeni fellépés és a katolicizmus visszaszorítása volt, „de magával a felkeléssel közösséget nem vállaltak”. (66.) A politikai állásfoglalásokon túl Szabó – Benda Kálmán idézett megfogalmazása miatt is – kitér a távolságtartás nyelvi-etnikai alapú, a német polgárok és a magyar hadak képviselői által is éreztetett jeleire: jóllehet ez a vonás „összetett identitásuknak csak egyik elemét képezte, a konfliktus során azonban sokuknál különös súlyt nyert”. (69.)

A harmadik téma a Szent Korona kora újkori története, amellyel kapcsolatban Pálffy Géza közli munkálatainak egyik izgalmas részeredményét. Benda Kálmánhoz mindez *A magyar korona regénye* című, Fügedi Erikkal közösen írt könyve révén kapcsolódik, amelynek kora újkori fejezeteit írta.⁵ Benda ugyan feltárt a korona körüli kora újkori eseményekre vonatkozó levéltári forrásokat is, ám a friss Pálffy-tanulmány szűkebb témájában – a korona Bethlen Gábor korabeli történetével kapcsolatban – maga is Szilágyi Sándor 19. századi kutatásaira támaszkodott. Pálffy most az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport munkájának keretében összeállította a „felségjelvény útját: [...] Bethlen Gábor erdélyi fejedelem által Pozsonyban történt megszerzésétől (1619. október 15.), Kassán lebonyolított visszaadásán (1622. március 9.) át bevett őrzési helyére, a pozsonyi koronatoronyba való visszakerüléséig (1622. augusztus 9.)”, és ezt részletes itineráriummal és térképpel együtt közölte. (81.) Ennek egyrészt a kutatócsoport egyik nagy célkitűzése, a korona 1526 és 1916 közötti „tartózkodási helyeinek” hiánytalan feltárása szempontjából van jelentősége, másrészt rávilágít az uralkodói ékszer őreinek személyére és feladatkörére,

³ BENDA, 1937.; ŐZE, 1991.

⁴ BENDA, 1942.; BENDA, 1993.

⁵ BENDA-FÜGEDI, 1979.

harmadrészt pedig a – magyar királlyá végül nem koronázott – Bethlen és a korona kapcsolatáról szolgált új adatokat.

Benda Kálmán történész fia, Benda Gyula (1943–2005) élete és munkássága a második rész írásainak tárgya. Az egykori kollégák, barátok és tanítványok: Bácskai Vera, Kövér György, Czoch Gábor, Melegh Attila, Sasfi Csaba és K. Horváth Zsolt részben a közös munkára és élményekre, részben a tudományos teljesítményre reflektálnak a dolgozatokban. Az első részben olvasható, Benda Kálmán eredményeire építő, a „mester előtti főhajtás” vonását magukon viselő önálló tanulmányok helyett az utóbbiak inkább az életmű egy-egy részének összefoglalására, a mögöttük húzódó problematikák és módszertani alapok bemutatására koncentrálnak. A szerzők kötetbeli sorrendjét Bendához való – kollegiális vagy tanítványi – viszonyuk határozza meg, ennek ellenére úgy láttam célszerűnek, hogy a recenzióban a tanulmányaikat a tárgyalt életrajzi részletek kronológiája szerint, vagyis az életút egyes „sűrűsödési pontjai” szerint rendezzem, hiszen ez talán átláthatóbbá teszi azt, hogy az emlékkötet mit mutat meg a tíz éve elhunyt kiváló történész pályájából.

Az első „állomás” a strasbourg-i éveké, az ottani egyetemen ösztöndíjjal, majd nyelvi lektorként eltöltött idő (1969–1971) alapvetően határozta meg Benda tájékozódását és érdeklődésének későbbi irányát. Itt ismerkedett meg az *Annales* körének (mindenekelőtt Marc Bloch, Lucien Febvre, Ernest Labrousse, Emmanuel Le Roy Ladurie) történelemszemléletével, amelyek – saját szavaival elve – „új világot” nyitottak meg számára. A franciás orientációjánál sokkal kevésbé ismert az az adatgyűjtése, amelyet ugyanekkor végzett egy – végül meg nem valósult – disszertációhoz a dualizmuskori francia–magyar tőkeáramlás témájában: a soha feldolgozásra nem került kéziratos jegyzetek szerzőjüktől a közeli munkatárshoz, Kövér Györgyhez kerültek, aki a konferencián mutatta be azok tartalmát Benda gazdaságtörténeti munkásságának „rejtett” epizódjaként. A „nyilvános” eredmények hazatérése után, a hetvenes–nyolcvanas években született tanulmányokban manifesztálódtak.⁶ Kövér György ismertetése alapján ezek felületesen, de összefoglalhatóak a 18–19. századi „mezőgazdasági növekedés, a termelékenység dinamikájának megállapítására” tett kísérletekként. (126.) Benda a népesség, a gabona terméshozama és a földhasználat adatait kísérlete meg a forrásokból rekonstruálni, illetve az egymáshoz való viszonyukat magyarázni.

1980-ban távozni kényszerült munkahelyéről, a Központi Statisztikai Hivatalból, ami alapvetően egy 1977-es szamizdat kiadványban való szereplésének tudható be: a Kovács András által szerkesztett, *Marx a negyedik évtizedben* című esszégyűjtemény 21 értelmiségi válaszát tartalmazza azokra a kérdésekre, amelyeket Kovács a marxizmus akkori magyarországi mibenlétével, aktualitásával és jövőjével kapcsolatban tett fel.⁷ Benda Gyula Hamburger Mihállyal közösen írt hozzászólását az emlékkötetben K. Horváth Zsolt mutatja be. K. Horváth úgy látja, hogy a szerzőpáros „a marxizmust olyan elméletként értelmezte, mely menekül a magyar és a sajátos kelet-európai problémáktól”, a szaktudományok számára pedig vagy semmitmondó, vagy

⁶ Közülük a legfontosabb mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtése: BENDA, 1973. A hivatkozott tanulmányok újra kiadásra kerültek Benda posztumusz tanulmánykötetében: BENDA, 2006. 33–46., 140–192., 193–202., 203–213., 239–246.

⁷ CSIZMADIA, 1995. 107–113. A kérdéseket, illetve Benda Gyula és Hamburger Mihály válaszsszéjét közöljük jelen lapszámunkban.

kifejezetten káros ideológiai keretet biztosít. (171.) Az alkalmazhatóság kritikája mellett – amely a legtöbb válaszdó véleményében megfogalmazódik valamilyen formában – ugyanakkor Bendáék generációs élményként fogalmazzák meg a marxista elmélettel való találkozást és az ahhoz való viszonyulás kényszerét. K. Horváth feleleveníti, hogy Benda jóval a rendszerváltás után is „kései marxistaként” utalt magára, amiből azt a következtetést vonja le, hogy bár a történész munkássága nem ezt tükrözi (és politikai előnyt sem kovácsolt belőle), „*e viszony korántsem ért véget sem 1977-ben, sem a rendszerváltás forrágában*”. (172.)

Visszatérve a hetvenes évek végéhez, dolgozata zárásaként Kövér György arra keres választ, hogy Benda miért nem maradt elsősorban gazdaságtörténész. A szerző Benda életének 1980 utáni fordulatait hozza fel magyarázatként: a kényszerű munkahelyváltást és új, néprajzi múzeumi állásával járó feladatait, illetve az 1984-ben elnyert, a New York-i Columbia Egyetemre szóló ösztöndíját, amelyeknek köszönhetően megismerkedett a történelem antropológiai megközelítésével. Mindez a gazdasági folyamatok mellett a történeti demográfia, illetve a társadalomtörténet felé fordította érdeklődését. Népesedésre vonatkozó munkáiról szólva Melegh Attila, a Budapesti Corvinus Egyetem docense azt a „komplex” látásmódot emelte ki, amellyel Benda a kezdetektől túllépett a makroelméletek, elsősorban a Hajnal-tézis homogenizáló megállapításain. Dolgozata érthetően és részletesen, hosszú idézetekkel is alátámasztva úgy mutatja be Benda Gyula népesedéstörténeti vizsgálatait, mint egy mikroszintű vizsgálatok alapján társadalomtörténeti következtetések levonása felé haladó folyamatot: „*sámára a népesedéstörténet végső soron a mikroszinten zajló változások, társadalmi mechanizmusok színtere. Ez izgatta őt, ez tartotta lázban*”. (154.)

Sasfi Csaba Benda kollégájaként a keszthelyi gimnáziumi anyakönyvek elemzésével kezdte az oktatás társadalomtörténetének kutatását. Ennek kapcsán ír arról a jelentőségről, amit az életmű *magnum opusa*, a keszthelyi regionális társadalomtörténeti monográfia tölt be az oktatás- és tágabban a társadalomtörténet historiográfiájában.⁸ Bár Benda Gyulának talán ez a legismertebb műve – a legtöbb energiát mindenképp erre fordította – az emlékkötetben nem szól róla külön dolgozat, ám különböző szempontok mentén Sasfi mellett Melegh Attila és Czoch Gábor írásai is foglalkoznak a tartalmával. Sasfi saját kutatási témáját példaként felhozva amellet érvel, hogy a keszthelyi kutatáshoz tartozó adattömeget, amelyben a háztartásfő neve az „*elemzési alapegység*”, elérhetővé kellene tenni adatbázis formájában a kutatók következő generációja számára. (163.)

A nyolcvanas években, a puhuló diktatúrában a tudományos élet szabadsága egyre nőtt, ami lehetővé tette az addigi elszigetelt társadalomtörténeti érdeklődésű szakmai csoportok és kutatók találkozását. Erre az időszakra Bácskai Vera emlékszik vissza, aki Benda Gyulával és Á. Varga Lászlóval közösen szervezte a „Rendi társadalom – polgári társadalom” konferenciasorozat első alkalmait 1986-tól, majd 1989-ben (másokkal együtt) hivatalosan is egyesületté alakították a Hajnal István Kört. Bácskai és Benda intenzív közös munkája a rendszerváltás után, 1991-től az ELTE bölcsészkarán folytatódott, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék megszervezése, programjának megalkotása során. „*Visszatekintve úgy érzem,*” – írja a szerző – „*hogy elég rövid idő, négy év alatt a tanszék valóban az általunk elképzelt*

⁸ BENDA, 2008.

műhellyé vált. Nyitott, barátságos légkörének kialakítása kettőnk közös műve volt, amihez hozzájárult Hegedűs B. András, majd [...] Halmos Károly is.” (116.) Benda Gyula szervezői és oktatói munkája az ELTE-n köztudottan egy másik tanszékhez is kötődött: a doktori programként indult Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Műhelyhez. Itteni tevékenységéről és a hazai *Annales*-receptióban játszott szerepéről az egykori tanítvány, későbbi kolléga, Czoch Gábor írt a kötetbe.

„Utószó helyett” Benda Borbála részletgazdag és alapos tanulmányát olvashatjuk a 17. századi arisztokrácia mindennapi életéről – a kútfő ezúttal a fiatal Rákóczi László 1650-es években írt naplója, amely szinte egyedülálló forrás a főúri mindennapok megismerésére, mivel hasonló feljegyzések a korszakból csak Thököly Imrétől maradtak fenn. (185.)

A két történész tudományos munkásságának feldolgozása már korábban megindult: Benda Kálmán számos rövidebb munkáját és írásainak teljességre törekvő bibliográfiáját Lukáts János adta ki 2004-ben,⁹ Benda Gyula tanulmányainak gyűjteményes kötete 2006-ban jelent meg (szintén egy válogatott bibliográfiával), kéziratban maradt doktori disszertációját pedig 2008-ban adták ki.¹⁰ Az előbbinél Kövér György utószava, az utóbbinál pedig Szijártó M. István kísérőtanulmánya gondoskodik a historiográfiai kontextus felrajzolásáról.¹¹ A jelen kötet, ahogy az előszóban Szijártó M. István is hangsúlyozza, nem biográfia, hiszen mindkét történész esetében az életút jelentős állomásairól nem vagy csak érintőlegesen esik szó. Átfogóbb életrajzi interpretáció körvonalait Benda Kálmán esetében Péter Katalin írásából olvastam ki (miszerint az életútja a családi hagyományok és az egyéni képességek kibontakoztatása volt), Benda Gyula esetében pedig K. Horváth Zsolt javaslataiban véltem felfedezni (jelesül abban, hogy az élete példa egy nemzedék eszmék közötti útkeresésének történetére, illetve munkásságának feldolgozása „a magyar történelmi fogalomalkotás történetének” fejezete lehetne).¹² Azonban a megemlékező hozzászólások és tanulmányok mindegyike újabb fontos eredményekkel járul hozzá a két történész szellemi hagyatékának gondozásához.

Történészhallgatóként én azok közé tartoztam, akik már éppen nem ismerhették személyesen Benda Gyulát sem, viszont rengeteget tanultak a két Benda tanítványaitól, és profitáltak az általuk létrehozott és gondozott műhelyek munkájából. Így – talán e csoport nevében is írhatom ezt – remélem, hogy még az a történész-generáció fogja megírni egyszer az életútjaik történetét, amelyik személyesen is ismerte őket.

Szekér Barnabás

⁹ BENDA, 2004.

¹⁰ BENDA, 2006.; BENDA, 2008.

¹¹ KÖVÉR, 2006.; SZIJÁRTÓ, 2008.

¹² K. Horváth Zsolt itt Lackó Mihály felhívását idézi Bendával kapcsolatban. Lásd: LACKÓ, 2001.

Felhasznált irodalom és rövidítések

BENDA

- 1973 BENDA Gyula: *Statistikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1973. (Számok és történelem, 1.)
- 2006 BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BACSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006.
- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (Mikrotörténelem, 3.)

BENDA

- 1937 BENDA Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XVI–XVII. században*. Budapest, Bethlen, 1937.
- 1942 BENDA Kálmán: *Bocskai István*. Budapest, Franklin, 1942.
- 1993 BENDA Kálmán: *Bocskai István*. 2. kiad. Budapest, Századvég, 1993. (Századvég monográfiák)
- 2004 BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*. Összeáll., szerk., utószót írta: LUKÁTS János. Budapest, Mundus, 2004.

BENDA–FÜGEDI

- 1979 BENDA Kálmán – FÜGEDI Erik: *A magyar korona regénye*. [Budapest], Magvető, 1979.

BERECZ

- 2006 BERECZ Ágnes: A Ráday Gyűjtemény története 1955–2005 között. In: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. 1–2. köt. Szerk.: KÖSA László. Budapest, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 1135–1152.

CSIZMADIA

- 1995 CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. Monográfia*. 1. köt. [Budapest], T-Twins, 1995.

KÖVÉR

- 2006 KÖVÉR György: Utószó. In: BENDA Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: BACSKAI Vera – GYURGYÁK János – KÖVÉR György. Budapest, Osiris, 2006. 547–557.

LACKÓ

- 2001 LACKÓ Mihály: Individuális és kollektív biográfia. In: LACKÓ Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2001. (A múlt ösvényén)

ŐZE

- 1991 ŐZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest, MNM, 1991. (*Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta*, 2.)

SZIJÁRTÓ

- 2008 SZIJÁRTÓ M. István: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig. In: BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalmá, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (Mikrotörténelem, 3.) 497–515.

Absztraktok

Bayer Árpád: Identitás és önállósodás az agglomerációban. A Baross Gábor-telep és intézményei a második világháború előtt

A Budapest agglomerációjához tartozó Nagytétény külterületén, a településközponttól 2-3 kilométerre, a 20. század elején jött létre a Baross Gábor-telep. Kezdetben a fővárosi közép-osztály képviselői vettek telket a területen, majd a két világháború között az ipari munkásság került túlsúlyba. A telepen már 1909-ben létrejött a polgári kör, az 1910-es években megjelent a Nagytéténytől való elszakadás gondolata, amely időnként a közelebbi Budatétényhez való csatlakozás gondolatával párosult. Pár év alatt egy erős „barossstelepi” öntudat fejlődött ki, ami több esetben az anyaközséggel szemben fogalmazta meg önmagát. A telep önálló iskolát és templomot épített, az infrastrukturális és intézményi fejlesztéseket azonban viták kísérték.

Miért alakult ki önálló, a nagytétényitől eltérő identitás a Baross Gábor-telepen? Milyen jelenségek és kik erősítették ezt a folyamatot? Milyen kapcsolata volt az anyaközségnek és a telepnek? Mik voltak az érdekellentétek alapjai? Mi váltott ki konfliktust, és milyen téren volt együttműködés? Az iskola, a templom és az infrastruktúrafejlesztések történetének feltárása kapcsán rendszeresen találkozunk a Baross-telepi identitás nyomaival.

Az önálló és erős identitás kialakulásának hátterében három fő tényezőt különítettem el. Az első a telep és Nagytétény távolsága: a Baross Gábor-telepen élők számára a község messze esett, ráadásul a szintén közeli Budapest vagy (a 1923-tól városi címmel bíró) Budafok presztízsével nem tudott versenyre kelni. A második tényező az anyaközség és a telep közötti nemzetiségi (sváb/magyar) és társadalmi (agrárnépesség/munkásság-polgárság) különbségek voltak. (A Baross Gábor-telepen a két világháború között jelentékenyebbé vált a munkásöntudat is.) A harmadik, fontos tényező a telepen élők önszerveződése: a polgári kör és egyéb civil szervezetek alakultak, amelyek összefogták és képviselték a lakosságot.

Bezsenyi Tamás: „Nem volt alkalmá, oka és módja a szocialista rendszer megszerzésére”. A pszichécsönkítés, a „politikai geológia” és a saraskamodell szerepe a Papp Simon elleni koncepciók eljárásban

A tanulmány tárgya egy unikális koncepció per, a Papp Simon geológus és a Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság egykori vezérigazgatója elleni eljárás. Avatatlan szemmel tekintve az ügy (abszurd) különlegessége abban rejlik, hogy az állam a pert éppen arra használta, hogy a kommunista vezetést negligáló, de szakmai kompetenciája okán pótolhatatlan igazgatót együttműködésre kényszerítse. Az életfogytiglanra ítélt Papp Simont ugyanis informálisan visszahelyezték a MAORT élére, így a börtönben is ugyanazt a céget vezette, amelynek eredményes munkáját szabotálta a bizonyított vád szerint. Az állam tehát saját politikai ellenségét (titkos) gazdasági szövetségesévé fogadta. A hatalom lépése csak első ránézésre értelmetlen, ráadásul szovjet modellre vezethető vissza: a Gulag-táborokon belül úgynevezett saraskákban végeztettek szellemi kényszermunkát értelmiségiekkel.

Az elemzés, a MAORT-per fővádlottjának naplóját és visszaemlékezését felhasználva, részletesen feldolgozza a Papp Simon elleni bizonyítási eljárást, amely végén a hatóság egészen egyszerűen el nem végzett kontrollfúrásokra hivatkozó, koholt, de hivatalosan a MAORT addigi eredménytelenségét „tanúsító” adatok alapján emelt vádat. (A szerző ezt a folyamatot, a kitalált fúrások adatainak megszerkesztését nevezi „politikai geológiának”.) Az ügy alkalmas a koncepciók perek szerepének és működési mechanizmusának – foucault-i

alapon történő – jellemzésére is. Az így azonosítható jellemvonások közül a legfontosabb a bűnözői magatartás reprezentálhatóságának, nyilvános bemutatásának vágya, amely a korábbi (modern) büntetőhatalmi megfontolásokat (mindenekelőtt a bűnözői lélek megismerésére és megértésére való törekvést) váltotta fel.

A Rákosi-korszak koncepciói pererei meghatározzák a létező szocializmusról való beszéd-módot. Az időszak kutatóit e perek büntetőhatalmi funkciói közül leginkább a represszív állami működés foglalkoztatja. Az erről alkotott képet árnyalja a jelen tanulmányban vizsgált per, mivel rámutat arra, hogy az államhatalom együttműködési szándéka befolyásolhatja a büntetőjogi szabályozás alkalmazását. A Papp Simon-tanulmány fő célja, hogy az ügy történetén keresztül árnyalja a Rákosi-kori állami erőszak korlátozott racionalitásáról alkotott képünket.

Gyimesi Emese: „Mama meséit kiadják”. A nyilvános és a privát szféra összjátéka a Szendrey–Horvát család írásgyakorlatában

Bár napjainkban mind a médiatörténet, mind az ego-dokumentumok (naplók, levelek, memoárok) feldolgozása viszonylag divatos témának számít, a közöttük lévő kölcsönhatásról kevés szó esik. Nem sokat lehet tudni arról, hogy miként befolyásolta a 19. századi emberek mindennapjait, életstílusát az a tény, hogy a század közepén robbanásszerűen megnövekedett az újságok, folyóiratok száma, ezek rendszeres olvasása pedig a hétköznapi rutin részévé vált a városi polgárság körében. Különösen keveset kutatott téma ez a fiatal olvasók, a gyermekek vonatkozásában. Írásom egy olyan forráson alapul, amely 1865 és 1866 fordulóján játékot, szórakozást, egyben édesanyjuk megajándékozásának lehetőségét jelentette egy tíz és egy tizenéves kislány számára. Horvát Attila és Horvát Árpád egy hét számból álló „folyóiratot” szerkesztett belső, családi használatra, az akkoriban népszerű írónővé vált édesanyjuknak, Szendrey Júliának. Tanulmányom arra fókuszál, hogy milyen módszerekkel imitálta a két gyermek ezekben a privát használatra szánt írásokban a nyilvános szféra beszédmódjait, a korabeli médiára jellemző jelenségeket. Milyen kontextusba helyezik a korszak égető problémáinak számító, 1858-ban Gyulai Pál által indított írónővita kérdéseit, valamint Szendrey Júlia publikációit? Milyen rovattípusokat találnak ki, és hogyan képzelik el egy folyóirat bukását? A heterogén szövegtípusokból (naplórészletek, versek, útirajzok, tudósítások, szerkesztői üzenetek stb.) összeállított „családi lap” vizsgálata során a privát írásgyakorlat – elsősorban francia történészek által használt – fogalmára támaszkodtam. Mivel egy ilyen lapimitáció ritka forrástípusnak számít, amely ritkán kerül a történészek érdeklődésének fókuszába, bepillantást enged egy olyan területre, amely egyébként igen nehezen hozzáférhető a mai kutatók számára: a 19. századi médiának a gyermekek hétköznapijait is befolyásoló hatásaiba.

Koloh Gábor: „Megkötötte a kenyér útját”. Észrevételek az öngyilkosság-kutatás historiográfiájához öt Békés megyei település példája kapcsán (1895–1980)

A Békés megyei öngyilkosokat vizsgáló dolgozatom egy, a mesteri tanulmányaim alatt végzett kutatásom korai eredménye. Alapja a Durkheim óta evidenciaként kezelt megállapítás, mely szerint az öngyilkosság társadalmi jelenség. A dolgozatban hivatkozott hazai kutatások korán rámutattak azokra a regionális különbségekre, amelyek Békés megyére vonatkozóan is magasabb öngyilkossági arányt állapítottak meg. Dolgozatomban öt, mikroregionális különbségeket is mutató település példáján arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mivel magyarázható az itt is tapasztalt magas szuicid hajlam. A polgári halotti anyakönyvek felhasználása mellett interjúzás útján is igyekeztem kutatásomat erősíteni. A leíró statisztikai eredményeket az egyes esetek rövid bemutatása egy jobban értelmezhető keretbe illeszti. A kutatás releváns nemi és korszerkezeti különbségekre mutat rá, továbbá konklúzióként azzal a hipotézissel szolgál, hogy a fiatalok magas öngyilkossági aránya magyarázhatja a térség sajátos szuicid karakterét.

Mátay Mónika: Megjegyzések az európai nyilvánosság történetéhez

A tanulmány áttekinti az európai nyilvánosság változását a német szociológus, Jürgen Habermas a témában megjelent és mára klasszikusnak számító munkája alapján. A Habermasra reflektáló történeti munkáknak köszönhetően az európai nyilvánosságról való tudásunk jóval alaposabb és gazdagabb, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Az írás ezt a szakdiskurzust tekinti át, illetve kommentálja.

A szerző először a közvélemény és a kritikus közönség kialakulásával foglalkozik, miközben a nyugat-európai, organikus példák mellett számba veszi a legfőbb magyar sajátosságokat. A tanulmány ezután bemutatja a szociológiai-történeti elemzésre épülő Habermas-modellt, mely szerint a polgári nyilvánosság létrejötte több évszázados gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok eredménye. A mű eredeti megjelenésétől, 1962-től kezdődően kiemelkedő szakmai figyelmet kapott, kritikai irodalmának tekintélyes része történészekről származik. Az elmúlt évtizedek kutatásai világossá tették, hogy a marxista paradigmában gondolkodó Habermas túlságosan a nyilvánosságot inspiráló gazdasági folyamatokra összpontosított, ezeket tekintette dominánsnak, és figyelmen kívül hagyott számtalan egyéb szempontot. A brit társadalomtörténészek szerint a nyilvános vallási és tudományos viták jóval megelőzték a polgári forradalmat, a cenzúra eltörlését és a parlamenti rendszer kiépülését. A másik, döntő kritika értelmében Habermas a nyilvánosságot egy dimenzióban értelmezi, s ezzel lemond a társadalmi közbeszéd plurális felfogásáról, ami pontatlan történeti portrét eredményez. Franciaországban a forradalom előtti évtizedekben a Habermas által teljesen figyelmen kívül hagyott második nyilvánosság, a tiltott irodalom, döntő szerepet játszott a kritikai mentalitás megjelenésében. A nyilvánosság tehát nem a forradalom következményeként jelenik meg, ahogyan azt Habermas véli, hanem éppen fordítva. A fenti kritikákkal párhuzamosan feminista gondolkodók számon kérték a női szempont mellőzését, ami azért súlyos tévedés, mert a nők számára a nyilvánosság használata a férfiakhoz képest radikálisan eltérő történeti tapasztalat.

Mihalik Béla Vilmos: „...nemcsak anya, hanem atyai gondunkat is viselvén”. Anyák és fiaik egy kora újkori erdélyi nemesi családban

A tanulmány a székely nemesség primor rétegébe tartozó maroszekei Iszlay család négy generációját követi nyomon a 17–18. században azt vizsgálva, hogy a család nőtagjai hogyan járultak hozzá a család társadalmi státuszának emelkedéséhez és megerősítéséhez. A forrásokban szegényebb 17. században is szembevetendő a család nőtagjainak, Koczvány Zsuzsannának és menyének, Kerestély Sárának aktív szerepe a birtokügyekben, akár férjeik oldalán, velük egyeztetve, akár özvegyként önállóan fellépve jelennek meg. A 18. században Iszlay Anna sikeresen szállt szembe az öt kitagadó apjával, Iszlay (III.) Györggyel, megőrizve az örökségből ráháruló részt. Iszlay (III.) György harmadik felesége, Kodok Klára özvegyként azonban az Iszlay és a Kodok család közötti viszálykodásban feláldozható szereplő volt, emiatt nem sikerült özvegyként önálló szerepkört kialakítania. A négy generációban így eltérő viselkedésmintákat sikerült egy családon belül is kimutatni.